

Приватний вищий навчальний заклад
«Львівський університет бізнесу та права»
Міністерство освіти і науки України

Національний університет «Львівська політехніка»
Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

БУНДЗ РОСТИСЛАВ ОЛЕГОВИЧ

УДК 343.62:343.91-053.6](477)(043.3)

ДИСЕРТАЦІЯ
ОСОБЛИВА ЖОРСТОКІСТЬ, ЯК ОЗНАКА ЗЛОЧИНІВ,
ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ НЕПОВНОЛІТНІМИ:
ДЕТЕРМІНАНТИ ТА ПОПЕРЕДЖЕННЯ

12.00.08 – кримінальне право та криминологія;
кримінально-виконавче право

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук (доктора філософії)

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

 Р. О. Бундз

Науковий керівник **Ортинський Володимир Львович**, доктор юридичних наук, професор

Львів – 2019

АНОТАЦІЯ

Бундз Р. О. Особлива жорстокість як ознака злочинів, що вчиняються неповнолітніми: детермінанти та попередження. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 – кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право. – Приватний вищий навчальний заклад «Львівський університет бізнесу та права», Національний університет «Львівська політехніка», Львів, 2019.

Дисертація охоплює вивчення злочинності неповнолітніх загалом та злочинів, вчинених ними з особливою жорстокістю, а також детермінант формування особистості неповнолітнього злочинця, що вчиняє такі злочини, та проблеми запобігання їм. У рамках виконаної дисертації отримано науково-теоретичні результати, які мають значення не лише для науки, а й для діяльності правозастосовних органів.

У роботі проаналізовано наявні в науковій літературі визначення особи неповнолітнього злочинця, що вчиняє злочини з особливою жорстокістю, та запропоновано авторське тлумачення цього поняття, зокрема: особа неповнолітнього злочинця, що вчиняє злочини з особливою жорстокістю, – це особа, котрій притаманна жорстокість, як невід’ємна особистісна риса, яка вчинила злочин із усвідомленим заподіянням фізичних, психічних чи моральних страждань, в якому виявилась її (особи) антигромадська спрямованість, що виражається в сукупності негативних соціально значущих рис, ознак, властивостей, наявність яких, у поєднанні зі зовнішніми умовами й обставинами, впливають на характер злочинної поведінки.

Розділ 1 «Загальні засади дослідження проблем злочинності неповнолітніх та злочинів, вчинених ними з особливою жорстокістю» складається із трьох підрозділів.

У підрозділі 1.1 «Стан наукового дослідження проблеми злочинності неповнолітніх та злочинів, вчинених ними з особливою жорстокістю, в криминологічній літературі» здійснено огляд юридичної літератури, проаналізовано

концепції, теоретичні положення вітчизняних та закордонних науковців із метою відстежити розвиток підходів до висвітлення проблем злочинності неповнолітніх та злочинів, вчинених ними з особливою жорстокістю, оцінити сучасний стан вивчення цих проблем та сформувані власне ставлення до них.

Встановлено, що попри наявні публікації з питань злочинів, що вчиняються неповнолітніми з особливою жорстокістю, співвідношення агресії, насильства та жорстокості, а також впливу агресивності як властивості людського характеру на здатність до жорстокості, ця проблематика досі є актуальною і для теоретиків, і для практиків. Жорстокість як особистісна характеристика особи, як спосіб вчинення злочинну, як засіб досягнення злочинної мети завжди привертала увагу практиків і теоретиків правоохоронної діяльності. Тимчасом нині, на жаль, немає однозначного визначення терміна «жорстокість» та поняття «злочини, що вчиняються з особливою жорстокістю».

У підрозділі 1.2 *«Поняття та ознаки злочинності неповнолітніх»* акцентовано на аналізі понять «жорстокість», «особлива жорстокість», «злочинність неповнолітніх». Встановлено, що під жорстокістю як ознакою злочинів, що вчиняються неповнолітніми, належить розуміти невід'ємну особистісну рису людини, що проявляється в усвідомленому заподіянні фізичних, психічних чи моральних страждань (чи прагненні їх заподіяння) шляхом дії чи бездіяльності та є способом реалізації агресії і насильства.

Проаналізувавши наявні наукові джерела, зроблено висновок, що під злочинами, що вчиняються з особливою жорстокістю, треба розуміти умисні насильницькі діяння (дію чи бездіяльність), прояв агресивності, як особистісної риси особи, що вчиняються з метою (або є способом вчинення інших злочинних діянь) заподіяння фізичної, психічної та моральної шкоди потерпілому.

Злочинність неповнолітніх – соціально негативне явище, що охоплює сукупність злочинів, вчинених особами, що не досягли 18-річного віку, на певній території за певний проміжок часу, характеризується кількісними та якісними показниками, є об'єктом самостійного вивчення, а його основною

особливістю, що зумовлює специфічні детермінанти та заходи запобігання, є особа неповнолітнього злочинця.

Для вироблення наукових підходів до дослідження злочинності неповнолітніх необхідною і важливою умовою є встановлення природи особливостей особистості неповнолітнього злочинця (соціальні чи генетичні або їх співвідношення) та правильне їх трактування у структурі чинників, що зумовлюють злочинність неповнолітніх загалом.

У підрозділі 1.3 «Зарубіжний досвід попередження злочинів, що вчиняються неповнолітніми з особливою жорстокістю» здійснено аналіз міжнародних документів та закордонного досвіду щодо запобігання злочинам, що вчиняються неповнолітніми з особливою жорстокістю. Вивчення міжнародних нормативних актів засвідчило, що міжнародне співтовариство розглядає попередження правопорушень неповнолітніх як комплексну соціальну політику.

Найбільш ефективні програми зарубіжних держав базуються на мультифакторному підході, застосовуються уже з раннього дитинства і спрямовані не стільки на індивіда (його агресивну поведінку, стрес, навички подолання), скільки на несприятливі характеристики найближчого сімейного та соціального оточення.

Розділ 2 «Кримінологічна характеристика злочинності неповнолітніх та злочинів, вчинених ними з особливою жорстокістю» складається із трьох підрозділів.

У підрозділі 2.1 «Кримінологічна характеристика злочинів, що вчиняються неповнолітніми з особливою жорстокістю» зроблено висновок, що тяжкі насильницькі злочини неповнолітніх за ступенем суспільної небезпеки та тяжкості заподіюваних наслідків перевершують інші кримінальні прояви у підлітковому середовищі. Неповнолітні, які вчиняють такі злочини, поширюють стереотип агресивно-насильницької поведінки в побутовому і дозвільному мікросередовищі.

Простеживши процес криміналізації неповнолітніх, можна стверджувати, що все більше злочинних посягань насильницького характеру мають крайню форму жорстокості. Доведено, що найбільш стійку і значну частину з-поміж

насильницьких злочинів становлять: умисне вбивство; умисне заподіяння тяжкої і середньої тяжкості шкоди здоров'ю; розбої; насильницькі грабежі; згвалтування, поєднане з насильством; хуліганство; побої; катування тощо. За розглянутими злочинними діяннями у кримінологічно значущу групу виокремлено, головне, такі критерії, як спосіб дії злочинця, форму вини й об'єкт посягання.

У структурі злочинності молоді переважають корисливі, корисливо-насильницькі й насильницькі види злочинів. Злочини, вчинені молоддю, є більш зухвалими й агресивними порівняно зі загальною злочинністю. Особливо зростає кількість злочинів, вчинених на ґрунті наркоманії й алкоголізму. Констатовано, що злочинність серед молоді має зазвичай груповий характер. Із-поміж юних злочинців простежується високий показник вторинної й навіть неодноразової судимості. Найбільш поширеними мотивами аналізованих злочинів на практиці є користь (93%) і помста (5%), тоді як вражає і зовнішня безмотивність скоєних діянь (2%). Часто особлива жорстокість, обрана ними як задоволення своїх злочинних намірів, що супроводжує дії неповнолітніх злочинців, не вкладається у звичні схеми мотивів злочинної поведінки.

У підрозділі 2.2 «Кримінологічна характеристика особистості неповнолітнього злочинця, що вчиняє злочини з особливою жорстокістю» доведено, що під особистістю неповнолітнього злочинця, що вчиняє злочини з особливою жорстокістю, належить розуміти особливий тип особистості, яка вчинила злочин, в якому виявилася її (особистості) антигромадська спрямованість та прагнення до заподіянь страждань іншим, схильна до протиправної поведінки й характеризується сукупністю негативних рис, ознак та властивостей, набутих у процесі соціалізації, зокрема агресивності, жорстокості, егоїзму, соціопатії тощо, які за конкретної життєвої ситуації призвели до вчинення суспільно небезпечного діяння, у процесі якого реалізується потреба особи в агресії, жорстокості та насильстві при виборі способу вчинення злочину.

До соціальних і морально-психологічних властивостей осіб, які їх вчиняють, можна віднести: байдужість до страждань інших людей; високий рівень тривожності; емоційна неврівноваженість; агресивність поведінки; накопичення психотравмуючих переживань; імпульсивність; егоцентричність;

конфліктність; прискіпливість, схильність до сварок і скандалів, бійок; мстивість, злостивість, заздрість, ненависть, істеричність, прояв люті, соціопатія.

У підрозділі 2.3 «Криміногенні детермінанти формування особистості неповнолітнього злочинця, що вчиняє злочини з особливою жорстокістю» проаналізовано питання формування особи злочинця, що становить процес набуття чи акцентуації певних рис, якостей та властивостей, які у конкретній життєвій ситуації призводять до вибору суб'єктом протиправної поведінки. Встановлено, що дослідження причин вчинення злочинів не буде повним без вивчення причин та умов формування особистості злочинця. Адже причини вчинення злочинів, те, що безпосередньо спонукає, штовхає особу на вибір протиправної поведінки в конкретній ситуації, є, так би мовити, суб'єктивними, тобто нерозривно пов'язані зі суб'єктом злочину. До основних детермінант формування особистості неповнолітнього злочинця, що вчиняє злочини з особливою жорстокістю, належать: негативний вплив сім'ї як потенційний чинник у механізмі формування особистості неповнолітнього злочинця; дитяча безпритульність та бездоглядність; неорганізованість дозвілля; алкоголізація та наркотизація дитячого середовища; прояви булінгу у середовищі неповнолітніх тощо.

Доведено, що механізм впливу чинників на злочинність доволі складний і тому про вплив кожного з них може йтися лише умовно, бо позитивний або негативний вплив будь-якого аспекту суспільного життя залежить від конкретної комбінації чинників. Уплив криміногенних чинників, а іноді й їх наслідків, проявляється в тому, що вони об'єктивно сприяють злочинності.

Розділ 3 «Проблеми попередження злочинів, що вчиняються неповнолітніми з особливою жорстокістю» складається із двох підрозділів.

У підрозділі 3.1 «Загальносоціальні заходи попередження злочинів, що вчиняються неповнолітніми з особливою жорстокістю» доведено, що з уваги на злочинність як соціально небезпечне явище, перед суспільством постає завдання її мінімізації, зниження до реально ймовірного рівня. Саме такий підхід до проблеми протидії злочинності загалом та її попередження

зокрема заснований на концепції комплексного використання потенціалу суспільства, держави, громадян щодо реалізації заходів, спрямованих на запобігання кримінальному розвитку подій у країні, регіоні та конкретним криміногенним ситуаціям. Позаяк існування/виникнення злочинних проявів зумовлено суб'єктивними причинами й об'єктивними умовами, загальні заходи запобігання злочинності мають урахувувати ці причини й умови, зокрема бути спрямованими на виявлення детермінант злочинності та розроблення/втілення комплексу дій щодо їх усунення чи нейтралізації.

Діяльність із запобігання злочинам, що вчиняються неповнолітніми загалом та з особливою жорстокістю зокрема, має провадитися з уваги на причини, що їх породжують. Відтак зміст і завдання діяльності щодо запобігання злочинності неповнолітніх полягають в усуненні упущень, негараздів, недоліків у вирішенні суспільних проблем та діяльності відповідних державних і недержавних інституцій, які сприяють формуванню в особистості неповнолітнього суспільно неприйнятної, антисуспільної спрямованості чи криміногенної мотивації.

Тому під загальносоціальним попередженням злочинів, які вчиняються неповнолітніми з особливою жорстокістю, належить розуміти діяльність державних органів, громадських організацій, суспільства та окремих громадян, яка є тривалою і враховує специфіку об'єкта попередження, спрямована на усунення, ослаблення, нейтралізацію комплексу негативних ознак злочинності, а також на формування/виникнення антикриміногенних чинників, сигналом для якої має бути антигромадський вчинок людини, її протиправна поведінка, яка може розвинутися і перетворитися на установку на вчинення злочину з особливою жорстокістю.

У підрозділі 3.2 «Спеціально-кримінологічні та індивідуальні заходи попередження злочинів, що вчиняються неповнолітніми з особливою жорстокістю» доведено, що спеціально-кримінологічний рівень запобігання злочинності (кримінологічна профілактика) – це цілеспрямований вплив спеціальних державних органів, спеціальних установ, громадських формувань,

які спеціалізуються на боротьбі зі злочинністю, на криміногенні чинники, що обумовлюють окремі види і групи злочинної поведінки (наприклад, злочинність неповнолітніх, жіночу злочинність, економічну злочинність). Усунення чи нейтралізація таких специфічних причин і умов злочинної поведінки здійснюється у процесі діяльності відповідних суб'єктів, для яких профілактична функція є виконанням їхніх професійних обов'язків.

Встановлено, що профілактичну роботу серед неповнолітніх суттєво ускладнює відсутність (і на місцевому, і на загальнодержавному рівнях) єдиної бази даних про неблагополучні сім'ї та про неповнолітніх із відхиленнями у розвитку й поведінці.

Невід'ємною складовою профілактики правопорушень серед неповнолітніх, що провадять правоохоронні органи, є індивідуальна профілактика. Індивідуальна профілактика – це діяльність, спрямована на виявлення осіб, від яких можна очікувати вчинення правопорушень, і здійснення впливу на них та їх довколишнє соціальне середовище (мікросередовище) з метою позитивної корекції поведінки цих осіб, усунення, послаблення або нейтралізації криміногенних чинників, що діють у цій сфері.

Недоліком індивідуальної профілактики є випадки передчасного зняття з профілактичного обліку деяких підлітків-правопорушників як таких, що «виправилися», і недостатня організація індивідуальної роботи з неповнолітніми, котрі перебувають на обліку. Удосконалення потребує й організація роботи з виявлення та поставлення на облік батьків та осіб, що їх замінюють, які негативно впливають на неповнолітніх. Суттєвим недоліком в роботі ювенальних інспекторів є невиявлення або пізнє виявлення неповнолітніх, схильних до вчинення злочинів, що, своєю чергою, є наслідком відсутності належної взаємодії певних підрозділів із навчальними закладами, підприємствами, громадськістю за місцем проживання, від яких ймовірно отримання інформації про вчинення підлітками правопорушень чи інших протиправних вчинків.

Ключові слова: неповнолітній; злочинність неповнолітніх; формування особистості злочинця; жорстокість; особлива жорстокість; злочини, що вчиняються неповнолітніми з особливою жорстокістю.

ANNOTATION

Bundz R. O. Special cruelty as a sign of crimes committed by minors: determinants and alerts. – Qualifying scientific work printed as manuscript.

Thesis for the scientific degree of Candidate of Juridical Sciences (Doctor of Philosophy) in speciality 12.00.08 – Criminal Law and Criminology; Criminal Enforcement Law. – Private higher education institution «Lviv University of Business and Law», Lviv Polytechnic National University, Lviv, 2019.

The thesis covers the study of juvenile delinquency in general and crimes committed by them with particular cruelty, as well as the determinant of the formation of the identity of a juvenile offender who carries out such crimes and the problems of preventing them. Within the framework of the thesis, certain scientific and theoretical results are obtained, which are important not only for science, but also for the activity of law enforcement bodies.

The work analyzes available scientific definitions of a person of a juvenile offender who commits crimes with peculiar cruelty and proposes an author's interpretation of this concept, in particular: a person of a juvenile offender committing crimes with special cruelty is a person with a brutal characteristic of him as an integral personal trait and who commits crime with a deliberate infliction of physical, mental or moral suffering with manifestation of her antisocial orientation expressed in a combination of negative socio-significant features, characteristics, properties whose presence, combined with external conditions and circumstances influence the nature of criminal behavior.

Section 1 «General Principles of the Study of Juvenile Criminal Problems and their Crimes Committed with Extreme Cruelty» consists of three subsections.

Subsection 1.1 «The state of scientific research on the problem of juvenile delinquency and crimes committed by them with peculiar cruelty in the criminological literature» makes a review of legal literature, the analysis of the concepts, theoretical positions of domestic and foreign scholars with the aim of

monitoring the development of approaches to illuminating juvenile delinquency and crimes committed with special cruelty, to assess the current state of studying these problems and to form their own attitude toward them.

It has been established that despite the available publications on crimes committed by minors with particular cruelty, the relation between aggression, violence and cruelty, as well as the impact of aggression as a human attribute on the ability to cruelty, this problem is still relevant for both theorists and practitioners. Violence as a personal characteristic of a person, as a method of committing a crime, as a means of achieving a criminal purpose has always attracted the attention of practitioners and theorists of law enforcement activities. Meanwhile, unfortunately, there is no unambiguous definition of the term «cruelty» and the concept of «crimes committed with particular cruelty».

Subsection 1.2 «Concepts and signs of juvenile delinquency» focus on the analysis of the concepts of «cruelty», «special cruelty» and «juvenile delinquency». It has been established that cruelty as a sign of crimes committed by minors is to be understood as an inalienable personality trait of a man, manifested in the deliberate infliction of physical, mental or moral suffering (or the pursuit of causing them) through action or omission, and is a method of realizing aggression and violence.

Having analyzed the available scientific sources, it was concluded that crimes committed with particular cruelty should be understood as intentional violent acts (acts or omission), manifestation of aggressiveness as a personality trait of a person committed for the purpose (or is a way of committing other criminal acts) of causing physical, mental and moral harm to the victim.

Crime of minors is a socially negative phenomenon that covers the totality of crimes committed by persons under the age of 18 on a certain territory for a certain period of time, characterized by quantitative and qualitative indicators, is the subject of independent study, and its main feature, which

predetermines specific determinants and measures of prevention, is the person of a juvenile offender.

One of the necessary and important conditions to develop scientific approaches to the investigation of juvenile delinquency is the establishment of the nature of the personality characteristics of a juvenile offender (social or genetic or their correlation) and their correct interpretation in the structure of factors that predetermine juvenile delinquency in general.

Subsection 1.3 «Foreign experience in preventing crimes committed by minors with particular cruelty» analyzes international documents and foreign experience in preventing crimes committed by minors with particular cruelty. The study of international normative acts makes it possible to argue that the international community considers the prevention of juvenile delinquency as an integrated social policy.

The most effective programs of foreign states are based on the multifactor approach. They are applied from an early childhood and are aimed not only at an individual (his aggressive behavior, stress, skills of overcoming), but on the unfavorable characteristics of the closest family and social environment.

Section 2 «Criminological characteristics of juvenile delinquency and crimes committed by them with particular cruelty» consists of three subsections.

Subsection 2.1 «Criminological characteristics of crimes committed by minors with particular cruelty» concludes that serious violent crimes of minors, in terms of the degree of social danger and the severity of the consequences, exceed other criminal manifestations in the adolescent environment. Juvenile committing such crimes distribute a stereotype of aggressive and violent behavior in the domestic and recreational micro-environment.

Having traced the criminalization process for minors, it can be argued that more and more violent offenses have the extreme form of cruelty. It is proved that the most stable and significant part of violent crimes include deliberate murder, deliberate infliction of grave and moderate injury to health, robberies,

forced robberies, forced rape, hooliganism, beatings, torture, etc. Such criminal acts constituting the criminological significant group are distinguished, primarily by such criteria as the method of action of an offender, the form of guilt and the object of the attack.

The structure of juvenile delinquency is characterized mostly by mercenary, mercenary-violent and violent types of crimes. The crimes committed by young people are more impudent and aggressive compared to general crime. The number of crimes committed on the basis of drug addiction and alcoholism is especially increasing. It is stated that juvenile delinquency is usually of a group nature. Among young criminals, a high incidence of secondary and even repeated convictions can be traced. The most common reasons for the above crimes in practice are benefit (93%) and revenge (5%), while the external irrelevance of committed acts (2%) is also striking. Often, the special cruelty chosen by them as the satisfaction of their criminal intentions, accompanying the actions of juvenile offenders, does not fit into the usual schemes of motives for criminal behavior.

Subsection 2.2 «Criminological characteristics of the personality of a juvenile offender who perpetrates crimes with particular cruelty» proves that a juvenile offender committing crimes with a particular cruelty is supposed to be a person of a special type who committed a crime manifesting her antisocial orientation, desire to cause suffering to others, liability to unlawful behavior and characterized by a set of negative features, peculiarities and properties acquired in the process of socialization, in particular aggressiveness, cruelty, selfishness, sociopaths, etc., which under certain life situation have led to the commission of a socially dangerous act in the process of which the person's need for aggression, cruelty and violence, when choosing the method of committing, a crime is realized.

The social and moral psychological properties of persons who commit crimes include: indifference to the suffering of other people; high level of anxiety;

emotional instability; aggressiveness of behavior; the accumulation of psycho-traumatic experiences; impulsiveness; egocentricity; conflict; meticulousness, propensity to quarrels and scandals, fights; vengeance, malice, envy, hatred, hysteria, rage, sociopath.

Subsection 2.3 «Criminogenic determinants of the formation of a juvenile offender who commit crimes with particular cruelty» analyzes the issue of forming a person of the offender, which is the process of acquiring or accentuating certain features, qualities and properties that in a particular life situation lead to the subject's choice of unlawful conduct. It is established that the investigation of the causes of the crimes will not be complete without studying the causes and conditions of the personality of the offender. After all, the causes of the commission of crimes that directly induce or push a person to choose the wrongful conduct in a particular situation, are, so to speak, subjective, that is, inseparably linked with the subject of the crime. The main determinants of the formation of the identity of a juvenile offender who commit crimes with particular cruelty include: the negative impact of the family as a potential factor in the formation of the personality of a juvenile offender; child homelessness and neglect; unorganized leisure; alcoholization and narcosis of children's environment; manifestations of bullying among minors, etc.

It is proved that the mechanism of influence of factors on crime is rather complex and, therefore, the influence of each of them can only be arbitrary, since the positive or negative impact of any aspect of social life depends on a specific combination of factors. The impact of criminogenic factors, and sometimes their consequences, manifests in the fact that they objectively contribute to crime.

Section 3 «Problems in preventing crimes committed by minors with particular cruelty» consists of two subsections.

Subsection 3.1 «General social measures to prevent crimes committed by minors with particular cruelty» makes the conclusion that in view of a crime as any socially dangerous phenomenon, the society faces the task of minimizing it, reducing it to a realistic level. Just that very approach to the problem of combating

crime in general and its prevention, in particular, is based on the concept of the integrated use of the potential of society, the state, and citizens for the implementation of measures aimed at preventing the criminal development of events in the country, region and specific crime-related situations. Since the existence/occurrence of criminal manifestations is conditioned by the subjective reasons and objective conditions, general preventive measures should take into account these reasons and conditions, in particular, aimed at identifying crime determinants and developing/implementing a set of actions to eliminate or neutralize them.

Activities aimed at preventing crimes committed by minors in general and with particular cruelty in particular, should be taken into account for the reasons that give rise to them. Consequently, the content and objectives of the work on the prevention of juvenile delinquency are to eliminate omissions, problems, shortcomings in solving social problems and the activities of the relevant state and non-state institutions that promote the formation in a minor personality of socially inappropriate, anti-social orientation or criminal motivation.

Therefore, under general and social preventions of crimes committed by minors with particular cruelty, one must understand the activities of state bodies, public organizations, society and individual citizens, which occupies a long time and takes into account the specifics of the object of the warning, aimed at elimination, weakening, neutralization of a complex of negative signs of crime, as well as the formation / occurrence of anticriminogenic factors, the signal for which must be an anti-social act of a person, her unlawful behavior, which can develop and transform into a motivation for committing a crime with particular cruelty.

Subsection 3.2 «Special Criminological and Individual Measures for the Prevention of Juvenile Offenders with Special Cruelty» states that the special criminological level of crime prevention (criminological prophylaxis) is a deliberate influence of special state bodies, special institutions, public formations specializing in the fighting crime on the criminal factors that stipulate certain types

and groups of criminal behavior (eg, juvenile delinquency, female crime, economic crime). Elimination or neutralization of such specific causes and conditions of criminal behavior is carried out in the process of activity of the relevant subjects for whom the preventive function is the fulfillment of their professional duties.

It has been established that preventive work among juveniles is significantly hampered by the lack of a single database about unhappy families and minors with physical dysfunctions and behavior (neither at the local level nor at the national level).

An integral part of the prevention of juvenile delinquency by law enforcement agencies is an individual prophylaxis. It is an activity aimed at identifying persons who are liable to committing offenses and influencing them and their surrounding social environment (micro-environment) in order to positively correct the behavior of these persons, eliminate, weaken or neutralize the crime-causing factors available in this area.

The disadvantage of individual prophylaxis is the cases of premature withdrawal from the prophylactic record of some adolescent offenders as «corrected» and insufficient organization of individual work with minors registered. The organization of work on the identification and registration of parents and their substitutes, which adversely affects minors should also be improved. A significant disadvantage in the work of juvenile inspectors is the non-disclosure or late detection of minors inclined to commit crimes, which, in turn, results from the lack of proper interaction of certain units with educational institutions, enterprises, the public at the place of residence, from which it is probable to obtain information on the commission of juvenile delinquency or other unlawful deeds.

Key words: juvenile; juvenile delinquency; formation of the offender's personality; cruelty; special cruelty, crimes committed by minors with particular cruelty.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. Бундз Р. О. Кримінологічна характеристика злочинів, що вчиняються неповнолітніми з особливою жорстокістю. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*: науковий збірник. 2017. № 3. С. 169–173.

2. Бундз Р. О. Кримінологічна характеристика неповнолітніх, винних у вчиненні злочинів з особливою жорстокістю. *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. № 2. С. 136–139.

3. Бундз Р. О. Загально-соціальні заходи запобігання злочинам, вчинюваним неповнолітніми з особливою жорстокістю. *Науковий вісник Херсонського університету*. Серія «Юридичні науки». 2017. № 3. С. 83–87.

4. Бундз Р. О. Детермінанти формування личности несовершеннолетнего преступника и совершения им преступлений с особой жестокостью. *Leges si Viata*. 2018. № 3. С. 20–25.

5. Бундз Р. О. Основні напрямки діяльності суб'єктів попередження злочинів, скоєних неповнолітніми з особливою жорстокістю. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2017. № 6. С. 123–127.

2. Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

6. Бундз Р. О. Кримінологічний аналіз злочинів неповнолітніх, що вчиняються з особливою жорстокістю. *Сучасні тенденції в юридичній науці України*: матеріали III міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 29–30 червня 2017 р.). К., 2017. С. 86–90.

7. Бундз Р. О. Кримінологічна характеристика особи неповнолітнього злочинця, що вчиняє злочини з особливою жорстокістю. *Проблеми вдосконалення правового забезпечення прав та основних свобод людини і громадянина*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Запоріжжя, 23–24 червня 2017 р.). Запоріжжя, 2017. С. 86–90.

8. Бундз Р. О. Деякі заходи загальносоціального запобігання злочинам, що вчиняються неповнолітніми з особливою жорстокістю. *Актуальні питання реформування правової системи України*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Дніпро, 1–2 вересня 2017 р.). Дніпро, 2017. С. 68–73.

9. Бундз Р. О. Вплив мікро- та макросередовища на формування особистості неповнолітнього злочинця та вчинення ним злочинів з особливою жорстокістю. *Верховенство права у процесі державотворення та захисту прав людини в Україні*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 9–10 лютого 2018 р.). Одеса: ГО «Причорноморська фундація права», 2018. С. 71–80.

ЗМІСТ

ВСТУП	20
РОЗДІЛ 1 ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ ЗЛОЧИННОСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ ТА ЗЛОЧИНІВ, ВЧИНЕНИХ НИМИ З ОСОБЛИВОЮ ЖОРСТОКІСТЮ	28
1.1 Стан наукового дослідження проблеми злочинності неповнолітніх та злочинів, вчинених ними з особливою жорстокістю, в кримінологічній літературі.....	28
1.2 Поняття й ознаки злочинності неповнолітніх.....	42
1.3 Зарубіжний досвід попередження злочинів, що вчиняються неповнолітніми з особливою жорстокістю.....	55
Висновки до першого розділу.....	93
РОЗДІЛ 2 КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗЛОЧИННОСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ ТА ЗЛОЧИНІВ, ВЧИНЕНИХ НИМИ З ОСОБЛИВОЮ ЖОРСТОКІСТЮ	96
2.1 Кримінологічна характеристика злочинів, що вчиняються неповнолітніми з особливою жорстокістю.....	96
2.2 Кримінологічна характеристика особистості неповнолітнього злочинця, що вчиняє злочини з особливою жорстокістю.....	109
2.3 Криміногенні детермінанти формування особистості неповнолітнього злочинця, що вчиняє злочини з особливою жорстокістю.....	124
Висновки до другого розділу.....	148
РОЗДІЛ 3 ПРОБЛЕМИ ПОПЕРЕДЖЕННЯ ЗЛОЧИНІВ, ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ НЕПОВНОЛІТНІМИ З ОСОБЛИВОЮ ЖОРСТОКІСТЮ	152
3.1 Загальносоціальні заходи попередження злочинів, що вчиняються неповнолітніми з особливою жорстокістю.....	152
3.2 Спеціально-кримінологічні та індивідуальні заходи попередження злочинів, що вчиняються неповнолітніми з особливою жорстокістю.....	166

	19
Висновки до третього розділу.....	190
ВИСНОВКИ.....	194
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	201
ДОДАТОК	215

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Нині у нашій країні доволі високий рівень злочинності неповнолітніх, зокрема, надвисокою є і латентна злочинність цього виду. Показники офіційної статистики злочинності неповнолітніх можна вважати умовними. Тому, з уваги на реально сформовану практику, треба зважати не тільки на те, що останніми роками злочинність неповнолітніх тяжіє до зростання, а й те, що серед злочинів цієї вікової групи осіб збільшується кількість діянь із підвищеною суспільною небезпекою. Помітно змінюється характер злочинності неповнолітніх, в її систему активно проникають рецидивні діяння, озброєні, пов'язані з кримінальним професіоналізмом. Загалом така злочинність ще більше набуває групового характеру. Особливо заявляють про себе злочини неповнолітніх, пов'язані зі жорстокістю.

Кримінальний кодекс України «лімітує» облік указаних злочинів, використовуючи формулювання «з особливою жорстокістю», «зі знущанням, муками для потерпілого» тощо. Всі інші прояви жорстокості при вчиненні злочинів не вкладаються у зазначений «ліміт». Правоохоронні органи, по суті, не мають відомостей про кримінальне жорстоке поводження з людьми, про різноманітні злочини, поєднані зі жорстокістю. Злочини неповнолітніх (як і злочини дорослих), що пов'язані зі жорстокістю, за рахунок зазначених у Кодексі формулювань представлені в офіційній статистиці в неповному обсязі. Реальна їх чисельність не тільки значна, а й із року в рік збільшується.

Середовище неповнолітніх криміналізується, поряд із іншими обставинами, і за рахунок посиленого проникнення в неї жорстокості як суспільно небезпечного явища. Жорстокість нині проникає в сім'ю, побут, освіту, культуру, свідомість, закріплюється у традиціях і звичаях, трансформує систему особистих і суспільних потреб та інтересів. Жорстокість – одна з найважливіших індикаторів морального здоров'я

і становища неповнолітніх. Кількість злочинів із насильницькою мотивацією, коли насильство пов'язане з жорстокістю, садизмом, озлобленою агресивністю, цинізмом, знущанням над людьми, щороку збільшується. Зростає також ступінь жорстокості насильницької злочинності неповнолітніх, зокрема злочинів проти особистості.

З-поміж численних причин вчинення злочинів неповнолітніми, поєднаних із жорстокістю, можна виокремити жорстоке поводження з дітьми та соціальні умови, що визначають формування жорстокості у середовищі неповнолітніх.

Окреслена проблема, безумовно, актуальна, проте ґрунтовно ще не вивчена. Значний внесок у дослідження злочинності неповнолітніх зробили такі науковці: Ю. А. Абросімова, В. С. Афанасьєв, О. М. Бандурка, І.Г. Богатирьов, В. В. Василевич, Д. Л. Виговський, В. В. Голіна, О.М. Гумін, О. М. Джужа, Н. П. Дубініна, В. І. Женунтій, Р. І. Ісаков, Т. Л. Кальченко, І. І. Карпець, О. Г. Колб, І. С. Кон, С. М. Корецький, М. М. Корчовий, В. М. Кудрявцева, Н. Ф. Кузнецова, І. І. Лановенко, П. П. Михайленко, А. Й. Міллер, Г. М. Мінковський, В.Л. Ортинський, Г. В. Осипов, Т. Г. Перепелиця, Г. О. Пономаренко, О. Р. Ратинова, Ф. М. Решетнікова, А. Б. Романюк, О. Б. Сахаров, Н. О. Сущенко, Д. М. Тичина, О. М. Хархан та інші. Дослідженню різних аспектів злочинності неповнолітніх присвячено низку наукових робіт і українських, і зарубіжних вчених. Зокрема, в Україні проблемам злочинності неповнолітніх присвячено дисертаційні роботи Ю. А. Амбросімової, Д. Л. Виговського, А. П. Гусака, Н. М. Градецької, Н. Д. Туза, Т. С. Жукової.

Вивченню загальних проблем жорстокості присвячено чимало публікацій філософів, соціологів, психологів, психіатрів, правників, представників інших наук. Наявний потужний арсенал наукового знання може бути використано як теоретичну і методологічну основу для дослідження різних проблем жорстокості, які активно аналізуються і представниками кримінально-правових наук. Кримінологи, зокрема, вивчають жорстокість у контексті низки проблем:

жорстокість і особистість злочинця, жорстокість і антигромадська поведінка, жорстокість і її жертва тощо.

Безумовно, особлива увага приділяється неповнолітнім. Адже, які б питання щодо неповнолітніх не вивчали кримінологи, завжди певною мірою вони стосуються проблеми жорстокості – жорстокість, що проявляється до неповнолітніх, і жорстокість, що проявляється власне неповнолітніми.

Зв'язок з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано відповідно до положень Стратегії сталого розвитку «Україна–2020» (розділ 4), схваленої Указом Президента України від 12.01.2015 р. № 5/2015; Національної стратегії у сфері прав людини (розділ 4), затвердженої Указом Президента України від 25.08.2015 р. № 511/2015, Постанови НАН України від 20.12.2013 р. № 179 «Про Основні наукові напрями та найважливіші проблеми фундаментальних досліджень у галузі природничих, технічних і гуманітарних наук Національної академії наук України на 2014–2018 роки» та рекомендацій Ради президентів академій наук України для ВНЗ щодо виконання досліджень за Пріоритетними науковими напрямами досліджень (п. 3.4 Політико-правові науки); а також у межах науково-дослідної роботи Приватного вищого навчального закладу «Львівський університет бізнесу та права». Роботу виконано на кафедрі кримінального права і процесу Навчально-наукового інституту права та психології Національного університету «Львівська політехніка» в межах науково-дослідної роботи «Вдосконалення правового механізму захисту прав і свобод людини і громадянина в умовах розбудови правової держави» (номер державної реєстрації 0112U001217) та «Шляхи вдосконалення правового механізму захисту прав і свобод людини і громадянина в умовах розбудови правової держави» (номер державної реєстрації 0117U004015). Тему дисертації затверджено на засіданні Вченої ради ПВНЗ «Львівський університет бізнесу та права» протокол № 51/3 від 29 жовтня 2015 року; уточнена - протокол №7 від 25 лютого 2016 року.

Мета і завдання дослідження. *Мета* роботи – комплексний аналіз особливої жорстокості як ознаки злочинів, що вчиняються неповнолітніми,

а також детермінантів, що сприяють вчиненню означеної категорії злочинів, та вироблення на цій основі науково-обґрунтованих пропозицій і рекомендацій щодо запобігання їм.

Для досягнення мети окреслено такі *завдання*:

– визначити стан наукового дослідження проблеми злочинності неповнолітніх та злочинів, учинених ними з особливою жорстокістю, в кримінологічній літературі;

– проаналізувати теоретичні аспекти злочинності неповнолітніх, зокрема: розуміння змісту й характеру цього поняття, його вивчення та з'ясування в юридичній літературі;

– розглянути поняття злочинності неповнолітніх в історичній ретроспективі та визначити її найістотніші ознаки;

– проаналізувати зарубіжний досвід попередження злочинів, що вчиняються неповнолітніми з особливою жорстокістю;

– здійснити кримінологічну характеристику злочинів, що вчиняються неповнолітніми з особливою жорстокістю;

– надати кримінологічну характеристику особистості неповнолітнього злочинця, що вчиняє злочини з особливою жорстокістю;

– з'ясувати поняття і сутність детермінант формування особистості неповнолітнього злочинця, запропонувати їх класифікацію;

– проаналізувати загально-соціальні заходи запобігання злочинам, що вчиняються неповнолітніми з особливою жорстокістю;

– визначити спеціально-кримінологічні й індивідуальні заходи попередження злочинів, що вчиняються неповнолітніми з особливою жорстокістю.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що виникають у зв'язку з учиненням неповнолітніми злочинів із особливою жорстокістю.

Предмет дослідження – особлива жорстокість, як ознака злочинів, що вчиняються неповнолітніми: детермінанти та попередження.

Методи дослідження. Якісному вивченню історичних аспектів у рамках аналізу й узагальнення напрацювань українських і зарубіжних науковців щодо проблем злочинності неповнолітніх слугували *метод аналізу та історико-правовий метод* (підрозділ 1.1). *Системно-структурний метод і методи синтезу й аналізу* дали змогу ґрунтовно розглянути правову основу злочинності неповнолітніх та її ознаки (підрозділ 1.2). *Конкретно-соціологічні* (узагальнення, опитування, анкетування, вивчення особових справ), *статистичний та порівняльний методи, метод вивчення документальних першоджерел* використано для окреслення кримінологічної характеристики злочинів, що вчиняються неповнолітніми з особливою жорстокістю, та осіб, які їх вчинили (підрозділи 2.1, 2.2). *Порівняльно-правовий метод* застосовано під час пошуку шляхів запобігання злочинності неповнолітніх у зарубіжних країнах (підрозділ 2.3). Основні напрями вдосконалення заходів попередження злочинів, що вчиняються неповнолітніми з особливою жорстокістю, розглянуто із використанням *методів доктринального аналізу, правового прогнозування та правового моделювання* (підрозділ 3.3).

Теоретичною базою дослідження є наукові праці вітчизняних та зарубіжних учених із кримінології, філософії, логіки, кримінального права, загальної та юридичної психології, педагогіки й інших наук.

Нормативну базу дослідження становлять Конституція України, Закони України «Про охорону дитинства» і «Про освіту», Цивільний кодекс України, Кримінальний кодекс України, Кримінальний процесуальний кодекс України, Сімейний кодекс України, Конвенція ООН «Про права дитини», а також відомчі нормативні акти, накази й інші документи Міністерства внутрішніх справ України, інших правоохоронних органів, що регулюють відносини у сфері запобігання злочинності.

Емпіричну базу дослідження становлять матеріали слідчої і судової практики за темою дослідження (257 кримінальних проваджень).

Наукова новизна отриманих результатів полягає у тому, що дисертація є першим в Україні дослідженням, присвяченим вивченню особливої жорстокості як ознаки злочинів, що вчиняються неповнолітніми, а також детермінант та заходів запобігання таким злочинам.

Найбільш суттєві результати, що мають наукову новизну, є важливими для розвитку науки кримінології та попередження злочинної поведінки й соціальних аномалій у середовищі неповнолітніх, а також вказують на особистий внесок автора, такі:

вперше:

– розглянуто жорстокість як ознаку злочинів, що вчиняються неповнолітніми, та запропоновано авторське визначення цього поняття: це невід’ємна особистісна риса особи, що проявляється в усвідомленому заподіянні фізичних, психічних чи моральних страждань (чи прагненні їх заподіяння) шляхом дії чи бездіяльності та є способом реалізації агресії і насильства;

– запропоновано авторське тлумачення особи неповнолітнього злочинця, що вчиняє злочини з особливою жорстокістю, як особи, котрій притаманна жорстокість, як невід’ємна особистісна риса, яка вчинила злочин із усвідомленим заподіянням фізичних, психічних чи моральних страждань, в якому виявилась її (особи) антигромадська спрямованість, що виражається в сукупності негативних соціально значущих рис, ознак, властивостей, наявність яких, у поєднанні зі зовнішніми умовами та обставинами, впливають на характер злочинної поведінки;

удосконалено:

– поняття злочинів, що вчиняються з особливою жорстокістю, під якими слід розуміти умисні насильницькі діяння (дію чи бездіяльність), прояв агресивності як особистісної риси особи, що вчиняються з метою (або є способом вчинення інших злочинних діянь) заподіяння фізичної, психічної та моральної шкоди потерпілому;

– твердження про те, що особа злочинця формується задовго до вчинення злочину, в процесі скоєння якого відбувається лише акцентуація тих рис, ознак, властивостей, що відповідають особі суб'єкта конкретного злочину;

набули подальшого розвитку:

– твердження про необхідність прийняття нової Інструкції з організації роботи підрозділів Національної поліції у справах дітей;

– положення про взаємодію загальноосвітніх закладів із органами поліції з метою сприяння діяльності навчальних закладів щодо профілактики правопорушень серед дітей та забезпечення безпечного навчального середовища, що є одним із дієвих заходів індивідуального попередження злочинності неповнолітніх;

– напрями поліпшення організації роботи з виявлення та поставлення на облік батьків та осіб, що їх замінюють, які негативно впливають на неповнолітніх, як один з ефективних заходів профілактики учинення неповнолітніми злочинів з особливою жорстокістю.

– позиції щодо створення єдиної бази даних про неблагополучні сім'ї та неповнолітніх із відхиленнями у розвитку та поведінці для вдосконалення діяльності із запобігання злочинам, що вчиняються неповнолітніми з особливою жорстокістю.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що викладені в дисертації висновки й рекомендації можуть бути використані у:

– науково-дослідній діяльності – для подальшого розроблення теоретичних аспектів злочинності неповнолітніх та запобігання їй правоохоронними органами;

– правотворчості – у рамках подальшого вдосконалення кримінологічних досліджень щодо попередження злочинності неповнолітніх;

– практичній діяльності – для оптимізації діяльності працівників Національної поліції та інших правоохоронних органів із попередження злочинності неповнолітніх;

– навчальному процесі – під час написання підручників із кримінології, а також навчальних посібників зі спецкурсу.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною закінченою науковою працею, в якій сформульовано положення, узагальнення та висновки, рекомендації і пропозиції, обґрунтовані на підставі особистих досліджень проблем, пов'язаних із учиненням неповнолітніми злочинів із особливою жорстокістю, опрацювання й аналізу відповідного законодавства, науково-правових джерел, емпіричного матеріалу.

Апробація результатів дисертації. Результати дослідження апробовано на таких наукових заходах: III міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні тенденції в юридичній науці України» (29–30 червня 2017 р., м. Київ); міжнародній науково-практичній конференції «Проблеми вдосконалення правового забезпечення прав та основних свобод людини і громадянина» (23–24 червня 2017 р., м. Запоріжжя); міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання реформування правової системи України» (1–2 вересня 2017 р., м. Дніпро), міжнародній науково-практичній конференції «Верховенство права у процесі державотворення та захисту прав людини в Україні», (9–10 лютого 2018 р., м. Одеса).

Публікації. Основні результати дослідження викладено в дев'яти публікаціях, зокрема: п'яти статтях (із них чотири – у фахових наукових виданнях України та одна – у періодичному виданні іншої держави) та чотирьох тезах виступів на науково-практичних заходах.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається з анотацій українською й англійською мовами, списку використаних джерел за темою дисертації, вступу, трьох розділів, що містять вісім підрозділів, висновків та додатку. Загальний обсяг дисертації становить 216 сторінок, із яких 181 – основний текст, 14 – список використаних джерел (191 найменування), додаток розміщений на двох сторінках.

РОЗДІЛ 1
ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ
ПРОБЛЕМ ЗЛОЧИННОСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ ТА ЗЛОЧИНІВ,
ВЧИНЕНИХ НИМИ З ОСОБЛИВОЮ ЖОРСТОКІСТЮ

1.1 Стан наукового дослідження проблеми злочинності неповнолітніх та злочинів, вчинених ними з особливою жорстокістю, в кримінологічній літературі

Феномен жорстокості був і є притаманний будь-якому суспільству і майже завжди тісно пов'язаний із насильством і агресією. Це характерно і для сучасного етапу суспільного розвитку [149, с. 4]. Зокрема, Ю. М. Антонян слушно вважає, що вивчення агресивності й жорстокості вкрай необхідне, позаяк жорстокість, агресивність і насильство є дуже поширеними, а відтак що глибшими будуть наші знання про них, їх причини, то успішніше зможемо боротися з ними [12]. Ще радикальніше висловлюється з цього приводу Н. Р. Хомичов, наголошуючи, що жорстокість необхідно викоринювати з нашого суспільства, боротися з нею треба так, щоб вона поступалася під натиском впливу на неї. Боротьба така має бути жорсткою [178]. Своєю чергою, у рамках боротьби зі жорстокістю необхідно охопити такі питання, як: витоки жорстокості, її природу, зв'язок із агресією та насильством, а також заходи, які належить розробити для подолання цього негативного явища.

Тимчасом жорстокість проявляється по-різному: дорослими щодо неповнолітніх; неповнолітніми стосовно дорослих; у сім'ї, побуті, школі, на вулиці, виробництві тощо. Вона доволі часто поєднана з агресією, різними формами насильства над особистістю. Однак ототожнювати поняття насильства, агресії і жорстокості неприпустимо. Зокрема, Ю. М. Антонян, застерігаючи від змішування цих понять, водночас вказує на їхній тісний взаємозв'язок, а також на необхідність вивчення таких явищ зі соціологічних, психологічних, психіатричних, морально-правових і навіть генетичних позицій. Але щоразу

феномен жорстокості вчений виокремлює особливо [12]. Чимало авторів також слушно виділяють жорстокість, розглядають її в системі насильства. Це, як зазначається в літературі, – особлива форма, різновид насильства.

Відтак, аналізуючи злочини, що вчиняються з особливою жорстокістю, а саме кримінологічний аспект цього питання, слід зважати на певні особливості. Зокрема, на нашу думку, можна говорити про таке поняття, як «кримінальна жорстокість».

Кримінальний кодекс України вказує на низку злочинів, кваліфікуючими ознаками яких є вчинення діяння «з особливою жорстокістю». Однак кримінологія, вважаємо, може розглядати прояв жорстокості набагато ширше. Вона, вивчаючи злочини, поєднані з жорстокістю, не може обмежуватися тільки вказівками Кримінального кодексу. Кримінологія, досліджуючи реальність, зокрема спираючись на практичний досвід, визначає своє коло злочинів, поєднаних із жорстокістю, яке значно ширше від представленого у Кримінальному кодексі України. У нього можуть бути включені, наприклад, і такі діяння, як побої, катування, хуліганство, деякі інші. Треба також урахувати, що при вчиненні цих злочинів жорстокість тісно пов'язана з насильством і агресією. І незалежно від того, поєднані злочини зі жорстокістю чи ні, основу їх вивчення мають становити не кримінально-правові догми, а кримінологічні знання, практичний досвід, реальність.

Для повного аналізу злочинів, які скоюються неповнолітніми з особливою жорстокістю, необхідно, передусім проаналізувати, які саме це злочини.

Як уже зазначалося, часто поняття жорстокості асоціюють із насильством і агресією. Позиції щодо поняття насильства є дискусійними. У літературі зустрічаються як надмірно широкі, так і надто вузькі визначення насильства. До широких понять можна віднести розуміння насильства як поведінки, що завдає шкоди іншим; як примус, обмеження свободи вибору, «узурпація вільної волі» [41, с. 36]. За більш вузьким розумінням насильства, до нього належить заподіяння фізичної, психічної чи матеріальної шкоди.

Нарешті, у найбільш вузькому розумінні насильство – це заподіяння фізичної шкоди.

Ю. М. Антонян, І. Б. Бойко і В. А. Верещагін вважають також можливим «наси́льство проти самого себе», відносячи його до аутоагресії – усвідомленого насильства людини над самою собою [9].

З цього приводу Л. В. Сердюк слушно зазначає, що в юридичному розумінні слово «наси́льство» має мати конкретне значення. «Навряд чи доцільно змішувати застосування сили, наприклад, жінкою для самооборони від насильника, і дії самого насильника» [146, с. 13]. Насильство, на думку вченого, – це «зовнішній із боку інших осіб навмисний і протизаконний вплив на людину (або групу осіб), що здійснюється проти його волі і здатний заподіяти йому органічну, фізіологічну чи психічну травми, і обмежити свободу його волевиявлення або дій».

Водночас І. Купріянова акцентує, що насильство є різновидом агресії, і відносить до нього використання сили у різноманітних проявах – від словесних образ і погроз до заподіяння важких фізичних ушкоджень [92, с. 63].

Ю. М. Антонян вважає агресію і жорстокість проявом насильства, вказуючи, що агресія стосовно жорстокості – більш широке поняття, позаяк не всяка агресія жорстока, але будь-яка жорстокість агресивна. Можна сказати, що жорстокість є якісною характеристикою деяких проявів агресії. Водночас жорстокість є суцільно соціальною за природою. Тваринам агресія не властива взагалі. «Жорстокість – це відраза до життя і найбільш повне втілення ненависті. Часто ненависть буває безадресною або до всіх, і вона тим сильніше, чим людина або система відчужені від конструктивних цінностей» [15, с. 65].

Тимчасом значно поширився психологічний напрям, представники якого розглядають насильство як вияв людської агресії, яку пояснюють особливостями розвитку особистості. На ототожненні насильства з власне фізичним примусом наполягають інші дослідники. Зокрема, А. Дмитрієв та І. Залісін переконують, що насильство – це «фізичний примус, здійснюваний у процесі володарювання» [47, с. 21]. Обстоюючи цю позицію, вони апелюють до М. Вебера, який вживав терміни «наси́льство» та «фізичне

насильство» як синоніми [47], а також до Е. Гіденса, який вважав, що насильство передбачає фізичний вплив.

Ще одна група науковців інтерпретує насильство як обмеження фізичних і духовних можливостей людини, свободи її волі. Зокрема, П. Ріга стверджує, що насильство – це «будь-яке обмеження фундаментальних прав людини. Ці порушення можуть бути соціальними, економічними, моральними та політичними» [75, с. 12].

У міжнародних документах зазначається, що насильство, будучи злочинним діянням, є процесом, який проходить на індивідуальному рівні, на рівні суспільства і є доволі поширеним на світовій арені [111, с. 5]. У Законі України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» наводиться таке визначення: домашнє насильство – діяння (дії або бездіяльність) фізичного, сексуального, психологічного або економічного насильства, що вчиняються в сім'ї чи в межах місця проживання або між родичами, або між колишнім чи теперішнім подружжям, або між іншими особами, які спільно проживають (проживали) однією сім'єю, але не перебувають (не перебували) у родинних відносинах чи у шлюбі між собою, незалежно від того, чи проживає (проживала) особа, яка вчинила домашнє насильство, у тому самому місці, що й постраждала особа, а також погрози вчинення таких діянь [132]. У цьому законі саме насильство, як бачимо, поділяється на такі види, як: фізичне, сексуальне, психологічне й економічне. Під економічним насильством у вказаному законі пропонують розуміти форму домашнього насильства, що охоплює умисне позбавлення житла, їжі, одягу, іншого майна, коштів чи документів або можливості користуватися ними, залишення без догляду чи піклування, перешкоджання в отриманні необхідних послуг із лікування чи реабілітації, заборону працювати, примушування до праці, заборону навчатися та інші правопорушення економічного характеру. Психологічне насильство трактується як форма домашнього насильства – словесні образи, погрози, зокрема щодо третіх осіб, приниження, переслідування, залякування, інші діяння, спрямовані на

обмеження волевиявлення особи, контроль у репродуктивній сфері, якщо такі дії або бездіяльність викликали у постраждалої особи побоювання за свою безпеку чи безпеку третіх осіб, спричинили емоційну невпевненість, нездатність захистити себе або завдали шкоди психічному здоров'ю особи. Сексуальне насильство розглядається як форма домашнього насильства, що охоплює будь-які діяння сексуального характеру, вчинені стосовно повнолітньої особи без її згоди або стосовно дитини незалежно від її згоди, або в присутності дитини, примушування до акту сексуального характеру з третьою особою, а також інші правопорушення проти статевої свободи чи статевої недоторканості особи, вчинені, зокрема, стосовно дитини або в її присутності. У фізичному насильстві вбачають форму домашнього, що включає ляпаси, стусани, штовхання, щипання, шмагання, кусання, а також незаконне позбавлення волі, завдання побоїв, мордування, заподіяння тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості, залишення в небезпеці, ненадання допомоги особі, яка перебуває в небезпечному для життя стані, заподіяння смерті, вчинення інших правопорушень насильницького характеру.

У Кримінальному кодексі України немає визначення поняття насильства, але такий термін уживається. Скажімо, у постанові Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи» зазначається, що фізичним насильством, згідно з диспозиціями ст.ст. 152, 153 КК України, належить вважати умисний зовнішній негативний вплив на організм потерпілої особи або на її фізичну свободу, вчинений із метою подолання чи попередження опору потерпілої особи або приведення її у безпорадний стан. Такий вплив може проявлятися у завданні ударів, побоїв, заподіянні тілесних ушкоджень, здавлюванні дихальних шляхів, триманні рук або ніг, обмеженні або позбавленні особистої волі, уведенні в організм потерпілої особи проти її волі наркотичних засобів, психотропних, отруйних, сильнодіючих речовин тощо. Погрозою застосування фізичного насильства як способу подолання чи попередження опору потерпілої особи слід вважати залякування її

застосуванням такого насильства до неї і (або) до іншої людини, доля якої потерпілій не байдужа (родича, близької особи), яке може полягати у висловлюваннях, жестах, демонструванні зброї або предметів, що можуть бути використані для заподіяння тілесних ушкоджень, предметів, що імітують зброю, які потерпіла особа сприймає за справжню зброю, чи інших діянь [138].

У юридичній енциклопедії, своєю чергою, наведено таке визначення: насильство – умисний фізичний чи психічний вплив однієї особи на іншу, проти її волі, що спричиняє цій особі фізичну, моральну, майнову шкоду, або містить у собі загрозу заподіяння зазначеної шкоди зі злочинною метою. Такий вплив на особу здійснюється вчиненням певних умисних діянь [108, с. 68]. Поняття «насильство» закон поділяє на фізичні дії і психічне насильство (загрозу) проти потерпілих.

Водночас Л. Д. Гаухман визначає насильство, вважаємо, вузько, вбачаючи в ньому лише фізичне насильство і погрозу його застосування. В загрозах іншого змісту, де нема остраху перед застосуванням фізичної шкоди, на його думку, відсутнє посягання на особу. Така позиція вченого ґрунтується на понятті насильства в кримінальному законі, де під терміном «насильство» розуміється тільки фізичне насильство і погроза його застосування. Тому у Л. Д. Гаухмана все зводиться до формулювання лише фізичного насильства, яке він розтлумачує як «суспільно небезпечний, протиправний вплив на організм людини проти її волі» [38, с. 132]. Розкриваючи це поняття, вчений виокремлює два види насильства – вплив на тіло людини і вплив на внутрішні органи людини без пошкодження зовнішнього покриву (отруєння) [38, с. 135].

Своєю чергою, А. О. Йосипів дає таке визначення фізичного насильства: фізичне насильство – будь-які умисні дії фізичного, сексуального, психологічного впливу зловмисника, які полягають у застосуванні (загрози застосування) сили як вияву своєї волі до потерпілого, що вчиняються поза його волею та спричиняють чи можуть спричинити йому шкоду, і є засобом досягнення мети [66, с. 29].

Психічне (інформаційне) насильство у кримінально-правовій літературі розглядається як один із найбільш поширених різновидів зовнішнього впливу

на особу. Особливу складність у правовому аспекті становить тлумачення саме психологічного насильства.

На думку А. О. Йосипів, до психологічного насильства слід відносити не тільки всі види погроз, а й образу, а в низці випадків – і брехню та гіпноз, якщо він застосовується у злочинних цілях, електронну стимуляцію мозку, яка застосовується для того, щоб підкорити людину чужій волі. За електронної стимуляції мозку фізичний вплив на тіло людини є лише способом насильницької (або ненасильницької) дії на її психіку [66, с. 34].

Чимало авторів розглядають агресивність і жорстокість майже як синоніми, тоді як деякі припускають їх самостійне значення [140, с. 8].

Скажімо, Ю. М. Антонян і В. В. Гульдан виокремлюють жорстокість в особливу категорію, позаяк вона «надає особливого забарвлення насильству й агресії, пов'язана зі способом їх реалізації, заподіянням жертві особливих страждань» [10, с. 15]. Жорстокість та агресивність, на думку вчених, розрізняються за ознакою «заподіяння страждань і мук заради страждань і мук», що властиве жорстокості і не властиве агресивності. Жорстокість як особистісна риса визначається відтак як «прагнення до заподіяння страждань і мук людям або тваринам, що виражається в діях, бездіяльності, словах, а також фантазуванні відповідного змісту». Акцентується, що агресивна людина може і не бути жорстокою, тоді як жорстока людина завжди агресивна.

З цього приводу у Постанові Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» від 7 лютого 2003 р. № 2 зазначається, що умисне вбивство визнається вчиненим із особливою жорстокістю (п. 4 ч. 2 ст. 115 КК), якщо винний, позбавляючи потерпілого життя, усвідомлював, що завдає йому особливих фізичних (шляхом заподіяння великої кількості тілесних ушкоджень, тортур, мордування, мучення, в тому числі з використанням вогню, струму, кислоти, лугу, радіоактивних речовин, отрути, яка завдає нестерпного болю, тощо), психічних чи моральних (шляхом зганьблення честі, приниження гідності, заподіяння тяжких душевних переживань, глушення тощо) страждань, а також, якщо воно було поєднане із глушенням над трупом або вчинялося в

присутності близьких потерпілому осіб і винний усвідомлював, що такими діями завдає останнім особливих психічних чи моральних страждань [137].

Отже, можемо простежити певний зв'язок між поняттями «агресивність», «жорстокість» та «насильство». Всі ці явища слід віднести до особистісних рис, що проявляються під час вчинення злочину. Насильство, безумовно, – це завжди злочин. Але воно може бути і не жорстоким, як, скажімо, і агресивність, оскільки може вчинятись і шляхом бездіяльності. Але це не означає, що жорстокою є лише активна злочинна поведінка. Наприклад, ненадання допомоги потерпілому, залишення без їжі, води чи в непридатних до життя умовах (залишення без одягу в холодну пору, тощо) свідчать про жорстокість, позаяк такі діяння можуть спричинити потерпілому не менші страждання, ніж, наприклад, заподіяння значної кількості побоїв, завдання ударів тощо.

Відтак відсутність у законодавстві чіткого визначення окреслених понять спричиняє неправильну кваліфікацію та, відповідно, неналежне реагування органів держави на злочинні діяння.

Особливої актуальності, теоретичного і практичного значення нині набувають злочини неповнолітніх, поєднані зі жорстокістю. Як зазначається в літературі, при вивченні неповнолітніми злочинів проти особи доволі часто простежується зв'язок з агресією і жорстокістю. За даними, що наводить С. Н. Абельцев, близько 70% неповнолітніх, які стали в дитинстві жертвами жорстокого поводження, вчиняють злочини, пов'язані з жорстокістю, а ті, кого така доля оминула в дитинстві, – лише 25% [2, с. 127].

Поєднані зі жорстокістю злочини, на думку М. В. Данилевської, зазвичай вчиняються і дорослими, і неповнолітніми у певних сферах суспільного життя (у сім'ї, як крайній прояв жорстокого поводження близьких людей, в антигромадських групах за місцем проживання, у школі, на вулиці тощо). Зокрема, і дорослі, і неповнолітні, що проявляють жорстокість, характеризуються такими ознаками, як: високий рівень тривожності, емоційна нестійкість, агресивність поведінки, психотравмуючі переживання. Особливо М. В. Данилевська акцентує на мотивації дій

особистості: мотивація обумовлена особистісними якостями, що найбільше характерно для тих, хто скоює злочини, пов'язані з жорстокістю [44, с. 8]. Натомість Н. І. Куликов вважає, що жорстокість проникає в сім'ю, побут, школу, закріплюється в традиціях і звичаях, трансформує систему особистих і суспільних потреб та інтересів. І М. В. Данилевська, і Н. І. Куликов виокремлює мотивацію дій особистості. Зокрема, жорстокість – властивість особистості, що полягає в байдужості до страждань інших людей (або в прагненні до їх заподіяння) і виражається в усвідомлених діях, що завдають муки іншим людям з певною метою. Відтак жорстокими вважаються злочини, вчинення яких заподіює потерпілому муки і страждання. А злочини, що вчиняються неповнолітніми з проявом жорстокості, в останні роки мають тенденцію до постійного зростання. Цим діям притаманний груповий характер, а також участь у їх вчиненні дорослих, раніше судимих осіб. Зазначені злочини, наголошує Н. І. Куликов, вирізняються високим відсотком алкоголізації і наркотизації, підвищеною суспільною небезпекою і доволі шкідливими соціальними наслідками [91, с. 8–9]. Нині, зазначає А. Х. Садиков, особливу тривогу викликають злочини неповнолітніх, пов'язані з жорстокістю. Тенденція їх зростання все ще триває. Це багато в чому пов'язано з поширеністю кримінального насильства в середовищі неповнолітніх [143, с. 46]. До критеріїв, за якими злочини слід відносити до таких, які вчиняються способом «особлива жорстокість», на думку А. С. Акімової, слід віднести: вчинення злочину шляхом знущання, мучення, катування жертви або застосування до неї садистських методів, або шляхом заподіяння потерпілому великої кількості поранень, у разі встановлення, що винний, коли завдавав їх потерпілому, бажав заподіювати йому особливих страждань у процесі здійснення ним діяння, тощо [5].

Для злочинів неповнолітніх, зазначають кримінологи, характерні імпульсивність, егоцентричність, агресивність. На їхню думку, характерною рисою цих злочинів є також насильство і жорстокість. При скоєнні злочинів неповнолітні в більшості випадків переходять ту межу насильства

і жорстокості, що в конкретній ситуації була цілком достатня для досягнення мети злочину. І це найбільше властиво неповнолітнім, які до цього випробували на собі жорстокість.

Вказуючи на жорстокість, кримінологи наголошують, що вона проявляється у неповнолітніх як самоствердження. Вчинювані злочини є для них також способом самоствердження [145, с. 33]. Це, за правило, насильницькі злочини. Відкидати тут будь-який зв'язок зі жорстокістю або з агресією не можна.

Водночас не всі злочини, пов'язані з жорстокістю, охоплює Кримінальний кодекс, тоді як такі злочини самі по собі жорстокі або містять елементами жорстокості.

Кримінологи, що вивчають діяння неповнолітніх, пов'язані зі жорстокістю, зауважують на їхню злочинну активність, а також на тому, що вони «мають високу кримінальну енергетику». Акцентуючи саме на поєднанні злочину зі жорстокістю, виокремлюється особлива егоцентрична спрямованість особистості неповнолітнього злочинця, гранична кримінальна розбещеність винного. Відповідно до цієї оцінки, кримінологи вказують на значне поширення в нашій країні агресії, якій активно сприяє культ насильства і жорстокості. На думку С. В. Федяєва, злочинність неповнолітніх стала більш професійною й організованою. З'явилися нові види злочинів, які супроводжуються жорстокістю і садизмом [171, с. 220–221]. Упродовж останніх десятиліть простежується значне збільшення кількості скоєних неповнолітніми насильницьких злочинів. Вони, зазначає Ю. М. Антонян, мають «печать сліпої люті» і неприборканого протесту, просто знищують людей, і все це пов'язано з агресією і жорстокістю [13, с. 183]. Насильницька злочинність неповнолітніх, вважає С. В. Федяєв, вирізняється особливою жорстокістю; для неповнолітніх характерна емоційна нестійкість, вони схильні до скоєння згвалтувань, їм властива підвищена сексуальна агресивність; їхній спосіб життя і поведінка сприяють формуванню агресивно-насильницької орієнтації особистості, а тому вони часто проявляють зухвалість, жорстокість, агресивність.

За останні десять років частка злочинів неповнолітніх, поєднаних із жорстокістю, зросла на 28%, зокрема 20% припадає на осіб чоловічої статі, а 8% – на осіб жіночої. Простежується також тенденція до зростання злочинів, скоєних дівчатами з особливою жорстокістю [107, с. 112]. Така ж тенденція характерна і для жінок, особливо молодіжного віку [36, с. 11; 99, с. 57–60].

За злочини, як вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини і катування Кримінальний кодекс України не передбачає кваліфікуючу ознаку «з особливою жорстокістю», дівчата таки вчиняють ці діяння зі жорстокістю. В основному це стосується осіб віком 16-17 років. Зокрема, при катуванні неповнолітніми жіночої статі цього віку в 26% випадків застосовуються тортури, які супроводжуються знущаннями і муками для потерпілого, що однозначно є жорстокістю. За правилом, у цих випадках виявляється не тільки агресія, а й істеричність [3; 175, с. 44]. Навіть при побоях дівчата проявляють агресію і жорстокість. У літературі вказується і на деякі інші злочини неповнолітніх жіночої статі, що пов'язані з жорстокістю і супроводжуються агресією, – хуліганство, грабежі і розбої [69, с. 42–43; 1, с. 71–74]. Юнаки, проявляючи жорстокість при скоєнні вбивств, заподіяння тяжкої та середньої тяжкості шкоди здоров'ю, катувань та побоїв найбільш активно поєднують із жорстокістю згвалтування і насильницькі дії сексуального характеру. Але і щодо них у літературі зазначається низка інших скоєних ними злочинів, поєднаних зі жорстокістю й агресією, – хуліганство, грабежі та розбійні напади [148, с. 56–57]. Особливо високим тут є показник осіб віком 16-17 років.

Неповнолітні беруть участь і в інших злочинах (тероризм, захоплення заручника, бандитизм, вандалізм, масові безпорядки тощо), де також проявляється зв'язок із насильством, агресією і жорстокістю [53, с. 55]. Однак це поодинокі випадки. Але навіть окремі такі факти мають практичне значення і варті уваги.

Злочини неповнолітніх, пов'язані зі жорстокістю, за правило, є груповими. За ступенем суспільної небезпеки групові злочини, безумовно, більш значущі, ніж одноособове діяння. Що стосується екстремістських груп

неповнолітніх, діяльність яких часто пов'язана з насильством, жорстокістю і агресією, то це предмет самостійного дослідження.

Збільшення кількості злочинів неповнолітніх, поєднаних із жорстокістю, обумовлене значною мірою зростанням показника рецидивної злочинності, зокрема збереженням високої частки рецидиву неповнолітніх, що тісно пов'язано з утягненням неповнолітніх у злочинну діяльність.

Як уже зазначалося, поєднані зі жорстокістю злочини неповнолітніх здебільшого супроводжуються не тільки агресією, а й цинізмом, знущанням над людьми, садизмом. З-поміж таких неповнолітніх чимало осіб, які страждають на олігофренію (дебіли, ідіоти, імбецили), психопатію, зі сексуальними відхиленнями, для яких характерна моральна тупість загалом. Неповнолітні, злочини яких пов'язані зі жорстокістю, мають також гостру потребу суперечити і протистояти людям; їм властива конфліктність, прискіпливість, схильність до сварок і скандалів, бійок, мстивість і злостивість, заздрість, ненависть, істеричність, прояв люті. Всі ці риси спонукають неповнолітніх до агресивних дій і жорстокості. Зокрема, особливо проявляються запеклість, безжалісність, нелюдяність.

Емоційна невірноваженість, марнославство, упертість, нечутливість до страждань інших людей, навіть близьких – усе це пов'язано зі жорстокістю і належить до найбільш поширених характерологічних рис неповнолітніх злочинців [53, с. 55]. Багато що тут пов'язано з розвитком в нашій країні маргіналізмом. Це, по суті, вважає Ю. М. Антонян, люмпенізована частина населення, яка активно «постачає» неповнолітніх злочинців обох статей. Ці неповнолітні не вбачають у грубості і хамстві нічого особливого. Насильство, агресивна реакція на соціальні та психологічні «подразники», жорстокість у свідомості цієї категорії осіб сприймається як звичайна «природна» лінія поведінки [16]. Такі тенденції, зазначає Т. М. Ісаєнкова, виникають у злочинця, як правило, на ґрунті незадоволеності життям, внаслідок фрустрації і комплексів неповноцінності: «і чим більше збитковим відчуває

себе винний, тим більшу жорстокість він може проявити при вчиненні злочину» [62].

Як уже зазначалося, багато вчених пишуть про жорстокість як властивість особистості неповнолітнього злочинця. У зв'язку зі жорстокістю виникає особливий тип поведінки, з'являється і особливий тип особистості, характерна риса якого власне насильство, агресія і жорстокість. Неповнолітні, що належать до такого типу особистості, поширюють серед своїх однолітків стереотипи агресивно-насильницької поведінки. Відтак у комплексі причин і умов злочинів неповнолітніх, поєднаних із жорстокістю і такими, що супроводжуються агресією, домінує відповідна особистість із усіма притаманними їй властивостями, специфікою процесу формування та особливостями поведінки.

У цьому контексті надважливе значення має формування мотивації поведінки, тобто основу аналізу поєднаних зі жорстокістю злочинів неповнолітніх становить мотив діяння. У неповнолітніх, що вчиняють означені діяння, всі мотиви (зздрість, ненависть, помста, ревнощі тощо) акумулюються в двох основних напрямках: прагнення до реалізації мотиву злочину і досягнення кримінальної мети; прагнення до задоволення потреби в насильстві, що супроводжується жорстокістю. У таких неповнолітніх мотивація поведінки базується на вихідній меті злочину і конкретно спрямована на насильницький утиск потерпілого за допомогою жорстокості, що проявляється до нього. Вона зосереджена на насильстві, яке стимулює агресію і жорстокість. Часто ця жорстокість виходить за межі дії і зачіпає інтереси сторонніх осіб, що не мають стосунку до злочину.

Мотив злочину, поєднаного зі жорстокістю, має, ніби, подвійне підґрунтя: коли він є невід'ємною рисою особистості, йде зсередини, є властивістю особистості злочинця; коли він становить агресивну реакцією винного на «подразники» зі зовні від потерпілого. Зокрема, мотив злочину, поєднаний зі жорстокістю, спрямований на те, як, яким чином і за допомогою яких засобів можна «придушити» потерпілого. Він є власне реакцією на вказані «подразники», регулює спрямованість дій злочинця, а в процесі реалізації

мотивованих дій – прагнення до прояву насильства і жорстокості. Цим, відтак і визначається здебільшого специфіка злочинів, поєднаних із жорстокістю.

Злочини, що розглядаються, об'єднані єдиним для них терміном – «пов'язані зі жорстокістю». Відповідно, визначаються критерії відмежування цієї частини злочинів від інших діянь. Однак парні зі жорстокістю злочини не становлять єдиного, недиференційованого масиву, хоча їх і об'єднує вказаний загальнозживаний термін. Вони мають розвинену систему і відрізняються один від одного. Цілком допустима класифікація злочинів всередині цієї системи. Можлива і типологія (типізація) осіб, які вчиняють злочини, пов'язані зі жорстокістю.

Попри існуючі відмінності, у розглянутих злочинах неповнолітніх є кримінологічно однорідний феномен - загальність причинної детермінації. Саме ця спільність обумовлює принципову схожість сукупних кримінологічних характеристик злочинів неповнолітніх, поєднаних із жорстокістю, а також соціальних і морально-психологічних властивостей осіб, які їх вчиняють. Визначальна риса сукупної кримінологічної характеристики вказаних злочинів неповнолітніх – це їхня спорідненість із жорстокістю, де основним є той чинник, що особи, які вчиняють такі злочини, не досягли повноліття.

Тимчасом Ю. М. Антонян стверджує, що жорстокість щодо неповнолітнього «виштовхує» його у сферу криміналу, а опинившись у ній, він протестує, тобто демонстрована ним жорстокість постає як протест. Такий протест однак стосується в основному тих, хто вже до цього випробував на собі жорстокість, відчуває з цього приводу ущербність. Він (цей протест) може розглядати як механізм компенсації ущербності. Це певною мірою стосується також агресії та насильства [19, с. 13].

Отже, проаналізувавши поняття «жорстокість», «насильство» та «агресія», можемо зробити висновок, що «жорстокість» є ширшим поняттям, аніж «насильство» й «агресія». Агресія як риса особистості може не бути жорстокою, тоді як жорстокість завжди є проявом агресії та насильства.

1.2 Поняття й ознаки злочинності неповнолітніх

У кримінології злочинність неповнолітніх виокремлюється у самостійний вид злочинності. Необхідність такого виокремлення для самостійного кримінологічного дослідження цього виду злочинності пояснюється низкою причин.

По-перше, особливостями генезису й мотивації злочинів, що вчиняються неповнолітніми, що зумовлено специфікою їхнього виховання й життєдіяльності (порівняно незначний період формування особистості, швидка зміна соціального становища, обсягу і змісту соціальних функцій, обмежена дієздатність), особливостями особистісних і соціально-групових, психологічних та інших характеристик. Звідси і специфіка рівня, структури та динаміки злочинності неповнолітніх, її причин та умов, а також висока злочинна активність.

По-друге, запобігання правопорушення серед неповнолітніх – одне з найважливіших завдань і для державних органів, і для суспільства загалом, адже від її ефективності багато в чому залежить стан й тенденції злочинності у майбутньому і навіть, що не менш важливо, – моральний клімат у суспільстві. Небезпека зростання рівня злочинності неповнолітніх полягає у тому, що особи, які почали вчиняти злочини у ранньому віці, у подальшому значно важче піддаються виправленню і, зрештою, становлять основний «резерв» для повнолітньої й рецидивної злочинності, а також організованої злочинності. Відтак раннє виявлення та своєчасне вжиття профілактичних заходів до неповнолітніх правопорушників зазвичай створюють передумови недопущення формування у цих осіб стійкої спрямованості на вчинення у подальшому будь-яких злочинів.

По-третє, однією з причин для такого вирізнення є передбачення у Кримінальному кодексі України окремого розділу, в якому закріплено особливості кримінальної відповідальності і покарання неповнолітніх. Кримінальним кодексом встановлено вікові критерії для виділення

неповнолітніх в окрему демографічну групу злочинців. Водночас необхідно врахувати, що її нижня межа – 14 років, верхня – 16 років мають певною мірою умовний характер, хоча й обумовлені вимогами вікової психології і кримінальної політики.

По-четверте, неповнолітні належать до найменш захищених соціальних груп, і профілактика злочинності неповнолітніх, точніше їх захист від чинників кримінального ураження, є одним із найважливіших завдань держави і суспільства.

Наведене відтак зумовлює необхідність всебічного аналізу злочинності неповнолітніх як порівняно самостійного й негативного соціального феномена, про що неодноразово зазначалось у кримінологічній літературі [76, с. 764–765]. Однак відомі й інші міркування. Зокрема, Г. Ф. Хохряков вважає, що виділення в окремий вид злочинності неповнолітніх веде до протиставлення її зі злочинністю інших вікових груп, а порівняння неповнолітніх віком від 16 до 18 років з дорослими у віці від 18 до 19 років, на думку автора, є штучним, оскільки між ними більше спільного, ніж відмінного. Тому автор пропонує говорити не про злочинність неповнолітніх, а про злочинність молоді [179].

Очевидно, що злочинність неповнолітніх та злочинність молоді мають чимало спільних ознак, проте, за висновками вікової психології, самостійні судження про навколишнє оточення з'являються у підлітка десь близько 11–12 років за принципом «що є добре і що погано». Приблизно у 14–16 років на ґрунті цих суджень формуються переконання, які утверджуються у суперечках і дискусіях як власні погляди, і вже до 18, а то й 20 років на підставі відфільтрованих, сформованих суджень активно формується світогляд – як стійкий психологічний, ментальний феномен, визначає майбутнє підлітка [65, с. 242–243; 179; 113; 40; 20]. Відтак можна стверджувати, що неповнолітні віком до 18 років набувають, крім соціальних, ще й психологічних і психофізіологічних особливостей, які безпосередньо впливають на їхню поведінку.

Це ще не означає, що дослідження злочинності неповнолітніх і формування заходів щодо запобігання їй не мають ґрунтуватися на загальних положеннях наук криминології і кримінального права, на загальній концепції політики боротьби зі злочинністю.

Йдеться тільки про криминологічні особливості у формуванні системи запобігання злочинності неповнолітніх, відмінної від інших видів злочинності, про що у літературі вже зазначалося [90]. Саме тому предмет вивчення криминологами злочинності неповнолітніх обов'язково охоплює питання про її місце у структурі всієї злочинності, про її співвідношення зі злочинністю молоді і дорослих (зокрема про віковий вплив початку злочинної діяльності на рецидив, вплив дорослих злочинців на неповнолітніх тощо) [97]. Такий підхід простежується не тільки у наукових дослідженнях, а й у діяльності державних органів, щодо формування заходів запобігання злочинності неповнолітніх.

Проте нині відсутні єдині підходи щодо значення і впливу особистісних особливостей неповнолітніх на їхню злочинну поведінку.

Відтак для вироблення наукових підходів до дослідження злочинності неповнолітніх необхідною і важливою умовою є встановлення природи цих особливостей (соціальні чи генетичні, або ж співвідношення у їх поєднанні) та правильне трактування їх значення у структурі чинників, що зумовлюють злочинність неповнолітніх.

Із певних причин у криминології приділяється більше уваги дослідженням особистісних деформацій неповнолітніх правопорушників, аніж встановленню соціальних детермінант такої поведінки, або ж навпаки, особистісні деформації неповнолітніх не беруться до уваги під час аналізу протиправної поведінки неповнолітніх.

Формування антисоціальної поведінки у неповнолітніх – це процес накопичення особистісних деформацій у сфері потреб, інтересів, ціннісних орієнтацій.

В умовах несприятливого формування особи виникає невідповідність між її рисами й якостями і вимогами оточуючої дійсності. Особа виявляється

не адаптованою до навколишнього соціального середовища, у якому повинна жити, навчатись, працювати.

Тому у процесі аналізу особистісних деформацій, виявлення закономірностей їх виникнення важливо встановити той об'єктивний вплив соціального середовища, який їх колись сформував й тепер підтримує. Саме такий підхід дає змогу мати об'єктивні дані, які допоможуть виробити систему заходів запобігання злочинній поведінці неповнолітніх.

На підставі такого підходу можна не тільки з'ясувати динаміку розвитку і вияву особистісних деформацій, а й ізолювати неповнолітнього від обставин, які зумовлюють розвиток антисоціальних настанов особи і у мікросередовищі, і в системі соціального контролю загалом [113].

Особистісні деформації постають не відразу – вони формуються упродовж тривалого часу. Спочатку з'являються і поступово закріплюються у поведінці, яка відхиляється від вимог соціальних норм та інших стандартів соціально-позитивної поведінки. Складний механізм поведінки неповнолітнього не може бути зрозумілий без дослідження всіх аспектів, зокрема і без аналізу ролі і значення для психічної діяльності особи біологічних особливостей, успадкованих патологічних та інших чинників.

Звісно, людина не народжується злочинцем, проте біологічні особливості особи сприяють впливу певних соціальних чинників людської поведінки у конкретних ситуаціях, а відтак можуть бути однією з причин протиправної поведінки. І хоча зв'язок між психофізіологічними особливостями та злочинною поведінкою є опосередкованим, його не можна не враховувати, визначаючи ступінь відповідальності і прогножуючи індивідуальну поведінку.

Водночас не можна підміняти соціальні проблеми суто віковими, психологічними або ж психофізіологічними. У таких дослідженнях істотно спотворюється природа і сутність процесів і явищ, які детермінують злочинну поведінку людини. Насправді процес формування особи неповнолітнього правопорушника не може визначатись його віковими чи індивідуально-психологічними характеристиками, про що свідчить той факт,

що більшість, із-поміж молоді, правопорушень не вчиняються. Вікові особливості – це тільки частина соціальної характеристики членів суспільства. Безумовно, їх не можна ігнорувати, особливо у виховних та профілактичних програмах, однак не варто і перебільшувати, протиставляти іншим елементам, які визначають процес соціалізації особи. Ні психологічні особливості самі по собі, ні демографічні й соціально-психологічні особливості, ні умови життя та відносин, у яких відбувається формування дітей і підлітків, не зумовлюють фатальної невідворотності зривів, конфліктів, правопорушень. Соціально-вікова особливість цієї вікової групи населення перетворюється у негативну тільки тоді, коли її повністю ігнорують або ж несвоєчасно чи недостатньо враховують. Особистісні деформації ускладнюють, проте не усувають можливості самоконтролю й самовиховання, і практично завжди такі неповнолітні передбачають наявність і розвиток соціальної відповідальності за власну поведінку.

Вікові особливості залежно від конкретних умов життя та виховання полегшують або ускладнюють формування певної орієнтації у поведінці, а щодо кримінальної поведінки – формування і реалізацію відповідної мотивації, але не більше. Генезис злочинів неповнолітніх завжди якимось пов'язаний зі «зіпсованими стосунками» з суспільством, окремими його соціальними ланками та інститутами (сім'єю, оточенням у побуті, навчанні, трудовими колективами, ровесниками) [40; 20].

Безумовно, з розвитком наук біологічного циклу (генетики, фізіології, певною мірою і психіатрії) виникатиме потреба постійно використовувати ці дані для кримінології, кримінально-виконавчого права, профілактичних служб. Однак безперечним є й те, що головно увага має бути спрямована на виявлення і зміну криміногенних соціальних умов життя неповнолітніх. Генетичні особливості індивіда (якщо вони виявлені) слугують тільки фоном, на якому життя, реальні життєві, побутові ситуації отримують свою реалізацію. Найчастіше це відбувається за типовими схемами реагування.

Що далі підліток йде кримінальним шляхом, то стійкіші і більш відпрацьовані схеми реагування.

Усі ці злочинні навички проявляються згодом. Є, звісно, певні рефлексивні та інстинктивні (самозахисту). Домінують позитивні соціальні рефлексивні – ігрові, навчання, досягнення певної мети, тощо. В які ігри бавитиметься дитина, чого саме навчиться в оточуючих, кого буде наслідувати, які цілі перед собою ставитиме, які ідеали сприйматиме – все це та багато іншого залежить уже не стільки від дитини, скільки від тих людей, дорослих і однолітків, із котрими вона спілкуватиметься; стикаючись із численними, повсякденними складнощами, перебуваючи у життєвих ситуаціях спостерігачем або активним їх учасником.

На думку Х. Ремшмідта, дитячі роки у процесі формування особистості найважливіші, оскільки значною мірою визначають формування соціальних якостей майбутньої особистості [20; 49]. Це правомірно доведено багатьма науковцями. Порівнюючи злочинність неповнолітніх у різних регіонах, дослідники виявили таку закономірність: відносно стійка залежність між рівнем злочинності неповнолітніх у такому регіоні і такими показниками, як частина неповнолітніх, які не працюють і не навчаються; концентрація осіб, які були засуджені, побутових правопорушників, осіб, які перебувають на різних обліках (алкоголіки, наркомани, психічно хворі); кількість сімей, що розпалися, в яких були діти; кількість сімей, в яких один із батьків або ж обоє тривалий час працюють за кордоном; рівень безробіття в регіоні.

Наведемо приклади. За даними Державної служби статистики України, 2008 р. неповнолітніми та за їх участю вчинено 15707 злочинів, 2009 – 15354, 2010 – 17342, 2011 – 17846, 2012 – 14238, 2013 – 8781, 2014 – 7467 злочинів [151]. У 2009 р. в Україні всього засуджено 146383 особи, з них неповнолітніх – 8555; 2010 р. всього засуджено 168774 особи, з них неповнолітніх – 10883, 2011 р. засуджено 8686 неповнолітніх, 2012 – 9010, 2013 – 5911, 2014 р. – 4875 неповнолітніх (без урахування даних судів АРК, м. Севастополь, 33 судів Донецької області та 2 судів Луганської області).

Саме у регіонах зі складною соціальною ситуацією простежується вищий рівень злочинності неповнолітніх. Тож, сімейне неблагополуччя в найширшому соціальному розумінні є чи не найважливішим показником, що впливає на стан і подальші тенденції у злочинності неповнолітніх. Сімейна стабільність акумулює різноманітні негативні процеси і явища економічного, політичного, етико-виховного, демографічного, соціально–психологічного характеру, що відбуваються у суспільстві і детермінують поведінку неповнолітнього та визначають її характер. Ці процеси загалом визначають умови життя у суспільстві і, відповідно, коригують навчальний та виховний процеси, формування особистості неповнолітніх. Зокрема, до процесів, що створюють негативні умови для життя і виховання неповнолітніх, останніми роками в Україні належать: значна соціальна диференціація населення (тобто сімей, в яких ростуть і виховуються неповнолітні) за рівнем матеріального забезпечення та соціального статусу; порушення принципу розподілу і перерозподілу матеріальних благ і їх споживання залежно від інтенсивності та соціальної значущості власної праці (матеріальне розбещення одних через отримання нефіксованих доходів або навпаки – низька оплата праці певних працівників, зокрема вихователів і вчителів); різниця у характері і змісті навчання залежно від матеріального становища; високий рівень розлучень та розпаду сімей, що супроводжується суттєвими змінами у вихованні неповнолітніх; поширення пияцтва та алкоголізму, нервово-психічних розладів, хронічних захворювань окремих груп населення, зокрема батьків та осіб, відповідальних за навчання і виховання дітей; духовна розбещеність; низький рівень правової культури у суспільстві і значна деформація моральної та правової свідомості окремих верств населення; вимушена необхідність батьків працювати за кордоном окремо від сім'ї; недостатнє ресурсне і кадрове забезпечення суб'єктів, які займаються вихованням неповнолітніх. Специфіка впливу перелічених і інших соціальних процесів та явищ на поведінку неповнолітніх, на відміну від повнолітніх, полягає у більш опосередкованому впливі на них (і позитивному, і негативному) через навколишнє оточення.

Тож, на думку А. І. Долгової, близьке оточення може послаблювати або нейтралізувати негативні наслідки різних соціальних процесів і, відповідно, певною мірою захищати неповнолітнього, або навпаки – оточення неповнолітнього можуть спотворювати навіть загалом позитивні процеси, і тоді вони діють значно повільніше на позитивне формування особистості неповнолітнього, або взагалі не мають позитивного впливу [49]. Відтак важливим є здійснення соціального контролю за мікросередовищем, у якому відбувається формування неповнолітнього, зокрема вчасне виявлення негативного впливу такого середовища на неповнолітнього і вчасне здійснення коригування процесу його формування.

Найбільше соціальне значення для формування неповнолітнього, безумовно, має сім'я, в якій він виховується. Через сім'ю неповнолітній пізнає характер соціальних зв'язків, а також систему моральних та правових цінностей суспільства. Вивчення головних цінностей, правових та інших життєвих орієнтацій неповнолітніх вказує на їхню стійку орієнтацію на сім'ю як на найбільшу соціальну цінність (навіть за напружених стосунків між батьками і підлітками). Авторитет сім'ї, важливість сімейних зв'язків є вкрай важливим. Саме в цьому полягає особлива складність планування і проведення профілактичної роботи – можливість укріплення інтеграції молоді людини у громадські інститути, можливість отримати опору в оточуючому соціальному середовищі, яке дуже швидко змінюється.

Саме сім'я є тим первинним соціальним мікросередовищем, у якому формуються його риси та якості. Відтак у разі деформації у поведінці неповнолітнього, через дефекти виховання, несприятливої родинної атмосфери у сім'ї активізується стимул до злочинної поведінки неповнолітнього, що знищує процес морально-етичного і соціально-психологічного розвитку підлітка.

З цього приводу Н. Д. Туз зазначає, що будь-якій неблагополучній родині притаманне різноманіття криміногенних чинників. Скажімо, в сім'ї можуть бути одночасно і високий ступінь конфліктності її членів, і стійкий

психологічний дискомфорт у взаєминах, і незадовільна педагогічна позиція. Тому на практиці доволі важко виявити в «чистому вигляді» педагогічно некомпетентну або конфліктну сім'ю. Водночас не можна не враховувати, що систематичні конфлікти в сім'ях є, за правило, наслідком одночасно декількох чинників сімейної неблагонадійності: подружньої зради, алкоголізму або наркотизації одного (або обох) із подружжя, незадоволеності матеріальним становищем, житловими умовами тощо. Отже, як стверджує Н. Д. Туз, у рамках вивчення сімейної неблагонадійності та вироблення заходів щодо її декриміналізації, необхідно акцентувати не на типах неблагополучних сімей, а на криміногенних чинниках сфери сімейних відносин.

Автор також зазначає, що сімейну неблагонадійність належить розглядати лише як потенційний чинник у механізмі формування особистості неповнолітнього злочинця (як причину формування асоціальної спрямованості і як умову становлення на шлях злочину). Злочинний акт, як відомо, не є неминучим наслідком негативного впливу сім'ї. Асоціальна спрямованість особистості реалізується лише за збігом певних обставин або може бути зовсім нейтралізована за допомогою позитивних впливів [158]. Зокрема, коли на неповнолітнього сім'я здійснює негативний вплив, коли атмосфера, яка в ній панує, не сприяє формуванню позитивних якостей цієї особи, тоді, як правило, застосовують сферу впливу діяльності соціальних служб. Такі служби мають вживати відповідних заходів до коригування процесу впливу на поведінку неповнолітнього і навіть, за необхідності, ізолювати його від сім'ї для нормального подальшого розвитку. Важливий вплив на формування особи неповнолітнього має не тільки сім'я, а й те соціальне середовище, в якому він здебільшого перебуває і яке мимовільно формує його погляди і цінності, що або допомагатиме, або навпаки перешкоджатиме у майбутньому цій особі виконувати певні соціальні функції. Водночас злочинна поведінка неповнолітнього повинна розглядатись не тільки як результат його моральної деформації, слабкого інтелектуального розвитку, недоліків культурного виховання, але й як певна форма соціального протесту проти реальної

дійсності. Неможливість реалізувати свої потреби та інтереси у відповідному соціальному середовищі також може штовхати неповнолітнього на злочинну поведінку. Зауважимо також, що з наростанням екстремального впливу соціального середовища відбувається спрощення системи морально-вартісного регулювання, що може спричинити деградацію аж до «звіриного» стану (антигуманізм).

Із занепадом розвитку молодшої особи настає гостра криза суспільства, що проявляється найперше у нейтралізації базових структур суспільної свідомості: норм, системи потреб, інтересів, цінностей, пріоритетів. Криза суспільної свідомості незаперечно актуалізує суспільну підсвідомість у її найбільш архаїчних формах. Саме система цінностей, норма суспільної підсвідомості, найактивніше застосовується у формуванні моделей самодіяльності. Однією з форм самодіяльності неповнолітніх, які зорієнтовані на певний вихід зі ситуації є вимушена криміналізація як адаптація до нових соціальних умов. Якщо такі процеси набувають масового характеру, то згодом це призводить до деградації суспільної моралі, найперше до зникнення у груповій свідомості імунітету до кримінальної діяльності, до ліквідації системи соціальних гарантій, яка дає підстави сподіватись на допомогу держави, а також до збільшення різниці у рівні достатків між тими, які живуть за межею бідності, і багатими.

У таких випадках суть соціальної адаптації полягає у вимушеному втягненні працездатного населення, а також значної частини неповнолітніх у різні види кримінальної активності. Що інтенсивнішим є демографічний тиск і що менше розвинутою соціальною інфраструктурою, то більше переважають кримінальні види зайнятості, що створює відповідну «перспективу» для неповнолітніх.

Порівнюючи кількісні показники злочинності неповнолітніх із дорослою, слід зважати на те, що перша охоплює усього чотирирічний період людського життя, а друга – десятиліття, починаючи від 18 років. Відрізняються вони й якісно. Скажімо, неповнолітні не вчиняють посадові злочини у сфері економіки тощо.

Для злочинності неповнолітніх властива підвищена латентність, оскільки багато їх діянь сприймаються як пустощі, викликані недостатньою соціальною зрілістю (крадіжки у сім'ї, сусідів чи навчальному закладі; хуліганські бійки, «відбирання» грошей та речей у молодших тощо). Про такі вчинки, за правило, не повідомляють до правоохоронних органів, тому реальним є облік тяжких насильницьких і насильницько-корисливих злочинів, які скоюють неповнолітні, – убивства, тяжкі тілесні ушкодження, зґвалтування, злісне хуліганство, грабежі та розбійні напади.

Особи, які вчиняють протиправні дії у ранньому віці, згодом важче піддаються виправленню і в результаті утворюють основний «резерв» для рецидивної злочинності. І навпаки, щонайраніше вжиття профілактичних заходів до підлітків, які вчиняють дрібні правопорушення, значно сприятиме недопущенню формування у них кримінальної спрямованості.

Стан злочинності неповнолітніх багато в чому залежить від якості боротьби з нею усіх суб'єктів профілактики, тому у схожих за багатьма показниками регіонах можуть бути значні розбіжності у рівні такої злочинності. Злочинність різних груп неповнолітніх теж має певні відмінності. Так, злочини осіб у віці 14–15 років відрізняються від вчинених 16–17-річними.

Відтак у сучасній злочинності неповнолітніх простежуються такі негативні тенденції:

- 1) зростання її кількісних показників у середині 90-х років минулого століття, далі – певна стабілізація;
- 2) орієнтація на корисливі та корисливо-насильницькі злочини (крадіжки, грабежі, розбійницькі напади);
- 3) збільшення кількості злочинів, що потребують кримінальної кваліфікації (квартирні крадіжки, викрадання автотранспорту, рекет тощо);
- 4) «омолодження» злочинності;
- 5) зростання питомої ваги дівчат серед злочинців, їх участі у тяжких злочинах (розбійницьких нападах, зґвалтуваннях і навіть у вбивствах);
- 6) вчинення тяжких злочинів із незначних причин, а іноді взагалі безпричинно, їх виняткова жорстокість і зухвалість;

7) поява «нетрадиційних» для неповнолітніх злочинів (ритуальних убивств, самозахоплення, вандалізму тощо);

8) збільшення так званих «фонових» проявів (вживання наркотиків, пияцтво, токсикоманія, проституція, небажання займатися суспільно корисною працею, поширення венеричних хвороб та СНІДу);

9) зростання кількості осіб, що мають психічні відхилення, перебувають у граничному з неосудністю стані;

10) часті випадки об'єднання неповнолітніх злочинців із дорослими, які виступають у ролі організаторів у вчиненні злочинів;

11) посилення групового характеру злочинності неповнолітніх, яка набуває дедалі більшої організованості [94].

Злочинність неповнолітніх, будучи невід'ємною складовою всієї злочинності в суспільстві, має специфічні риси з огляду на вік суб'єктів злочинів, що належать до досліджуваної категорії.

Найбільше занепокоєння викликає той факт, що злочини, які вчиняються неповнолітніми, стають усе жорстокішими й агресивнішими.

Характеризуючи тяжку насильницьку злочинність неповнолітніх, треба оперувати загально-кримінологічними показниками, до яких належать стан, рівень (коефіцієнт), динаміка і структура злочинності.

Тяжкі насильницькі злочини неповнолітніх необхідно розглядати, по-перше, одночасно у контексті умов зовнішнього для людини середовища та характеристик самої людини; по-друге, не як одномоментний акт, а як певний процес, який розгортається у просторі і часі [106].

Загалом специфіка тяжкої насильницької злочинності неповнолітніх може бути розглянута як обумовлена комплексом взаємопов'язаних чинників, що належать до вікових, соціальних, психологічних особливостей неповнолітніх та їх соціального статусу. Встановлення специфічних рис, які обумовлюють поведінку неповнолітніх, що порушують права, особливості його якісних і кількісних параметрів, їх аналіз є основою для

розроблення заходів запобігання, орієнтованих на застосування щодо цієї вікової групи.

Тимчасом І. Б. Медицький зазначає, що особливості структури злочинності неповнолітніх полягають у тому, що: 1) більш вузьким є коло скоюваних злочинів; 2) порівняно меншою є питома вага тяжких злочинів; 3) незначну частку становлять злочини, вчинені з необережності; 4) злочинність неповнолітніх практично не стосується злочинів у сфері економіки, службових злочинів тощо; 5) злочини неповнолітніх мають зазвичай груповий характер; 6) серед неповнолітніх доволі високий відсоток осіб, які вчинили злочин у стані алкогольного або наркотичного сп'яніння; 7) останніми роками відбулися істотні зміни в мотивації злочинної поведінки неповнолітніх – нині корислива мотивація є домінуючою фактично у всіх складах злочину [105, с. 121]. На нашу думку, ще однією характерною рисою злочинності неповнолітніх є невмотивована агресія, жорстокість та безмотивність злочинних проявів.

Наведене відтак обумовлює необхідність всебічного аналізу злочинності неповнолітніх як самостійного феномену, опрацювання заходів щодо запобігання їй. Ідеться, зокрема, про особливості підходу, а не про особливий підхід, вивчення злочинності неповнолітніх від інших її видів. Саме тому до предмету вивчення злочинності неповнолітніх кримінологи обов'язково включають питання про її місце у злочинності загалом, про співвідношення злочинності молоді та дорослих (зокрема, про вплив віку початку злочинної діяльності на рецидив, вплив дорослих злочинців на неповнолітніх тощо). Оскільки злочинність є ознакою соціуму та проявляється через поведінку конкретних осіб, її зміст охоплює сукупність вчинюваних протиправних діянь та осіб, які їх вчиняють.

1.3 Зарубіжний досвід попередження злочинів, що вчиняються неповнолітніми з особливою жорстокістю

У рамках розгляду зарубіжного досвіду попередження злочинів, що вчиняються неповнолітніми, найперше належить розглянути міжнародні документи та законодавство зарубіжних держав. Міжнародним співтовариством розроблено низку нормативних актів і домовленостей, що стосуються принципово важливих питань у сфері забезпечення прав дитини, попередження правопорушень серед неповнолітніх, умов поводження з неповнолітніми правопорушниками. До них належать: Конвенція про примусову чи обов'язкову працю від 28 липня 1930 р.; Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р.; Європейська конвенція про захист прав людини та основних свобод від 4 листопада 1950 р.; Мінімальні стандартні правила поводження з ув'язненими від 30 серпня 1955 р.; Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права від 19 грудня 1966 р.; Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 19 грудня 1966 р.; Факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права від 19 грудня 1966 р.; Декларація про права розумово відсталих осіб від 20 грудня 1971 р.; Декларація про захист усіх осіб від катувань та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поводження і покарання від 9 грудня 1975 р.; Декларація про права інвалідів від 9 грудня 1975 р.; Кодекс поведінки посадових осіб з підтримання правопорядку від 17 грудня 1979 р.; Принципи медичної етики, що стосуються ролі працівників охорони здоров'я, лікарів у захисті ув'язнених чи затриманих осіб від тортур та інших жорстоких нелюдських або принижуючих гідність видів поводження і покарання від 18 грудня 1982 р.; Мінімальні стандартні правила ООН, що стосуються здійснення правосуддя щодо неповнолітніх (Пекінські правила) від 10 грудня 1985 р.; Процедури ефективного виконання Мінімальних стандартних правил, що стосуються поводження з ув'язненими від 25 травня 1984 р.; Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поводження і покарання від 10 грудня 1984 р.; Європейська

конвенція про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводження чи покарання від 26 листопада 1987 р.; Звід принципів захисту всіх осіб, що піддаються затриманню чи ув'язненню у будь-якій формі від 9 грудня 1988 р.; Керівні принципи для ефективного здійснення Кодексу поведінки посадових осіб із підтримання правопорядку від 24 травня 1989 р.; Конвенція про права дитини від 5 грудня 1989 року; Основні принципи застосування сили та вогнепальної зброї посадовими особами з підтримання правопорядку від 07 вересня 1990 р.; Керівні принципи ООН для попередження злочинності серед неповнолітніх (Керівні принципи, прийняті в Ер-Ріяді) від 14 грудня 1990 р.; Основні принципи поводження з ув'язненими від 14 грудня 1990 р.; Правила ООН, що стосуються захисту неповнолітніх, позбавлених волі від 14 грудня 1990 р.; Європейські тюремні правила від 12 лютого 1987 р..

Звід наведених норм міжнародного права фактично сформував політику поводження з неповнолітніми, які вчиняють правопорушення, що охоплює як структурні елементи профілактичних заходів; соціальну реінтеграцію; забезпечення гарантій дотримання прав людини стосовно неповнолітніх правопорушників; застосування альтернативних заходів позбавлення волі; здійснення арешту, затримання або тюремного ув'язнення дитини лише як крайній захід і протягом якнайкоротшого часу; відмова від призначення покарання неповнолітнім у вигляді смертної кари або довічного тюремного ув'язнення [70, с. 5]. Головна ідея цих документів полягає в тому, що в роботі з неповнолітніми першочерговим завданням є профілактика правопорушень [22, с. 50].

Безсумнівно, попередження правопорушень неповнолітніх та розроблення відповідних рекомендацій є одними з базових завдань міжнародної правотворчості, як і формування гуманних стандартів поводження з неповнолітніми правопорушниками, покликаних забезпечити раціональну молодіжну та кримінальну політику.

У Преамбулі Конвенції про права дитини зазначається, що діти мають право на особливу турботу і допомогу, що сім'я як основний осередок

суспільства є природним середовищем для зростання і благополуччя всіх її членів і особливо дітей, їй мають бути надані необхідні захист і сприяння, аби сім'я могла повністю виконувати обов'язки щодо виховання дітей. Схоже положення містить і Преамбула Пекінських правил: «...молодь, перебуваючи на ранньому етапі розвитку людської особистості, потребує особливої турботи і допомоги в галузі фізичного, духовного і соціального розвитку, а також у правовому захисті в умовах миру, свободи, гідності та безпеки» [110].

У свою чергою, Конвенції про права дитини (ст. 19) містить базове положення, що має принципове значення для формування змісту діяльності з попередження порушення прав та інтересів неповнолітніх:

«1. Держави-учасниці вживають всіх необхідних законодавчих, адміністративних, соціальних і просвітніх заходів з метою захисту дитини від усіх форм фізичного чи психологічного насильства, образи чи зловживань, відсутності піклування чи недбалого і брутального поведіння та експлуатації, включаючи сексуальні зловживання, зі сторони батьків, законних опікунів чи будь-якої іншої особи, яка турбується про дитину.

2. Такі заходи захисту, у випадку необхідності, включають ефективні процедури для розроблення соціальних програм з метою надання необхідної підтримки дитині й особам, які турбуються про неї, а також для здійснення інших форм запобігання, виявлення, повідомлення, передачі на розгляд, розслідування, лікування та інших заходів у зв'язку з випадками жорстокого поведіння з дитиною, зазначеними вище, а також, у разі необхідності, для порушення початку судової процедури» [71].

Крім того, відповідно до ст. 32 Конвенції держави-учасниці визнають право дитини на захист від економічної експлуатації та від виконання будь-якої роботи, яка може становити небезпеку для її здоров'я, бути перешкодою в одержанні нею освіти чи завдавати шкоди її здоров'ю, фізичному, розумовому, духовному, моральному та соціальному розвитку. Водночас ст. 33 зобов'язує вживати необхідних заходів, зокрема законодавчих, адміністративних та соціальних, а також заходів в галузі освіти, щоб захистити дітей від незаконного

вживання наркотичних засобів та психотропних речовин, визначених у відповідних міжнародних договорах, та не допустити використання дітей у протизаконному виробництві таких речовин і торгівлі ними [71].

Конвенція містить також загальні рекомендації, що стосуються організації процесу захисту прав та інтересів дитини у разі втрати ним (з різних причин) сім'ї (ст. 20).

«1. Дитина, яка тимчасово або постійно позбавлена сімейного оточення або яка в її власних якнайкращих інтересах не може залишатися в такому оточенні, має право на особливий захист і допомогу, що надається державою.

2. Держави-учасниці відповідно до своїх національних законів забезпечують зміну догляду за дитиною.

3. Такий догляд може включати, зокрема, передачу на виховання, «кафала» за ісламським правом, усиновлення або, за необхідності, направлення до відповідних установ по догляду за дітьми. При розгляді варіантів зміни необхідно належним чином враховувати бажаність наступництва виховання дитини та її етнічне походження, релігійну та культурну належність і рідну мову» [71].

Подальшого розвитку міжнародна доктрина запобігання правопорушенням неповнолітніх набула в такому документі, як Мінімальні стандартні правила ООН, що стосуються здійснення правосуддя щодо неповнолітніх («Пекінські правила») [110].

Ключовим положенням Пекінських правил є визначення цілей правосуддя щодо неповнолітніх (п. 5.1). Система правосуддя щодо неповнолітніх спрямована передусім на забезпечення благополуччя неповнолітнього й того, щоб будь-які заходи впливу на неповнолітніх правопорушників були завжди пропорційні і з особливостями особи правопорушника, і з обставинами правопорушення. Як слушно вважає В. М. Ткачев, таке становище є, по суті, бар'єром для каральної кримінальної політики, що реалізовується щодо осіб, які не досягли повноліття і скоїли злочин. ООН пропонує всім державам-учасницям переглянути саме зміст кримінальної політики, змінити акцент

із каральної спрямованості кримінально-правового впливу на неповнолітнього правопорушника на інші, більш гуманні заходи [157].

Водночас у Пекінських правилах (1.1–1.3) йдеться про важливу роль конструктивної соціальної політики щодо неповнолітніх, зокрема стосовно запобігання злочинам і правопорушенням, вчинених неповнолітніми. Відтак правосуддя щодо неповнолітніх визначається як складова системи забезпечення соціальної справедливості для неповнолітніх (1.4), тоді як власне система правосуддя потребує постійного вдосконалення стосовно неповнолітніх, приймаючи одночасно заходи для розроблення прогресивної соціальної політики щодо неповнолітніх загалом і враховуючи необхідність постійного поліпшення роботи персоналу цієї системи (1.6).

Такий концептуальний підхід для запобігання правопорушенням неповнолітніх базується на положеннях пункту «b» ст. 40 Конвенції про права дитини, що визначає як один із прийомів соціальної реінтеграції і мінімізації кримінальних процедур: «у випадку необхідності і бажаності вжиттю заходів щодо поводження з такими дітьми без використання судового розгляду за умов повного додержання прав людини і правових гарантій» [71].

Відтак з цього питання простежується послідовна логіка волевиявлення міжнародного співтовариства з питань попередження правопорушень неповнолітніх. Так, ст. 39 Конвенції про права дитини зобов'язує «вживати всіх необхідних заходів для сприяння фізичному та психологічному відновленню та соціальній інтеграції дитини, яка є жертвою будь-яких видів нехтування, експлуатації чи зловживань, катувань чи будь-яких жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поводження, покарання чи збройних конфліктів. Таке відновлення і реінтеграція мають здійснюватися в умовах, що забезпечують здоров'я, самоповагу і гідність дитини» [71]. Водночас у Пекінських правилах (1.3.) міститься така рекомендація: «Слід приділяти достатню увагу здійсненню позитивних заходів, які передбачають повну мобілізацію всіх можливих ресурсів, включаючи сім'ю, добровольців та інші групи суспільства, а також школи та інші громадські інститути,

з метою сприяння благополуччю підлітка, з тим, щоб скоротити необхідність втручання з боку закону, та ефективного, справедливого і гуманного поводження з підлітком, що знаходяться в конфлікті з законом» [110]. Такі основні цілі стосуються всебічної соціальної політики загалом і спрямовані на надання максимального сприяння забезпеченню благополуччя неповнолітніх, що зведе до мінімуму необхідність втручання системи правосуддя щодо неповнолітніх та, в свою чергу, зменшить шкоду, яку може бути завдано яким-небудь втручанням взагалі. Такі заходи піклування щодо молоді, ~~які приймаються~~ де які скоюють правопорушень, є основним змістом політики, спрямованої на випередження необхідності застосування Пекінських правил. Резолюція № 1989/66 ЕКОСОС також безпосередньо охоплює цей аспект, звертаючись до Генерального секретаря ООН із проханням «забезпечити в системі Організації Об'єднаних Націй ефективну взаємопов'язаність програм, що стосуються здійснення правосуддя щодо неповнолітніх на основі Пекінських правил, із програмами, які стосуються ситуацій соціального ризику, особливо таких, як наркоманія серед молоді, жорстоке поводження з дітьми, торгівля дітьми та їх переміщення, дитяча проституція і бездоглядність».

Пекінські правила, крім декларативних положень про статус неповнолітнього правопорушника, містять конкретні рекомендації, що належать до прийомів попереджувального впливу, що здійснюють компетентні органи влади. Такі заходи, які можуть здійснюватися в поєднанні і містяться в правилі 18.1:

- a) постанова про опіку, керівництво і нагляд;
- b) пробація;
- c) постанова про роботу на благо громади;
- d) фінансові покарання, компенсація і реституція;
- e) постанови про прийняття проміжних та інших заходів;
- f) постанови про участь у груповій психотерапії та інших подібних заходах;
- g) постанови, що стосуються передачі на виховання, місця проживання або інших виховних заходів;

h) інші відповідні постанови.

У правилі 18.2 робиться спроба навести перелік деяких важливих заходів впливу та санкцій, які успішно застосовуються в різних правових системах. Загалом вони перспективні і заслуговують на застосування й подальший розвиток. Узгоджуючи з резолюцією 8 шостого Конгресу Організації Об'єднаних Націй, цей перелік сприяє максимально широкому застосуванню, враховуючи необхідність задоволення конкретних потреб молоді. Тому належить повністю використовувати весь діапазон наявних альтернативних заходів і розробляти нові з урахуванням вимог безпеки суспільства.

Пекінські правила також містять рекомендації про форми запобігання рецидиву злочинності неповнолітніх, які завжди певною мірою пов'язані з реалізацією кримінального покарання: «Слід докладати зусиль для використання проміжних форм роботи, таких, як виправні установи з ослабленим режимом, виховні будинки, центри денної підготовки та інші аналогічні їм відповідні форми, які можуть сприяти належній реінтеграції неповнолітніх у життя суспільства» (29.1). Справді, не варто недооцінювати важливість опіки після звільнення з виправної установи. У наведеному правилі, зокрема, вказується на необхідність створення мережі закладів проміжного типу й акцентується на необхідності створення різноманітних установ і служб задля задоволення різних потреб юних правопорушників, які повертаються в суспільство, а також забезпечення керівництва структурним підходом як важливим заходом для їх успішної реінтеграції в життя суспільства.

ООН (у Пекінських правилах), зокрема, зазначає, що чинне національне законодавство, політика і практика потребують перегляду та змін із урахуванням норм, що містяться у справжніх правилах. І хоча такі норми, можливо, нині постають як такі, що складно виконати, зважаючи на існуючі соціальні, економічні, культурні, політичні та правові умови, вони таки можуть бути реалізовані як програмний мінімум. ООН пропонує уніфікувати національні кримінально-правові стандарти залучення неповнолітніх до кримінальної відповідальності, призначення їм покарання, принципи підходу

до формування національних програм попередження правопорушень неповнолітніх, підпорядкувавши їх принципам гуманізму і справедливості. Ці програмні положення не можна переоцінити, оскільки на міжнародному рівні затверджується право неповнолітнього, що вчинив злочин, на особливе ставлення до нього держави, всієї системи правосуддя.

Оцінюючи значущість формування альтернативи кримінальному покаранню для неповнолітнього правопорушника, В. Н. Ткачов усвідомлює, що, з огляду на особливості національних правових систем, не можна стверджувати про можливість прямої рецепції альтернативних прийомів кримінально-правового впливу на неповнолітнього злочинця у відповідне галузеве законодавство. Проте вчений вважає, що важливішим є дух, а не буква міжнародних правил. Крім того, альтернатива кримінальному покаранню сприятиме належній реінтеграції неповнолітніх у життя суспільства [157, с. 29–30].

Самостійним джерелом міжнародного права є Керівні принципи ООН для попередження злочинності серед неповнолітніх (Керівні принципи, прийняті в Ер-Ріяді 14 грудня 1990 р.), в яких встановлені стандарти щодо запобігання злочинності серед неповнолітніх, зокрема заходи щодо захисту молоді, залишеної батьками, позбавленої піклування, що стала жертвами зловживань чи знаходиться в маргінальних умовах, словом, у групі «соціального ризику». Керівні принципи стосуються передконфліктного етапу, тобто періоду, коли неповнолітні ще не мають конфлікту з законом. Увага тут, приділяється дітям з тією засторогою, що необхідно усунути умови, які несприятливо впливають на нормальний розвиток дітей і порушують його. Відтак пропонуються всебічні, міждисциплінарні заходи щодо забезпечення молоді життя, уникаючи злочинності, віктимізації і конфліктів із законом. Водночас акцентується на порядку застосування ранніх превентивних і захисних заходів, спрямованих на розвиток спільними зусиллями позитивної ролі різних соціальних установ, зокрема й сім'ї, системи освіти, засобів масової інформації та громади, а також самої молоді [127, с. 21].

Задекларовані принципи роз'яснюють важливість провадження прогресивної політики запобігання правопорушенням серед неповнолітніх, «уникаючи криміналізації й покарання дитини за поведінку, що не заподіює серйозної шкоди розвитку самої дитини і шкоди іншим». Ця політика, як слушно зазначає Т. В. Пономарьова, має ґрунтуватися на систематичному вивченні і виробленні заходів, що забезпечують такі можливості:

- отримання освіти, створення системи підтримки для розвитку особистості, зокрема тих, хто перебуває під загрозою або в соціально небезпечному становищі і потребує особливої турботи і захисту;

- розроблення спеціальної теорії попередження злочинності серед молоді та підходів, заснованих на використанні законів, процесів, засобів і систем послуг, спрямованих на мінімізацію причин потреб і можливості скоєння правопорушень або обмеження умов, що призводять до цього;

- забезпечення благополуччя, розвитку прав та інтересів молоді загалом;

- урахування того, що багато вчинків неповнолітніх, які не відповідають загальним соціальним нормам і принципам, здебільшого пов'язані з процесом дорослішання і зростання, позаяк у міру дорослішання поведінка більшості індивідів, за правило, мимовільно змінюється;

- втручання офіційних органів, яке має здійснюватися передусім із урахуванням спільних інтересів неповнолітнього і на основі неупередженого і справедливого підходу. Водночас офіційні установи соціального контролю мають фігурувати лише в крайньому випадку;

- усвідомлення того, що, на думку більшості експертів, визначення молоді людини як «правопорушника» часто сприяє розвитку сталого стереотипу небажаної поведінки молодих людей загалом [125, с. 56–57].

Керівні принципи також передбачають здійснення заходів щодо попередження злочинності неповнолітніх на різних рівнях:

- 1) загальні заходи щодо забезпечення соціальної справедливості та рівності можливостей, що, своєю чергою, сприяє усуненню таких основних причин злочинності, як злидні й інші форми маргіналізації;

2) попередження – заходи з надання допомоги дітям, які належать до груп підвищеного ризику, тобто батьки котрі самі живуть в особливо важких умовах або ж нехтують батьківськими обов'язками;

3) прийняття програм щодо уникнення необґрунтованого контакту з формальною системою правосуддя та інших заходів щодо попередження рецидиву злочинів та інших правопорушень.

Така класифікація свідчить про наявність змістовного зв'язку між поняттями «попередження» і «реінтеграція». Реінтеграція – мета системи правосуддя для неповнолітніх загалом. Термін «реінтеграція», а також «реабілітація» доволі часто тлумачаться як сприяння поверненню неповнолітнього правопорушника в суспільство, відновлення його соціально-позитивних зв'язків. На наш погляд, реінтеграцію належить розглядати ширше, припускаючи, що конкретна дитина вже знаходиться в «групі ризику», потенційно може вчинити нове правопорушення або повернутися до асоціального способу життя. Таке трактування дає змогу застосовувати безпосередньо до дитини, і до його сім'ї такі заходи, які здатні звести цей ризик до мінімуму. Тобто, якщо кінцевою метою низки конкретних заходів (зокрема, професійної підготовки, навчання, психологічних та юридичних консультацій, поміщення в центри реабілітації) є реінтеграція дитини в соціум, то між цими заходами і тими, метою яких є попередження правопорушень, на всіх трьох рівнях існує чимало спільного.

У Конвенції про права дитини немає прямої згадки про профілактику дитячої злочинності, проте виконання цього міжнародного договору у повному обсязі є найкращим і фундаментальним рішенням окресленої проблеми. По суті, у Керівних принципах як основні компоненти першого і другого рівнів профілактики, а також, ймовірно, меншою мірою профілактики третього рівня відображено багато прав, викладених у Конвенції. Скажімо, нормальний життєвий рівень і доступ до освітньої системи, що прищеплює дітям позитивні цінності, є водночас і правами дитини (у Конвенції), та елементами першого рівня профілактики (у Керівних принципах).

Що стосується другого рівня профілактики, то тут обидва документи засновані на концепції першочергового обов'язку сім'ї забезпечувати благополуччя, захист і виховання дитини, що підкріплено зобов'язаннями тих країн, які підписали Конвенцію, допомагати сім'ї у виконанні цієї ролі із безумовним втручанням, коли батьки не бажають або не здатні взяти на себе ці обов'язки.

Заохочуючи ухвалення щодо правопорушника заходів, які дають змогу не вдаватися до судочинства, і встановлюючи як головну мету будь-якої міри соціальної реінтеграції дитини, Конвенція відображає таке завдання третього рівня профілактики, які викладені у Керівних принципах. Наслідком такого однорідного підходу, безумовно, має бути максимальний розвиток ініціатив, прийнятних для суспільства і спрямованих на підтримку сім'ї. Це завдання не лише для фахівців у галузі правосуддя щодо неповнолітніх, а перш за все для широкого кола державних та громадських організацій, що наділені повноваженнями у цій галузі.

Аналіз міжнародних нормативних актів засвідчив, що попередження правопорушень неповнолітніх міжнародне співтовариство розглядає як комплексну соціальну політику. Заходи щодо запобігання правопорушенням мають бути спрямовані на всіх, без винятку, дітей і підлітків [189, с. 13]. Зокрема, у Керівних принципах (ст. 10) зазначається: «Слід приділяти особливу увагу політиці попередження, що сприяє успішній підготовці до життя в суспільстві й інтеграції всіх дітей і молодих людей, особливо через сім'ю, громаду, осіб аналогічної вікової групи, школу, професійно-технічну підготовку, трудову діяльність, а також через добровільні організації». Обов'язковий комплексний характер профілактичної соціальної політики відповідає її зв'язку з цілями Конвенції ООН про права дитини. У Конвенції також наголошено на необхідності комплексного підходу. Профілактична робота має бути спрямована на загальне підвищення рівня життя і добробуту, а не лише на вирішення приватних, хоча і нагальних проблем.

Існує ще один аспект міжнародно-правової регламентації форм профілактики правопорушень неповнолітніх – запобігання бродяжництву неповнолітніх.

У багатьох країнах певні дії є правопорушенням, коли вони вчиняються дітьми, але не вважаються такими, якщо вчиняються дорослими. Словом, склад правопорушення обумовлений не характером самого діяння, а віковими ознаками суб'єкта, в нашому випадку – неповнолітнього. Такі правопорушення зазвичай пов'язані зі ситуаціями, коли дитина йде з дому і вважається безпритульною або жебраком. У Болгарії, відповідно до Закону 1958 р., місцеві позасудові органи можуть поміщати дітей у віці від 8 до 18 років до «шкіл трудового виховання», що є, по суті, виправними центрами, без яких-небудь гарантій належної правової процедури за такі провини, як «бродяжництво» або «ведення безпритульного способу життя» [190]. У Руанді чинне законодавство дозволяє поліції заарештовувати і брати під варту будь-яку дитину, що займається бродяжництвом. Крім того, оскільки бродяжництво не вважається кримінальним злочином, під дію цього законодавства підпадають всі діти, незалежно від того, досягли вони віку кримінальної відповідальності чи ні. У Кенії найбільш поширеними правовими підставами для поміщення дітей до будинку попереднього ув'язнення для неповнолітніх є «жебрацтво і бродяжництво», «втрата контролю з боку батьків», «заняття жебрацтвом» [128, с. 6]. У цьому контексті «діти вулиці» – особливо вразлива група. Вони часто піддаються затриманню поліцією або в індивідуальному порядку, або в рамках спеціальної стратегії, здійснюваної за санкцією внутрішньої політики держави.

Законодавство навмисно саме так зачіпає неповнолітніх, що все частіше піддається критиці як дискримінаційне і таке, що необґрунтовано криміналізує відповідну поведінку дітей [191]. У Конвенції про права дитини ця проблема прямо не згадується, хоча положення цього документа з усією очевидністю спрямовані проти застосування репресивних заходів у таких випадках. Водночас у Ер-Ріядських Керівних принципах, що не мають

обов'язкової юридичної сили, стверджується, що «слід прийняти законодавство, яке передбачатиме, що дії, що не розглядаються як правопорушення і не тягнуть за собою покарання у разі вчинення їх дорослими, не повинні тягти покарання у разі вчинення їх молодими людьми». Цікаво, що подібна установка наводиться в контексті положень, спрямованих саме на попередження злочинів, а не в документі, який вважався б винятково документом про права дитини. Характерним є той факт, що міжнародне співтовариство не обмежується прийняттям конвенцій і договорів, які стосуються попередження правопорушень неповнолітніх. Правове регулювання закріплюється на організаційному рівні.

Нині у світі створено й функціонує низка міжнародних організацій, а також національних структур, що якнайтісніше взаємодіють із ООН з проблем правопорушень неповнолітніх, попередження правопорушень, ресоціалізації дітей. До них належать Австралійський інститут кримінології (заснований 1971 р., Канберра), Міжнародний рух на захист дітей (1979 р., Женева), Проект із прав дитини (1994 р., Нью-Йорк), Інститут з проблем вивчення злочинності та боротьби з нею (1931 р., Лондон), Міжнародний інститут з прав дитини (1995 р., Швейцарія), Міжнародна асоціація суддів у справах неповнолітніх та сімейних справах (1926 р., Нідерланди), Міжнародне католицьке бюро дитини (1948 р., Женева), Міжнародний центр з реформ кримінального законодавства і політики в галузі кримінального судочинства (1991 р., Ванкувер), Міжнародний центр з попередження злочинності (1994 р., Монреаль), Міжнародна мережа в області правосуддя щодо неповнолітніх (1997 р., Швейцарія), Шведська організація захисту дітей (1919 р., Стокгольм), Міжрегіональний науково-дослідний інститут Організації Об'єднаних Націй з питань злочинності та правосуддя (1968 р., Рим) і чимало інших. Функції цих організацій пов'язані з науковою і методологічною підтримкою розвитку законодавства, зокрема національного, що забезпечує захист прав та інтересів дітей, із розробленням питань ювенальної юстиції та систем кримінального правосуддя.

Актуальність і масовість проблеми прояву жорстокості однією людиною проти іншої очевидна, тому світова спільнота бодай декларативно намагається вжити необхідних заходів для усунення з повсякденного життя людей жорстокості у будь-яких її проявах. Так, у Загальній декларації прав людини (ст. 5) [55] та Міжнародному пакті про громадянські і політичні права (ст. 7) [109] передбачено, що ніхто не має підданий катувань чи жорстокості, нелюдського поводження або покарання, що принижує його гідність. Ця ідею закріплена і в Декларації про захист усіх осіб від катувань та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поводження і покарання, прийнятій Генеральною Асамблеєю 9 грудня 1975 р.

Відповідно до ст. 16 Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поводження і покарання, прийнятої резолюцією 39/46 Генеральної Асамблеєю від 10 грудня 1984 р. (набрала чинності 26 червня 1987 р.), кожна держава-учасниця приймає на себе зобов'язання запобігати на будь-якій території, що знаходиться під її юрисдикцією, будь-які акти жорстокого, нелюдського або принижуючого гідність поводження і покарання, коли такі акти здійснюються державними посадовими особами чи іншою особою, що виступають як офіційні, чи з їх підбурювання, чи з їх відома, або ж з їх мовчазної згоди [72].

Тут важливо наголосити, що положення Конвенції не суперечать положенням будь-яких інших міжнародних договорів або національного законодавства, які забороняють жорстоке, нелюдське або принижуюче гідність поводження і покарання. Положення щодо унеможливлення у правозастосовній діяльності жорстокого поводження або покарання закріпила і Європейська Конвенція про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню, прийнята державами-членами Ради Європи у Страсбурзі 26 листопада 1987 р. [86, с. 23]. Задля реалізації закріплених у ній положень було створено Європейський комітет з питань запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню з широким переліком рекомендаційних повноважень. Основною функцією Конвенції

є захист осіб, позбавлених волі, від катувань та нелюдського або принижуючого гідність поводження чи покарання позасудовими засобами попереджувального характеру. Словом, світова громадськість дозріла для конкретних і рішучих заходів, спрямованих на недопущення у житті людей найбільш потворних форм жорстокості, зокрема особливої жорстокості.

Тимчасом у науці кримінального права Німеччини оціночні поняття розглядалися у контексті вивчення оціночних ознак складу злочину. Зокрема, за КК Німеччини, до оціночних ознаках, що характеризують об'єктивну сторону вбивства і мають кваліфікуюче значення, належить злісний спосіб вчинення вбивства, передбачений у п. «б» ч. 2. § 211, із таким визначенням: «тяжким вбивцею є і той, хто вбиває людину під впливом пристрастей підступно, і жорстоким способом» [161, с. 45].

Згідно з КК Німеччини, для кваліфікації вбивства як тяжкого злочину, достатнього прояву не особливої жорстокості, а просто жорстокості щодо потерпілого. Своєю чергою, прояви особливої жорстокості як обставини, що обтяжує покарання, у КК ФРН від 15 травня 1871 р. (з наступними змінами та доповненнями) не мають прямого відображення. Це пов'язано з тим, що КК ФРН не містить особливого переліку обтяжуючих обставин, а обмежується лише загальною вказівкою на деякі з них, які суд повинен враховувати при призначенні покарання, причому не уточнює, якими критеріями має керуватися суд при вирішенні питання про те, обтяжує чи пом'якшує покарання винному та чи інша обставина, встановлена у справі. Тому можна зробити висновок, що інститут обтяжуючих покарання обставин у КК ФРН не розвинений, і суду надані широкі повноваження з обліку при призначенні покарання обставин, «які свідчать проти правопорушника», підсумком чого може слугувати неоднозначність і розмитість здійснення правосуддя німецьким суддівським корпусом.

Відповідно до КК Франції 1992 р., «умисне позбавлення життя іншої людини утворює умисне вбивство» (ст. 221-1). Для відповідальності за цією статтею необхідним є встановлення умислу на позбавлення життя, в іншому

разі, як вважає доктрина французького кримінального права, може йтися лише про заподіяння ран або ударів, або про необережне вбивство. КК Франції не обійшов своєю увагою і прояви актів жорстокості. У ньому, зокрема, передбачена ст. 222-1 §1 Відділу I «Про умисні зазіхання на недоторканність особи».

Кримінальний кодекс Франції серед інших обтяжуючих обставин розглядає і вчинення вбивства, якому передували згвалтування, тортури, інші акти жорстокості (ст. 222-2). Тут, зокрема, до самостійної обтяжуючої обставини скоєння вбивства віднесена жорстокість щодо потерпілого (достатнього застосування просто жорстокості, а не особливої). Як кваліфікуючу обставину виокремлено тортури, а як самостійний вид умисного вбивства за обтяжуючих обставин передбачено і отруєння (empoisonnement) (ст. 221-5 КК) [167, с. 170]. КК Франції отруєнням визнає будь-яке посягання на життя людини за допомогою речовин, які можуть заподіяти смерть почасти незабаром, незалежно від того, яким способом були ці речовини вжиті й які були наслідки цього» (ст. 301).

Варто зауважити, що склад цього злочину сформульований у французькому КК інакше, ніж описані в ньому інші злочини проти життя. Отруєнням вважається не позбавлення життя, а посягання на життя людини, вчинене певним чином. Тобто дії злочинця є закінченим злочином вже тоді, коли він із метою отруєння ввів яку-небудь речовину в організм потерпілого. Для кваліфікації вбивства шляхом отруєння, як вказується у законі, не має значення, настала чи ні смерть потерпілого, і взагалі якими виявилися наслідки дій винного.

Особлива жорстокість у КК Франції передбачена як кваліфікуюча ознака не тільки у складі вбивства, а й згвалтування. Відповідно до ст. 222-26, у разі, якщо згвалтуванню передували, слідували за ним або його супроводжували тортури чи акти жорстокості, то кримінальна відповідальність за згвалтування посилюється [167, с. 199].

У рамках розгляду проявів актів особливої жорстокості у деяких країнах англосаксонської правової системи окремий інтерес становить кримінальне законодавство США і Великобританії.

Кримінальному праву США притаманна низка характерних особливостей у визначенні відповідальності за вбивство, яких не має англійське право. Зокрема, поділ тяжкого вбивства на вбивство першого та другого ступеня. Зокрема, ознаки, що визначають віднесення тяжкого вбивства до тієї чи іншої міри, у різних штатах визначаються по-різному.

За загальним визначенням, до тяжкого вбивства, відповідно до американського кримінального права, належать всі випадки незаконного позбавлення життя іншої «живої людської істоти» (living human being), вчиненого зі «злим умислом» (malice aforethought) [130, с. 43].

Відтак деякі статті Примірного КК США містять тільки окремі елементи особливої жорстокості як способу вчинення злочину (вбивство із застосуванням тортур, особливо злісний характер дій), котрі не охоплюють усіх особливо жорстоких способів реалізації злочинного умислу. У кодексі також нема загальної єдиної ознаки, яка б визначала особливу жорстокість. Не відображено також й інші способи прояву особливої жорстокості, а вбивство автоматично відносять до розряду тяжких вбивств першого ступеня [130, с. 125].

Водночас Звід законів США не містить спеціальної статті про перелік обтяжуючих обставин і наказує враховувати їх лише при призначенні покарання за деякі найбільш небезпечні злочини, а також під час прийняття рішення про можливість призначення винному смертної кари. Зокрема, у п. «с» § 3592 Розділу 18 Зводу встановлено обтяжуючі обставини, які мають враховуватися у разі вчинення вбивства. Для винесення смертного вироку за будь-яке посягання передбачена ч. 3. ст. 210.6 Примірного КК США. Зокрема, суд має розглянути кожен із наведених чинників і визначити наявний у скоєному. 3-поміж таких чинників розглядається «огидний, жорстокий або збочений спосіб вчинення злочину, який виявляє виняткову зіпсутість підсудного» [130, с. 131]. Водночас

смертна кара може бути призначена лише за прояви особливо жорстокої злочинної поведінки, якщо немає обставин, що пом'якшують відповідальність.

Англійська доктрина кримінального права, як і її кримінальне законодавство, розрізняє три основні види вбивств: тяжке вбивство, просте вбивство і дітовбивство. Найважливішим актом Англії, що регулює відповідальність за злочинне позбавлення життя, є Закон про вбивство 1957 р., відповідно до якого вбивство, скоєне з особливою жорстокістю, належить до вбивства першого ступеня. Визначальне значення для кваліфікації діяння як умисного (тяжкого) злочину, вчиненого особливо жорстоким способом, має суб'єктивна сторона скоєного, яка за тяжкого вбивства означає вільно сформований намір особи розпочати дію, яка, як вона усвідомлює, виражається, або може мати вияв у заподіянні смерті якій-небудь особі [124, с. 160].

Отже, в англійському кримінальному праві наявність умислу на вчинення злочинного діяння вже є обтяжуючою обставиною, що відносить умисний злочин до категорії «тяжких». Відтак умисне заподіяння смерті, згвалтування, а також умисне заподіяння тяжкої шкоди здоров'ю особливо жорстоким способом кваліфікується як тяжкий злочин.

У Великобританії суддя, що розглядає кримінальну справу, наділений найвищим ступенем суддівського розсуду. При визначенні розмірів покарань англійські суди обмежені лише максимальною межею, зазначеною у законі.

Максимальний розмір покарання може призначатися тоді, коли діяння має неординарний характер – «найгіршого випадку» (the worst-case). На це поняття належить зважати при визначенні міри покарання. По суті, поняття «найгіршого випадку» в кожній кримінальній справі є майже довільною оцінкою судді щодо винуватості особи. Наявність обставин, які можуть визнаватися обтяжливими, часто виявляється тією вирішальною умовою, з якою пов'язано визнання справи «найгіршим випадком». До таких обставин кримінальне законодавство Англії відносить і «навмисність, жорстокість, безжалісність при вчиненні винним злочинного діяння» [124].

Відтак, попри те, що особлива жорстокість як обтяжуюча обставина прийнятна для англійського кримінального законодавства, воно враховуватиметься при призначенні покарання лише на розсуд суду. Натомість КК РФ зобов'язує суд враховувати прояв особливої жорстокості як обставину, що обтяжує покарання (п. «і» ч. 1 ст. 63) [166].

Водночас КК Швеції, визначаючи у своїх нормах можливість індивідуалізації судами призначуваного покарання, зобов'язує враховувати те, якої шкоди, збитку або небезпеки було заподіяно злочинним діянням, чи усвідомлював обвинувачений, чи мав би усвідомлювати ступінь суспільної небезпеки злочинного діяння, і які цілі або мотиви у нього були на це. Однією з обставин обтяжуючих покарання є «чи проявив обвинувачуваний особливу жорстокість при скоєнні злочинного діяння» (ст. 2 гл. 29) [160, с. 151].

Тим часом у КК Іспанії (1995 р.) доволі цікаво сформульовано поняття вбивства. Не даючи йому прямого визначення, кодекс говорить лише про те, що особа, яка заподіяла смерть іншій людині, карається як винна у вбивстві – «вбивством є заподіяння смерті іншій людині» (ст. 138). В Іспанії для визнання вбивства тяжким необхідно, щоб воно було скоєно за обтяжуючих обставин, однією з яких є особлива жорстокість (ст. 140), тобто особлива жорстокість у КК Іспанії введена в самотійну, кваліфікуючу обставину, що обтяжує відповідальність і покарання. Водночас до обставин, що обтяжують кримінальну відповідальність, належить умисне і нелюдське заподіяння потерпілому тяжких страждань, які не є необхідними для вчинення злочину (п. 5 ст. 23) [163].

Своєю чергою, у КК КНР встановлено відповідальність за умисне заподіяння смерті іншій людині з використанням особливо жорстокого методу (ст. 234). Однак у ньому не йдеться про особливу жорстокість як про обставину, що обтяжує відповідальність. Законодавець передбачає, що особлива жорстокість злочинної дії як ознака об'єктивної сторони відповідного конкретного складу буде відразу відносити злочин до категорії найбільш тяжких діянь із подальшою диференціацією покарання [164].

КК Аргентини містить перелік кваліфікуючих обставин скоєння вбивства, з-поміж яких і вчинення злочину «з особливою жорстокістю, віроломством,

із використанням отрути або застосуванням іншого підступного способу» (ст. 80 п. 1) [162]. В інших нормах аналогічна ознака не передбачена.

Згідно з КК Республіки Білорусь, особлива жорстокість розглядається як одна з обставин, що обтяжує вбивство (п. 6 ч. 2 ст. 139), що знайшла своє відображення і в нормах про злочини проти здоров'я особи. Скажімо, п. 3 ч. 2 ст. 147 передбачає відповідальність за умисне заподіяння тяжкого тілесного ушкодження або дії, що мають характер мучення і катування. Цікавим є той факт, що особливої жорстокості немає серед кваліфікуючих ознак зґвалтування. Зате вона наявна серед обставин, обтяжуючих покарання, – «вчинення злочину з особливою жорстокістю або знущанням» (п. 5 4.1 ст. 64) [165].

У рамках запобігання злочинності неповнолітніх, цікавим є досвід США та Великобританії, які мають вагомі напрацювання щодо організації профілактики правопорушень серед неповнолітніх. Англо-американська система профілактики правопорушень посідає провідне місце в Європі, Америці й Японії, де існують різноманітні класифікації теоретичних підходів і концепцій стосовно превентивної діяльності. У Британії, зокрема, визнається очевидним той факт, що всі вони ґрунтуються на відповідних концепціях причин протиправної поведінки й пов'язані з впливом на певні групи чинників, яким відводиться вирішальна роль у механізмі вчинення правопорушення. З огляду на те, що існує чимало теорій щодо причин правопорушень, єдиної теорії профілактики протиправної поведінки немає.

Профілактика правопорушень у Великобританії й Америці здійснюється у трьох основних формах: ситуаційна, соціальна, превенція за допомогою громадськості. Спеціалісти у сфері профілактики правопорушень залежно від того, у чому вони вбачають причини правопорушень, виокремлюють такі підходи до здійснення їх профілактики:

– *структурний підхід*, що пов'язує здійснення ефективної профілактики правопорушень із соціально-економічними реформами у суспільстві;

– *психологічний підхід*, який визнає вирішальне превентивне значення впливу на особу потенційного правопорушника, а також осіб, які вже вчиняли правопорушення (з метою профілактики рецидиву);

– *ситуаційний підхід*, що відводить вирішальну роль впливу на соціальні та фізичні чинники зовнішнього середовища, що впливають на вчинення правопорушень, сукупність яких створює сприятливу ситуацію для кримінальних проявів.

Відтак розрізняються концепції, зорієнтовані на заходи загальної профілактики (структурний підхід), і теорії, що обґрунтовують необхідність спеціальних заходів профілактики (психологічний та ситуаційний підходи). Водночас особливу увагу британські й американські кримінологи приділяють заходам спеціальної профілактики.

Спеціальна профілактика здійснюється на трьох рівнях:

– *первинний рівень профілактики* – спрямований на усунення чинників зовнішнього середовища, які сприяють вчиненню правопорушень;

– *вторинний рівень профілактики* – має на меті запобігти криміналізації потенційних правопорушників і пов'язаний із впливом на нестійких осіб, зокрема неповнолітніх «групи ризику»;

– *третинний рівень профілактики* – зорієнтований на запобігання рецидиву з боку осіб, що вже вчиняли правопорушення.

Упродовж багатьох років ці напрями профілактичної діяльності здійснювались окремо один від одного. Одночасно первинну профілактику здійснювали здебільшого заклади освіти, соціальні служби і, меншою мірою, поліція. Вторинну – органи ювенальної юстиції та соціальні служби; третинну – працівники поліції, пенітенціарної системи та служби пробації. Однак останніми роками простежується тенденція до використання у профілактичній діяльності системного підходу, методів, які виходять за межі однієї умовної класифікації і передбачають у їх реалізації участь багатьох органів та організацій. Водночас вирішальне значення мають заходи профілактики, спрямовані на усунення зовнішніх чинників, що спричиняють вчинення правопорушень, а також недопущення формування у конкретної особистості негативних рис.

Первинна профілактика правопорушень вважається у британській (як і в американській) кримінології вирішальною і базується на припущенні, що більшість правопорушень мають ситуативний характер і вчиняються в результаті певного збігу обставин, за наявності конкретних умов, що полегшують вчинення правопорушень. Власне ситуація стимулює та провокує на вчинення певних видів правопорушень. Отже, найефективнішим напрямом превенції є своєчасне усунення криміногенних чинників зовнішнього середовища, а також створюються антикриміногенні умови, за наявності яких правопорушник відмовиться від наміру вчинити правопорушення, зокрема: умов, за яких вчинення правопорушень стане більш складною справою і, відповідно, зроблять об'єкт менш уразливим; які зроблять вчинення правопорушень більш ризикованою та менш вигідною справою.

Ситуаційна профілактика реалізується за допомогою багатьох методів, зокрема:

– *ускладнення доступу до мети*, який передбачає, що правопорушник відмовиться вчинити конкретне правопорушення через надскладний доступ до об'єкта правопорушення (встановлення за віктимогенним об'єктом відеоспостереження, сигналізація тощо);

– *усунення потенційного об'єкта протиправного посягання* (наприклад, заходи щодо профілактики кишенькових крадіжок – виплата заробітної платні не готівкою, а через перерахування на банківський рахунок особи, зокрема гроші знаходяться у банку, а за потреби людина може розрахуватись або кредитною карткою, або чеком);

– *створення території безпеки* (вивчаються «гарячі точки» правопорушень). Вирішальне значення має «географія правопорушень», з уваги на місце, час найбільшої концентрації правопорушень, а також найбільш типових ситуацій їх вчинення. На основі отриманих даних виробляються рекомендації, які стосуються планування міст і проектів будинків із метою профілактики правопорушень. Цей метод передбачає прості й ефективні засоби мінімізації можливостей вчинення правопорушень.

Водночас недоліками такої ситуаційної профілактики є те, що правопорушник відмовляється від вчинення конкретного правопорушення через труднощі, які виникають на його шляху, але він не відмовляється від власного наміру вчинити таке правопорушення, зосереджуючись на пошуку іншого об'єкта – менш захищеного з умовами для вчинення правопорушення. Ситуаційна профілактика не розрахована на усунення причин вчинення правопорушень, а передбачає лише усунення можливості їх вчинення у кожному конкретному випадку. Останніми роками британські й американські вчені акцентують на здійсненні заходів соціальної профілактики правопорушень зі залученням сил громадськості. Правопорушення постають як соціальна проблема, у вирішенні якої участь має брати суспільство загалом.

Відтак наведемо завдання, що порушуються перед соціальною профілактикою:

- 1) поліпшення соціальних умов життя;
- 2) підвищення ролі соціальних інститутів;
- 3) зростання можливостей для здобуття освіти, гідного працевлаштування, відпочинку.

Цей вид профілактики правопорушень охоплює роботу з неповнолітніми, адже підліткове середовище вважається найпроблемнішим із огляду на потенційну можливість вчинення правопорушень. Одним із напрямів соціальної профілактики є робота з неповнолітніми у школах, де неповнолітні одержують основний обсяг інформації. Впровадження в програму шкільного навчання предметів, що сприяють вихованню неповнолітнього як законослухняного громадянина, лекцій та бесід з профілактики правопорушень сприятиме правильному формуванню особистості неповнолітнього.

Проблемою для сучасного суспільства є відокремленість його членів. У великих містах люди часто не знають своїх сусідів, не спілкуються одне з одним за місцем проживання. Тому британські й американські вчені припустили, що об'єднання громадян за місцем проживання (у межах під'їзду, будинку, двору, міста тощо) з метою підтримання чистоти, порядку на власній території та гарантування безпеки власних членів дасть змогу

знизити рівень правопорушень. Такий вид профілактики отримав назву «профілактика за допомогою громадськості». Активну участь в організації профілактичної діяльності об'єднань громадян беруть працівники поліції. Вони надають громадянам консультативну та практичну допомогу. Найпоширенішими формами цього виду профілактики є реалізація програм «сусідська взаємодопомога», «зупини злочинця» та інші.

Вторинний рівень профілактики має на меті недопущення криміналізації осіб, поведінка та спосіб життя котрих свідчить про ймовірність вчинення ними правопорушень. На відміну від заходів первинної профілактики, які мали загальний характер та спрямовувалися на усунення причин та умов вчинення правопорушень, заходи вторинної профілактики мають індивідуальний характер і пов'язані зі здійсненням впливу на особу, її негативні риси, що визначають протиправну поведінку. Заходи вторинної профілактики базуються на прогнозуванні індивідуальної поведінки особи, що охоплює вивчення осіб, схильних до правопорушень та джерел негативного впливу на них.

Як вважають фахівці, майбутніх правопорушників можна виявити у ранньому віці за такими критеріями: наявність батьків із кримінальним минулим, низький інтелектуальний рівень розвитку, погані житлові умови, незадовільне матеріальне забезпечення. Брак належного виховання є чинниками скоєння правопорушень у віці від 10 до 13 років. У більш зрілому віці такими чинниками є: брак постійної роботи, антигромадські установки, низький прибуток тощо. Специфічними заходами індивідуальної профілактики є різноманітні шкільні програми виховання та контролю за поведінкою неповнолітніх із «групи ризику», а також програми профілактичної роботи з їхніми батьками. За кордоном такі програми реалізуються спільними зусиллями поліції, навчальних закладів, соціальних служб. Заходи індивідуальної профілактики мають використовуватися дуже обережно, адже вони можуть спричинити стигматизацію неповнолітніх та пришвидшити вчинення ними правопорушень.

Третинний рівень профілактики правопорушень має на меті профілактику рецидиву з боку осіб, які вже вчиняли правопорушення.

Запобігання рецидиву охоплює застосування поліцейських, судових, пенітенціарних заходів, спрямованих на своєчасне виявлення осіб, що вчинили правопорушення, притягнення їх до відповідальності, а також застосування до них чинних засобів під час відбуття ними покарання. У профілактиці рецидиву особлива роль належить кримінально-правовим заходам впливу. Варто зазначити, що з метою профілактики рецидиву широко використовуються також заходи підвищеного контролю за поведінкою осіб, які відбули покарання, а також програми їхньої індивідуальної реабілітації [21, с. 199].

Зарубіжні вчені дійшли висновку, що всі перелічені види, форми й методи профілактики правопорушень мають право на існування, оскільки позитивно впливають на стан правопорушень, але для досягнення максимально ефективних результатів у сфері профілактики правопорушень їх необхідно використовувати комплексно.

Залежно від об'єкта профілактичного впливу всі закордонні програми можна умовно поділити на такі групи: програми, спрямовані на зміцнення сім'ї (покликані усунути або послабити дію сімейних чинників ризику); програми, зорієнтовані на усунення шкільних чинників ризику, підвищення рівня шкільної освіти тощо; програми спеціальної профілактики злочинів та інших правопорушень серед неповнолітніх, спрямовані на профілактику протиправної поведінки неповнолітніх, а також профілактику рецидиву з боку неповнолітніх, що вже вчиняли правопорушення. У рамках реалізації цих програм використовуються різноманітні форми контролю й нагляду за неповнолітніми з девіантною поведінкою, а також каральні методи стосовно неповнолітніх, котрі порушують вимоги, що висуваються до них. Ці програми є комплексом різних методів і заходів, що мають на меті вирішення конкретних превентивних завдань, у здійсненні яких беруть участь поліція, ювенальна юстиція, органи місцевого самоврядування, представники науки і громадських організацій.

Наведемо перелік закордонних програм, що зорієнтовані на профілактику правопорушень серед неповнолітніх.

Найперше це програма, орієнтована на дошкільну підготовку та освіту дітей із бідних сімей національних меншин із наданням соціальної та продовольчої допомоги, а також психологічної підтримки (США).

«Дім – це початок». Спрямована на надання допомоги та підтримки сім'ям із дітьми дошкільного віку. Ця програма безпосередньо не зорієнтована на здійснення профілактики правопорушень, її завдання полягає в тому, щоби запобігти конфліктам, кризовим ситуаціям у сім'ях, допомогти сім'ям у вихованні дітей (Англія, Австралія, Нідерланди, Норвегія).

«Робочий корпус». Метою цієї програми є забезпечення інтенсивної підтримки підліткам за допомогою організації спеціальних класів, де підлітки з «групи ризику» можуть отримати не тільки кваліфіковані консультації щодо вирішення своїх проблем, а й практичну допомогу – отримати спеціальність. Заняття проводяться у «міських таборах» або спеціальних таборах при навчальних закладах (США).

Стаффордширський проект, який набув поширення у Великобританії у 80-ті рр. ХХ ст. Ініціатором цього проекту була поліція графства Стаффордшир. Його метою було зменшення рівня злочинності серед школярів віком від 10–16 років через їх залучення до активної діяльності на період літнього відпочинку. Під час здійснення цієї програми влаштовувалися спортивні змагання (наприклад, було сформовано 40 футбольних команд), працювали спортивні секції, проводились пригодницькі ігри, здійснювалися поїздки територією графства. За допомогою цих заходів вдалося відновити стосунки підлітків із поліцією. Також ця програма допомогла поліції проаналізувати і внести корективи у роботу з молоддю.

Урядова програма перевиховання неповнолітніх рецидивістів. Реалізація цієї програми була передбачена урядовим законопроектом про поліцію Великобританії. Зміст програми (тривалістю від шести місяців до двох років) полягає в тому, що половину терміну покарання правопорушники відбувають у виховному закладі з позбавлення волі, а другу половину – під наглядом за місцем проживання. Програма передбачена для неповнолітніх

правопорушників, які вчинили тяжкі злочини (скажімо, сексуальні й інші насильницькі діяння), або тих із них, хто скоїв три та більше злочинів, склад яких передбачає позбавлення волі. Очікується, що виправні заклади забезпечуватимуть високий рівень дисципліни і роботи з неповнолітніми, а також упровадять навчальний план, спрямований на індивідуальну підготовку (не менше 25 годин на тиждень).

Програма, спрямована на зменшення кількості прогулів та учнів, що негативно налаштовані проти школи. Програма реалізує заходи, зорієнтовані на: удосконалення процедури реєстрації учнів, які відсутні у школі; реагування на відсутність у школі в перший день; реалізацію освітніх програм для батьків; запобігання шкільному хуліганству, погрозам, знущанням над однокласниками; роботу з прогульниками та нагляд за прогульниками; організацію тренінг-програм для вчителів та співробітників дитячих організацій із метою оволодіння ними спеціальними методами позитивного впливу на поведінку неповнолітніх та реагування на девіантну поведінку; поліпшення системи викладання у школі (Великобританія, США).

«Студенти для правосуддя». Ця програма здійснюється працівниками поліції спільно із вчителями навчальних закладів з метою ознайомлення учнів із різними аспектами правоохоронної системи. Під час реалізації програми з учнями проводяться рольові ігри. Учні поділяються на групи, які представляють поліцейських, прокурорів і суддів. Вони оглядають «місце правопорушення», допитують «свідків», «підозрюваних», звертаються по дозвіл на арешт, здійснюють судовий розгляд справ тощо. Адміністрація шкіл надає допомогу працівникам поліції щодо організації цих ігор. Реалізація цієї програми сприяє формуванню в учнів підвищеної поваги до правоохоронних органів, усуває недовіру до поліції, створює атмосферу довіри та взаєморозуміння (США).

Використання різноманітних програм доповнюють та додають розмаїття превентивним заходам, а їхні результати є корисними не лише для поліції, а й для суспільства загалом.

З огляду на те, що причини підліткової злочинності є багатограними та складними, спектр запропонованих програм, що були апробовані й оцінені, є дуже широким. Відбір програм, які практично довели власну ефективність, потребує спеціальної уваги, оскільки при поданні звітів поняття «виконується» і «дає результат» дуже часто ототожнюються. Тобто, як і в багатьох інших соціальних сферах, відповідне вказування швидше описує дії, ніж об'єктивно оцінює їх результат.

Найбільш ефективні програми базуються на мультифакторному підході, застосовуються з раннього дитинства і спрямовані не стільки на індивіда (агресивна поведінка, стрес, навички подолання), скільки на несприятливі характеристики найближчого сімейного й соціального оточення.

Деякі перспективні програми передбачають заміщення агресії, зокрема: Проект соціального розвитку м. Сієтла; Проект профілактики жорстокості серед молоді «Миротворці»; програма «Сім'я та школа разом», які поєднують навчання батьків і візити додому зі шкільними заходами, спрямованими на поліпшення соціального функціонування підлітка в школі. Остання програма впроваджувалася у половині шкіл США і продемонструвала високі показники утримання від агресії і після завершення програми.

«Освітні заходи щодо наркотиків». Програма, за якою офіцери поліції ведуть спеціальні курси для неповнолітніх, спрямовані на запобігання вчиненню ними злочинів та боротьбу з наркоманією, а їх основною метою є встановлення позитивних взаємин із підлітками. Також поліція, спільно з учителями шкіл, працівниками соціальної сфери, здійснює роботу із так званими «складними підлітками», які більшу частину власного життя проводять на вулиці, в яких проблеми в родині, що раніше вчиняли правопорушення тощо. Працівники поліції практикують модель «старший брат» або «старша сестра», тобто кожен поліцейський має ввірену йому ділянку, на якій він провадить профілактичну роботу з дітьми. Дитина може завжди звернутися до нього по допомогу як до старшого брата чи старшої сестри (Данія).

Програма протидії зловживанню наркотиками, що розпочала свою дію в 1980-х рр. у Каліфорнії зі співпраці між шкільним керівництвом та поліцією, була прийнята майже в усіх школах США і експортована до багатьох інших країн. Програма полягає в тому, що офіцери поліції ознайомлюють учнів старших класів початкової школи з курсом профілактики наркоспоживання.

Шефство – полягає в тому, що дорослі регулярно проводять власний час із молоддю для рекреаційних чи навчальних заходів (такі програми є порівняно економічними).

Рекреаційні програми. Денний час після закінчення занять у школі є небезпечним із огляду на підліткову злочинність. Розроблені численні програми, що мають на меті заповнити цей проміжок часу цікавими й корисними справами, проте більшість із них не були оцінені. Наприклад, «Баскетбол у дворі» є широко популяризованою рекреаційною програмою для молоді, проте її ефективності не засвідчено. Водночас встановлена ефективність «Клубів хлопців і дівчат». Ця програма, започаткована волонтерами, сприяла зниженню злочинності, зниженню рівня-споживання наркотиків і проявів вандалізму серед підлітків за рахунок організації змістовного дозвілля.

Одним із прикладів рекреаційних програм, спрямованих на підлітків–членів банд, є «*Нейтральна зона*» (домовленість про незастосування сили біля шкіл, стадіонів, інших місць масового скупчення підлітків. Після впровадження цієї програми кількість злочинів і викликів поліції суттєво не зменшилась, але впродовж двох тижнів після її припинення кількість звернень до поліції стрімко зросла).

У деяких програмах акцентується на залученні офіцерів поліції до рекреаційних програм запобігання підлітковій злочинності, оскільки це дає можливість офіцерам поліції безпосередньо взаємодіяти з молоддю та репрезентувати себе як позитивний зразок поведінки для неї. Хоча побутує думка,

що насправді делінквентні підлітки уникають таких контактів, а більшість працівників поліції не відчують себе підготовленими для такої роботи.

Програми, спрямовані на однолітків, мали захистити молодь, залучену до діяльності банд чи протиправної поведінки, через надання можливості для позитивних проявів або створення соціально значущих мереж. Проект пропонував використовувати зайнятість як альтернативу життя в банді. Однак на підставі спостережень за дією програми відзначено її малоефективність чи навіть негативний результат, адже насправді виявилось сприяння згуртованості банд, зведення разом потенційних та активних членів банд, об'єднуючи їх.

Інституційні втручання. Однією з апробованих форм роботи з потенційно делінквентною молоддю є терапія у спеціальних центрах. Науковці переглянули понад 80 програм терапії правопорушників, які мали серйозні прояви делінквентності чи насилля. Дослідники довели, що ці програми спряли зменшенню кількості повторних злочинів більше, ніж на 10% (порівняно з початковим рівнем). Найбільш ефективні терапевтичні програми знижували рівень рецидиву злочинів на 30–40 %. Ці результати були оцінені як економічно доцільні, зважаючи на співвідношення вартості та соціального впливу. За допомогою мета-аналізу виокремлено основні характеристики програм, що мали найвищий рівень зниження показника повторних злочинів. Це, зокрема, програми, зорієнтовані на індивідуальне консультування та навчання навичкам спілкування. Ідеться про Тренінг заміщення агресії і Програму соціальної взаємодії.

Патрулювання громади. Запропоновано в Австралії, країнах Північної Америки й Європи як нова форма активності, коли проблеми злочинності мають вирішуватися завдяки методам профілактики, проактивним та спільним заходам поліції та громади. Однак відповідні дослідження засвідчили, що ці зусилля в багатьох випадках спрямовані на безпритульних, п'яниць, вуличну молодь, жебраків та інших й полягають у правовому примусі («чистках») чи застосуванні методів переслідування (перевірка особи, пропускні правила тощо).

Більшість оцінок засвідчили незначний вплив патрулювання на рівень злочинності чи віктимізації. Коли простежувався такий вплив, він був зазвичай короткотривалим і часто полягав у «переміщенні проблеми» (проституція, продаж наркотиків, безпритульність – вони не зникали, а «змінювали адресу»).

Однією з останніх запропонованих моделей є проблемно зорієнтоване поліцейське патрулювання – *«Операція з припинення вогню»*. Вона спрямована на протидію молодіжним бандам і насиллю з використанням зброї в Бостоні, яка передбачає застосування методів жорсткого примусу, стримування. Проект був заявлений таким, що зменшив кількість випадків насилля з використанням вогнепальної зброї, хоча жодних даних щодо цього наведено не було. Стратегія «громадського патрулювання» була зосереджена на делінквентній молоді, що збиралася в громадських місцях. Це стало однією з причин критики названих стратегій, оскільки молодь групи ризику делінквентності становить одну з найбільш слабких і вразливих груп населення, а втручання, що ґрунтуються на силі чи жорстокому поводженні, мають великий потенціал «посилювати антисоціальну поведінку та кримінальну активність».

Комендантські години для молоді. «Комендантські години» для підлітків у США були привабливими через те, що не вимагали змін законодавства, значних ресурсів чи персоналу. У деяких країнах застосовувалися суворі обмеження часу та місця перебування молоді у непризначених для неї місцях. У більшості міст США комендантські години діяли до середини 90-х років. Дослідження їх впливу на кількість арештів у 75 великих містах США, зокрема за насильницькі, корисливі злочини та вчинення заворушень, не засвідчили поліпшення ситуації. Зауважено, що серйозні насильницькі злочини вчиняла молодь, яка просто ігнорувала комендантські години. Вчені вказують також на зв'язок між впровадженням комендантських годин та зростанням домашнього насилля, особливо проти членів сім'ї. Інші дослідження доводили, що комендантські години не впливають на основні причини делінквентності.

Ініціатори впровадження комендантських годин спробували доповнити «каральний» підхід конструктивними елементами, наприклад, створенням центрів для затриманих під час комендантської години, де надавалися б соціальні послуги та консультації, рекреаційні послуги, впроваджувалися програми з працевлаштування з метою запобігання підлітковій злочинності. Попри те, що такі додаткові заходи і схвалювалися, наразі не існує конкретних доказів їхньої ефективності.

Виправні табори. Однією з форм профілактики підліткової злочинності, яка набула надзвичайної популярності в Північній Америці, є так звані «виправні табори». Життя табору для юних правопорушників зазвичай складається з військових вправ, жорсткої дисципліни та покарань (особливо за порушення режиму) у формі тривалих, фізично виснажливих занять протягом кількох днів і тижнів. Щоденні вправи здебільшого розпочинаються о 5.30-6.00 ранку. Інструктори (іноді «тренери») одягнені у військову форму і поводяться відповідно. В основу вишколу покладено ідею «втримання» молоді від девіантної поведінки, проте цей концепт зазнав багато критики, адже більшість досліджень стосовно підліткової злочинності засвідчують, що молодь не зважає на наслідки власної поведінки. Дослідження, проведені у США та Канаді, засвідчують неефективність виправних таборів щодо зниження повторної підліткової злочинності, а деякі вчені вказують на можливість навіть негативних наслідків. Молодь, яка побувала у виправних таборах, після 2,5 років спостереження мала вищий рівень рецидивізму, ніж однолітки, що потрапили до в'язниці чи мали випробувальний термін. Певні позитивні наслідки простежувалися при направленні молоді до виправних таборів (порівняно з ув'язненням) за умови, що там працював підготовлений персонал, а програми були змістовно наповненими, здійснювався належний контроль. Учасники програми почувалися ліпше і безпечніше після повернення з табору, ніж після ув'язнення;

Як один із напрямів профілактики правопорушень серед неповнолітніх можна розглядати заходи реституційного правосуддя, які використовуються

у багатьох країнах світу на початкових стадіях слідства. Це дає змогу відшкодувати завдану потерпілому шкоду і виплатити компенсацію до судового розгляду справи. З цією метою співробітники поліції у певних випадках можуть запропонувати застосування заходів примирення між потерпілим і неповнолітнім правопорушником із забезпеченням механізмів контролю з метою запобігання корупції та підкупу. Важливим водночас є надання співробітниками поліції повної інформації про заходи та програми реституційного правосуддя для потерпілих і неповнолітніх правопорушників на ранніх стадіях розгляду справи.

Заходи реституційного правосуддя не обмежуються їх використанням лише у разі вчинення неповнолітнім незначного правопорушення. Відшкодування завданої шкоди та примирення потерпілого і неповнолітнього правопорушника вважаються вагомими чинниками у встановленні соціального миру, зокрема коли йдеться про насильницькі злочини.

У рамках здійснення заходів реституційного правосуддя посередник забезпечує дотримання законності (беручи до уваги принцип розмірності), а також захист інтересів потерпілого та прав неповнолітнього правопорушника з огляду на те, що ці права та інтереси не є взаємовиключними: захист потерпілого не завжди призводить до обмеження прав правопорушника.

Вжиття до правопорушника заходів реституційного правосуддя не звільняє його від відповідальності, передбаченої чинним законодавством, але вони можуть бути взяті до уваги судом при розгляді справи [39; с. 545].

Під час застосування реституційного правосуддя практикується організація зустрічей неповнолітнього правопорушника один на один із членами громади, потерпілим. У результаті таких зустрічей неповнолітній отримує інформацію про вплив його дій на навколишніх, а відтак усвідомлює відповідальність за їх наслідки.

Використання програм реституційного правосуддя дає змогу захистити інтереси потерпілих за одночасного забезпечення прав неповнолітніх

правопорушників, а також підвищити ефективність використання системи кримінального правосуддя.

Альтернативи ув'язненню. Громадські вироки. Робота на користь громади є однією з найбільш поширених альтернатив ув'язненню для підлітків і дорослих у Нідерландах. У 1997 р. кількість громадських вироків зросла майже до 17 000 і становила близько 60 % всіх вироків для молоді. Оскільки у результаті цього рівень повторних злочинів та їх тяжкість стали трохи нижчими, порівняно з іншими впливами, зокрема ув'язненням, очікується збільшення кількості громадських вироків. Однак короткотривалі втручання мають незначний вплив на поведінкові моделі, що розвивалися роками, тому відповідний вид покарання не підходить для людей із тяжкими формами залежностей. Для цієї цільової групи застосовується примусове лікування у спеціальних закладах. Для молодих правопорушників, що скоїли більш тяжкі злочини, в Англії був запропонований інший підхід – когнітивно-біхевіоральні проекти для: – правопорушників 15–17 років, які мали більше чотирьох судимостей; – підлітків, які вчинили сексуальне насилля; – підлітків, котрі були виключені зі школи; – молоді з менш серйозними кримінальними історіями; – молоді з проблемами психічного здоров'я.

Дані щодо повторних засуджень занадто незначні, щоб бути репрезентативними, проте вони засвідчують найвищий рівень у групі серйозних правопорушників, тому є багатообіцяльними .

Команда роботи з молодими правопорушниками. У системі ювенальної юстиції Британії спеціальні команди створено при кожній територіальній громаді в Англії та Уельсі. Сюди входять представники поліції, служби пробації, соціальних служб і служб охорони здоров'я, навчання, а також уповноважених із житлових питань, експертів з уживання наркотиків та алкоголю, роботу котрих координує менеджер. Потреби кожного правопорушника та ризику для громади оцінюються, потім визначається та застосовується найоптимальніший вид втручання. Серед уживаних заходів: досудові приписи (поведінкові контракти, місцеві комендантські години, приписи щодо безпеки дітей), догани

та попередження. Заходи обираються разом із батьками чи опікунами підлітків. Результатів офіційного оцінювання немає.

Низка альтернатив для молодих правопорушників досліджувалася під час вивчення форм допомоги для неповнолітніх споживачів наркотиків у різних країнах. Відповідно до бельгійського звіту, до альтернатив належать: 1) медіація сторін: юридичний представник зводить разом злочинця та жертву, щоби владнати проблему. Медіація може мати різні наслідки: фінансове відшкодування, вибачення, пояснення, відшкодування товарами чи послугами; 2) медична (терапевтична) допомога: правопорушнику пропонується пройти лікування; 3) навчання: судовий представник пропонує пройти спеціалізоване навчання, метою якого є закріплення зміни знань, ставлень і поведінки в інтересах реабілітації.

Ініціативи проти вуличних злочинів. Коли кількість розбійних нападів у Британії за чотири роки двічі збільшилась, прем'єр-міністр країни оголосив розрушення «національної небезпеки» і організував міжсекторну групу для нормалізації становища. Основним концептом було те, що злочинність є проблемою не лише поліції чи системи юстиції. Відповіддю стали Ініціативи щодо Вуличних Злочинів (8CI).

Від імені Управління з питань досліджень, розвитку і статистики експертна група видала практичні рекомендації щодо зменшення злочинності, ґрунтуючись на досвіді Ініціатив щодо Вуличних Злочинів та попередніх досліджень, призначених місцевим владним структурам для розроблення стратегії і тактики.

Завдяки впровадженню рекомендацій за два роки кількість розбійних нападів знизилася на 17 % по всій Англії та Уельсі.

Ця програма, зокрема, визначає, що саме менеджери та практики можуть зробити для зменшення вуличної злочинності за порівняно короткий термін. Ішлося про конкретні види порушень: пограбування студентів, пограбування дітьми шкільного віку, пограбування біля банкоматів, пограбування в транспорті

й на вулиці, крадіжка сумочок у жінок похилого віку, крадіжки мобільних телефонів і пограбування, пов'язані зі вживанням наркотиків.

Основним підходом до осіб, які вчинили злочини, в Італії вважається соціальне лікування, а не покарання порушника, тому робляться спроби максимального вилучення цих осіб із юрисдикції кримінальної юстиції. По всій території Італії проводяться консультації за різними соціальними напрямками юних осіб, які перебувають у конфлікті зі законом, їх педагогічне та психологічне лікування й надання їм допомоги; їх залучають до різних реабілітаційних програм, зокрема програми-моделі реабілітації (*il rinnovamento*). Курс на підтримку та впровадження цих програм-моделей вважається найбільш перспективним, оскільки саме молодь залучається до злочинної діяльності передусім внаслідок негативного впливу дорослих злочинців, а також навколишнього криміногенного оточення, що підсилює їх неадаптованість до життя в суспільстві. Відтак дія програм спрямована на подолання негативних явищ і охоплює:

– встановлення судового контролю за поведінкою правопорушників як ефективний засіб запобігання злочинності. Використання цієї форми превенції злочинів спеціалізованими «судами у справах молоді» (ювенальними судами) не викликає заперечень, більше того, деякі елементи подібної практики можуть бути використані і в Україні в діяльності судів у справах молоді, питання про створення яких активно обговорюють українські юристи. Модель контролю (або заборони) злочинності (*il modello del controllo o proibizione della criminalità*) спрямована на захист правопорядку в суспільстві за допомогою розкриття злочинів, арешту підозрюваних, судового розгляду й покарання винних. Водночас ця модель передбачає залучення до протидії злочинності молоді суспільства загалом, державних та громадських установ, метою яких є досягнення конформності поведінки у сфері, захищеній нормами кримінального права. Кримінальна юстиція розглядається як бар'єр між деструктивними злочинними елементами та традиційною поведінкою членів суспільства;

– модель захисту жертви злочинів, із якими проводяться реабілітаційні та навчальні програми і яким обов'язково виплачується компенсація. Таке ставлення до потерпілої особи, захист її прав та інтересів варті всілякої підтримки і в Україні [56].

На території України теж починають втілюватися у життя програми з уваги на закордонний досвід у цій сфері й спрямовані на профілактику правопорушень серед неповнолітніх. Це, зокрема, україно-британський проект «Запровадження моделі поліцейської діяльності, що ґрунтується на підтримці громадськості, в Україні» (м. Харків), що проводиться спільно з Національним університетом внутрішніх справ та Центром імені Лорда Скармана Лестерського Університету (Великобританія).

Одним із напрямів спільної діяльності поліції та громадськості у рамках зазначеного проекту була профілактична роботи з дітьми дошкільного віку. Новим у цьому напрямі стала практика відвідування дільничним офіцером поліції, ювенальним інспектором поліції дошкільних закладів із віктимологічною профілактикою для дітей дошкільного віку. У дитячих садках за участю поліції були відкриті клуби для дітлахів із назвою «Ніколи, Ніколи». У цих клубах представники поліції проводили заняття з дітьми в ігровій формі, розповідали їм, чого не можна робити дітям. Цілями цієї діяльності є віктимологічна профілактика серед дітей, надання допомоги дітям, які опинились у кризових ситуаціях, встановлення дружніх, довірливих стосунків між поліцією та дітьми.

У рамках україно-британської програми поліція за підтримки громадськості здійснювала й інші профілактичні заходи (видання брошур для дітей, батьків, вчителів, організація спортивних змагань серед підлітків, проведення спільних свят, семінарів із учителями щодо запобігання правопорушенням серед учнів, бесіди з батьками тощо). Досвід, набутий під час проведення спільного україно-британського проекту в Харкові щодо організації профілактичної роботи у школах та дитячих садках, взаємодії

поліції з батьками, викладачами шкіл, вихователями дитячих садків, громадськими об'єднаннями доцільно поширити по Україні загалом.

Сучасні стратегії поліції щодо профілактики злочинності неповнолітніх успішно розробляються за сприяння Швейцарської агенції розвитку та співробітництва в Україні. Для вирішення проблем ювенальної юстиції успішно використовується досвід Канади.

Отже, для подальшого становлення й розвитку вітчизняної системи профілактики правопорушень серед неповнолітніх, розроблення й упровадження в діяльність суб'єктів профілактики правопорушень серед неповнолітніх нових, ефективних форм та методів профілактики необхідно вивчати і застосовувати певні закордонні методичні напрацювання і практичні прийоми у цій сфері. Але робити це належить з уваги на національні особливості розвитку нашої держави відповідно до сучасних трансформаційних процесів, що відбуваються у всіх сферах суспільного життя нашої держави.

Висновки до першого розділу

Під час з'ясування теоретичної розробленості проблеми злочинів, що вчиняються неповнолітніми, в юридичній літературі встановлено, що питання злочинів, що вчиняються неповнолітніми з особливою жорстокістю, співвідношення агресії, насильства та жорстокості, а також вплив агресивності як властивості людського характеру на здатність до жорстокості ще потребують пильної уваги і теоретиків, і практиків. Жорстокість як особистісна характеристика особи, як спосіб вчинення злочинну, як засіб досягнення злочинної мети завжди становила інтерес для практиків і теоретиків правоохоронної діяльності. На жаль, досі немає однозначного визначення терміна «жорстокість» та поняття «злочини, що вчиняються з особливою жорстокістю».

Відтак під жорстокістю як ознакою злочинів, що вчиняються неповнолітніми, належить розуміти невід'ємну особистісну рису особи, що проявляється в усвідомленому заподіянні фізичних, психічних чи моральних страждань (чи прагненні їх заподіяння) шляхом дії чи бездіяльності та є способом реалізації агресії і насильства.

Проаналізувавши наявні наукові джерела, можна стверджувати, злочини, що вчиняються з особливою жорстокістю – це умисні насильницькі діяння (дія чи бездіяльність), прояв агресивності як особистісної риси особистості, що вчиняються з метою (або є способом вчинення інших злочинних діянь) заподіяння фізичної, психічної та моральної шкоди потерпілому.

Злочинність неповнолітніх – це соціально-негативне явище, що охоплює сукупність злочинів, вчинених особами, що не досягли 18-річного віку, на певній території за певний проміжок часу, і характеризується кількісними та якісними показниками, є об'єктом самостійного вивчення, а його основною особливістю, що зумовлює специфічні детермінанти та заходи попередження, є особа неповнолітнього злочинця.

Для вироблення наукових підходів до дослідження злочинності неповнолітніх необхідною і важливою умовою є встановлення природи

особливостей особистості неповнолітнього злочинця (соціальні чи генетичні або ж співвідношення у поєднанні) та правильне їх трактування у структурі чинників, що зумовлюють злочинність неповнолітніх.

Для злочинності неповнолітніх властива підвищена латентність, оскільки багато їх діянь сприймаються як пустощі, викликані недостатньою соціальною зрілістю (крадіжки у сім'ї, сусідів, навчальному закладі; хуліганські бійки, відбирання грошей та речей у молодших тощо). Про такі вчинки, як правило, не повідомляють до правоохоронних органів. Тому доцільним буде облік тяжких насильницьких і насильницько-корисливих злочинів, які скоюють неповнолітні (убивства, тяжкі тілесні ушкодження, зґвалтування, злісне хуліганство, грабежі та розбійні напади).

Особи, які вчиняють протиправні дії у ранньому віці, згодом важче піддаються виправленню і в результаті становлять основний «резерв» для рецидивної злочинності. І навпаки, якнайраніше вжиття профілактичних заходів до підлітків, які вчиняють дрібні правопорушення, значною мірою сприяє недопущенню формування у них кримінальної спрямованості.

До негативних тенденцій у сучасній злочинності неповнолітніх належать такі:

- 1) кількісні показники такої злочинності зросли в середині 90-х років минулого століття, після чого простежується стабілізація;
- 2) посилення орієнтації на корисливі та корисливо-насильницькі злочини (крадіжки, грабежі, розбійницькі напади);
- 3) збільшення кількості злочинів, що потребують кримінальної кваліфікації (квартирні крадіжки, викрадання автотранспорту тощо);
- 4) подальше «омолодження» злочинності;
- 5) зростання питомої ваги дівчат серед злочинців, їх участі у тяжких злочинах (розбійних нападах, зґвалтуваннях і навіть убивствах);
- 6) учинення тяжких злочинів із незначних приводів, а іноді й без приводів, їх виняткова жорстокість і зухвалість;
- 7) поява «нетрадиційних» для неповнолітніх злочинів (ритуальних убивств, самозахоплень, вандалізму тощо);

8) збільшення так званих «фонових» проявів (вживання наркотиків, пияцтво, токсикоманія, проституція, небажання займатися суспільно корисною працею, поширення венеричних хвороб та СНІДу);

9) зростання кількості осіб, що мають психічні відхилення, перебувають у пограничному з неосудністю стані;

10) посилення групового характеру злочинності неповнолітніх, яка набуває дедалі більшої організованості.

Виокремити треба також невмотивовану агресію, жорстокість та безмотивність злочинних проявів.

Аналіз міжнародних нормативних актів засвідчив, що попередження правопорушень неповнолітніх міжнародне співтовариство розглядає як комплексну соціальну політику.

Найбільш ефективні програми зарубіжних держав ґрунтуються на мультифакторному підході, застосовуються з раннього дитинства і спрямовані не стільки на індивіда (його агресивну поведінку, стрес, навички подолання), скільки на несприятливі характеристики найближчого сімейного та соціального оточення.

У рамках цих програм цікавим є поєднання навчання батьків і візити додому зі шкільними заходами, спрямованими на поліпшення соціального функціонування підлітка в школі.

У деяких зарубіжних програмах запобігання злочинності неповнолітніх акцентується на залученні офіцерів поліції до рекреаційних програм запобігання підлітковій злочинності, позаяк це дає змогу офіцерам поліції безпосередньо взаємодіяти з молоддю та репрезентувати себе як позитивний зразок поведінки для неї. Водночас побутує думка, що насправді делінквентні підлітки уникають таких контактів, а більшість працівників поліції не відчувають себе підготовленими для такої роботи. Окреслена проблема, а саме невідповідність працівників поліції до роботи зі складними підлітками, є актуальною і для української поліції, що засвідчує необхідність підвищення кваліфікації таких працівників за спеціальними програмами.

РОЗДІЛ 2

КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗЛОЧИННОСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ ТА ЗЛОЧИНІВ, ВЧИНЕНИХ НИМИ З ОСОБЛИВОЮ ЖОРСТОКІСТЮ

2.1 Кримінологічна характеристика злочинів, що вчиняються неповнолітніми з особливою жорстокістю

З'ясування основних показників злочинності, зокрема динаміки, рівня, структури, географії, питомої ваги, дасть змогу, по-перше, з'ясувати реальний стан злочинності аналізованої категорії, по-друге, сприятиме вирішенню завдань щодо запобігання злочинам, що вчиняються неповнолітніми з особливою жорстокістю.

Найперше окреслимо, які саме діяння належить охарактеризувати. Як уже зазначалось, під злочинами, що вчиняються з особливою жорстокістю, розуміємо умисні насильницькі діяння (дію чи бездіяльність), прояв агресивності як особистісної риси особи, що вчиняються з метою (або є способом вчинення інших злочинних діянь) заподіяння фізичної, психічної та моральної шкоди потерпілому. Відтак кримінологічній характеристиці підлягають насильницькі й насильницько-корисливі злочини (тілесні ушкодження різного ступеня тяжкості, умисні вбивства, побої, мордування, катування, статеві злочини, розбої, насильницький грабіж тощо).

Тяжкі насильницькі злочини неповнолітніх за ступенем суспільної небезпеки та тяжкістю заподіюваних наслідків перевершують інші кримінальні прояви у підлітковому середовищі, завдаючи величезної, іноді непоправної шкоди суспільству. Безпосередньо потерпілими від них щорічно стають десятки тисяч людей. Неповнолітні, які вчиняють такі злочини, поширюють стереотип агресивно-насильницької поведінки в побутовому і дозвільному мікросередовищі. Саме ці кримінальні діяння найбільш засуджуються з погляду загальнолюдської моралі. Ескалація кримінального

насильства викликає у громадян обґрунтовану тривогу, підриває їхню віру в реальну захищеність від злочинних посягань.

У кримінологічній науці під жорстокістю розуміється егоїстичне ставлення, що проявилось в насильницьких діях, яке поєднується з крайнім ступенем «емоційного відкидання». І, як стверджують деякі автори, саме в емоційній сфері констатується формування та прояв погано контрольованих схильностей до ворожості й агресивності у ставленні до оточуючих, скупості, егоцентризму, уразливості й неадекватних реакцій щодо кривдника, зриву за підвищених емоційних «навантажень», що виражається у прагненні заподіяти фізичні, психічні, моральні страждання, зневазі до людського життя і здоров'я або байдужості до страждання інших осіб, у досягненні поставленої цілі. Наприклад, Ю. М. Антонян стверджує, що насильство, агресивність і жорстокість посідають у суспільстві настільки ж чільне місце, що і любов, доброта, співчуття і милосердя. Ці перелічені явища становлять нерозривну єдність і боротьбу протилежностей, дві сторони однієї медалі – відносини між суб'єктами громадянського суспільства [17, с. 13].

Простеживши процес криміналізації неповнолітніх, можна зробити висновок, що все більше злочинних посягань насильницького характеру мають вияв у крайній його формі жорстокості. На наш погляд, найбільш стійка і значна частина насильницьких злочинів охоплює умисне вбивство, умисне заподіяння тяжкої і середньої тяжкості шкоди здоров'ю, розбої, насильницькі грабежі, зґвалтування, поєднане з насильством, хуліганство, побої, катування тощо. Основу об'єднання розглянутих злочинних діянь в окрему кримінологічно значущу групу становлять, такі критерії, як спосіб дії злочинця, форма вини, об'єкт посягання, мета [29].

У правовій літературі під насильницькою злочинністю розуміється значна частина злочинних посягань, скоєних із застосуванням фізичної сили або погрози застосування такої, що мають основною безпосередньою метою позбавлення людини життя або заподіяння шкоди її здоров'ю, фізичній свободі, тілесній (зокрема статевій) недоторканності проти її волі, тобто психічне і фізичне насильство над особистістю постає як основний спосіб їх вчинення.

Поняття насильницька злочинності у рамках кримінологічного аналізу охоплює широке коло суспільно небезпечних, караних діянь. Конститутивною ознакою злочинів цього виду є насильство над «потерпілим (жертвою)» [123], що розуміється як незаконне застосування сили, примусовий, тобто скоєний проти волі іншої особи, вплив на неї [112, с. 48–49].

До насильницької злочинності, на думку А. І. Алексєєва, належать діяння, які посягають на різні об'єкти, але пов'язані єдиною мотивацією (насильницькою або насильницько-агресивною). Йдеться, зокрема, і про насильство «інструментальне» (наприклад, спрямоване на пограбування – в основному, грабіж, розбій та вимагання; ці злочини більш суспільно небезпечні вже з огляду на подвійну мотивацію (насильницьку і корисливу) злочину), і насильство як самоціль [7]. Тимчасом Д. В. Ривман акцентує на тому, що насильство при здійсненні грабежів і розбоїв стає все більш жорстоким, а жертви все менш захищеними [141, с. 33–41].

Фахівці класифікують насильницькі злочини за різними підставами. Відтак залежно від характеру насильства злочини поділяються на чотири групи. Це, зокрема, злочини: 1) вчинені з використанням фізичного насильства: вбивства, спричинення тілесних ушкоджень різної тяжкості, побої, хуліганство, зґвалтування, грабіж, розбій, вимагання, незаконне позбавлення волі тощо; 2) ті, що вчиняються зі застосуванням психічного насильства у вигляді погроз життю та здоров'ю потерпілого або його близьких та інших осіб; 3) які можуть бути вчинені лише за допомогою психічного насильства; 4) ті, що вчиняються посадовою особою з використанням психічного насильства [17, с. 51–55].

Для нашого дослідження особливий інтерес становить такі ознаки, як спосіб насильства і жорстокість, що при цьому виявляється, оскільки спосіб є носієм значущої для нас інформації. Річ у тім, що від способу насильства у більшості випадків залежить тяжкість наслідків, що настали, та конкретна шкода, яка заподіюється людині. Спосіб насильства і жорстокість, що при цьому виявляється, певною мірою характеризують особистість неповнолітнього злочинця, вказують на особливості його характеру

і темпераменту, зазвичай на його професійні навички та вміння, а в деяких випадках – особливості психічного стану і здоров'я. У злочинах, скоєних неповнолітніми з проявом жорстокості, вивчають такі найбільш значущі кримінологічні ознаки, як: місце, час і спосіб їх вчинення. Знання та використання цих аспектів може мати суто практичне значення у рамках профілактичної роботи.

Перед розглядом стану, динаміки і тенденції тяжкої насильницької злочинності неповнолітніх вважаємо за необхідне дати коротку кримінологічну характеристику тяжкої насильницької злочинності загалом в Україні, а також окреслити місце цього виду злочинності неповнолітніх у злочинності неповнолітніх.

За даними Державної служби статистики України, у першому півріччі 2017 р. на території України зареєстровано 36% тяжких і особливо тяжких злочинів зі загальної кількості зафіксованих правоохоронними органами кримінальних проявів.

Згідно з даними Генеральної прокуратури у 2017 р. зареєстровано осіб, які вчинили кримінальне правопорушення: до 14 років – 212 осіб; у віці 14–15 років – 1337; 16–17 років – 2961; 18–28 – 35982. З них тяжкі та особливо тяжкі злочини вчинили особи: у віці до 14 років – 100; 14–15 років – 623; 16–17 років – 1227; 18–28 років – 11985. Із них умисне вбивство вчинили: у віці до 14 років – 1 особа; 14–15 років – 3 особи; 16–17 років – 14 осіб; 18–28 років – 216 осіб. Тяжке тілесне ушкодження вчинено особами: у віці до 14 років – 1 випадок; 14–15 років – 17; 16–17 років – 37; 18–28 років – 379 випадків. Розбій вчинено особами цих вікових груп у такому співвідношенні: до 14 років – 0 випадків; 14–15 років – 25; 16–17 років – 110; 18–28 років – 809 випадків [152].

Отже, у структурі злочинності молоді переважають корисливі, корисливо-насильницькі й насильницькі види злочинів. Злочини, вчинені молоддю, є більш зухвалими й агресивними порівняно зі загальною злочинністю. Особливо зростає показник злочинів, вчинених на ґрунті наркоманії й алкоголізму [56].

Як зазначають науковці (це підтвердило і наше дослідження), питома вага жінок у загальній структурі злочинності молоді в Україні становить близько 15%. За рівнем освіти в Україні найчастіше вчиняють злочини особи з початковою та загальною освітою, дві третини від загальної кількості виявлених осіб становлять особи юного віку, які ніде не працювали й не навчалися. Найбільша кількість злочинів вчиняється у великих містах, менше – у районах та сільській місцевості.

Злочинність серед молоді має зазвичай груповий характер. Серед юних злочинців високий показник вторинної й навіть неодноразової судимості. Серед осіб, які притягаються до кримінальної відповідальності, 25% раніше вже вчиняли злочини, початок їх «злочинної» діяльності припадає на неповнолітній вік – 14–16 років. У цей період вони також мали неодноразові приводи в поліцію та притягувалися до адміністративної відповідальності.

Високим також є рівень повторного вчинення злочинів після застосування заходів виховної дії, які замінюють кримінальне покарання [56].

Злочинність неповнолітніх – це чутливий індикатор, що реагує на всі негативні й позитивні зміни у державі та суспільстві. Причому, на позитивні зміни неповнолітні реагують більше, «вдячніше», знижуючи показник чисельності і правопорушників, і злочинів.

Зміни, що відбулися в державі в 90-ті роки призвели до зростання злочинності неповнолітніх, а отже, й до злочинності загалом, позаяк добре відомий статистичний показник високого рівня рецидивних злочинів з боку тих, хто перший злочин скоїв у неповнолітньому віці.

Звичайний кількісний ріст – тривожний симптом, однак відбулися серйозні якісні зміни злочинності неповнолітніх. Кримінологічні дані свідчать про те, що існує закономірність – що раніше людина стає на злочинний шлях, то довшим і небезпечним буде цей шлях, а людина важче піддаватиметься виправленню.

За результати досліджень, злочинність неповнолітніх набуває рецидивного характеру, зокрема нині рецидив концентрується у молодших вікових групах.

Правоохоронні органи (без урахування податкової міліції – нині Державна фіскальна служба) 2010 р. виявили 226,4 тис. осіб, які вчинили злочини, з них 96,6% притягнуто до кримінальної відповідальності. З-поміж виявлених осіб 6,2% – неповнолітні. Майже кожний четвертий причетний до злочинів, раніше вже ставав на злочинний шлях, кожний п'ятий – у стані алкогольного сп'яніння. Понад половину (62,8%) осіб, які підозрювались у скоєнні злочинів, на момент вчинення злочину не працювали і не навчались.

За даними Державної судової адміністрації України, 2010 р. набрали законної сили вироки судів щодо 168,8 тис. осіб (на 15,3% більше, ніж у 2009 р.), засуджених до різних видів кримінального покарання, з яких 10,9 тис. неповнолітніх (на 27,2% більше, ніж у 2009 р.), засуджених до різних видів кримінального покарання, з яких 18,5% – до позбавлення волі на певний строк; 9,8% – до виправних робіт, громадських робіт або штрафу; 70,8% неповнолітніх засуджених звільнено від покарання.

Розподіл окремих категорій осіб, виявлених правоохоронними органами у 2013 році (%)

Аналіз матеріалів кримінальних проваджень засвідчив, що більшість розглянутих злочинів (47,1%) припадає на нічний час доби (з 24.00 до 06.00

год.). Трохи менше таких злочинів – із 18.00 до 20.00 год. (35,3%), із 06.00 до 18.00 год. та з 20.00 до 24.00 год. (17,6%). Що стосується сезонних особливостей вчинення зазначених злочинів, то найбільшу їх кількість було скоєно влітку (64,7%) та восени (23,5%), і набагато менше навесні (6,6%) і взимку (5,2%).

Зазвичай об'єктами посягань були: здоров'я (20%), статева свобода та статева недоторканність особи (66,9%), життя людини (13,1%), тоді як предметами злочинних посягань – матеріальні цінності, гроші (82,9%), а також продукти харчування й одяг (17,1%). Найбільш поширеним місцем вчинення злочинів цього виду є будинки і квартири (41,1%); решта злочинів вчинялися на вулицях, у дворах житлових будинків, парках (16,3%), у лісосмузі (13,8%), будинках відпочинку, на дачах (8,3%).

Основними способами вчинення таких злочинів були: заподіяння поранень із застосуванням ножів, сокир та інших колючих, ріжучих і рубаючих предметів (64,7%), завдання множинних побоїв із застосуванням підручних предметів (молотків, палиць тощо) або без застосування таких (27,6%). Виявлено й інші способи вчинення злочинів, зокрема вбивств: утоплення у воді, скидання з висоти (6,2%), закопування в землі (1,5%).

Основними знаряддями вчинення злочинів були: ножі та сокири (64,7%), підручні предмети – зашморг, камені (23,5%), в інших випадках (11,8%) знаряддя не застосовувалися (побиття руками і ногами).

Наведемо приклад. ОСОБА_3 29 червня 2011 р. близько 23 год., перебуваючи в стані алкогольного сп'яніння, за попередньою змовою з групою осіб, із неповнолітнім ОСОБА_4, 08.06.1995 р.н., перебуваючи на території сміттєзвалища, що поблизу с. Долина Кам'янка-Бузького району Львівської області, на ґрунті особистих неприязних відносин із ОСОБА_5, що виникли через заборону зі сторони останнього перебувати їм на сміттєзвалищі, маючи умисел на умисне вбивство ОСОБА_5, зайшли в палатку, в якій відпочивав останній та спільно з особливою жорстокістю розпочали завдавати удари руками й ногами (у взутті) по голові й тілу

потерпілого, а потім, витягнувши ОСОБА_5 з палатки на вулицю і діючи з єдиним умислом та особливою жорстокістю, усвідомлюючи та бажаючи спричинити потерпілому особливі фізичні страждання, близько 20 хвилин і надалі завдавали йому удари руками й ногами (у взутті) по голові й тілу.

Продовжуючи злочинні дії, спрямовані на вбивство ОСОБА_5, з особливою жорстокістю, усвідомлюючи, що цими діями завдає потерпілому нестерпних фізичних страждань і бажаючи цього, ОСОБА_3 завдав чисельних інтенсивних ударів дерев'яною палицею та обухом сокири, які підібрав на місці, по голові й тілу потерпілого, стискав руками шию. Одночасно з ним ОСОБА_4 завдавав ОСОБА_5 удари руками і ногами (у взутті) по голові та тілу, спричиняючи йому нестерпні фізичні страждання. Внаслідок умисних злочинних дій ОСОБА_3, групи осіб із неповнолітнім ОСОБА_4 спричинили ОСОБА_5 значну кількість тілесних ушкоджень у вигляді перелому кісток носа, множинних об'ємно-нашаровуючих крововиливів по всіх поверхнях м'яких тканин голови з внутрішньої поверхні, крововиливів під оболонки, речовини головного мозку; множинних переломів ребер по різних анатомічних лініях із другого по одинадцяте ребро (10 ребер) із розривами пристінкової плеври; внутрішніх об'ємних крововиливів у підшкірно-жирову клітковину, м'язи грудей, множинних переломів ребер по різних анатомічних лініях із третього по десяте ребро (8 ребер) із розривами пристінкової плеври справа, об'ємних крововиливів у тканину правої легені; понад 18 забійних саден овальної, смугастої форми на спині попереку, котрі утворились від множинної дії тупих предметів, внаслідок чого утворилися внутрішні ушкодження грудної клітки у вигляді крововиливів у підшкірно-жирову клітковину, м'язи, легеню, переломів ребер. Вказані тілесні ушкодження утворились від множинної дії тупих предметів і у живих осіб належать до тяжких тілесних ушкоджень за ознакою небезпеки для життя на момент заподіяння і знаходяться у причинному зв'язку з настанням смерті ОСОБА_5.

Поряд із цим ОСОБА_3 із групою осіб із неповнолітнім ОСОБА_4 спричинили ОСОБА_5 низку забоїв, саден, забійних ран, об'ємних крововиливів, забійно-розчавлених ран, подряпин, які належать до легких тілесних ушкоджень із короткочасними розладом здоров'я і не знаходяться у причинному зв'язку з настанням його смерті [34].

Найважливішим аспектом кримінологічної характеристики аналізованих злочинів є їх повторність, тобто вчинення злочинцем двох або більше епізодів аналогічних (пов'язаних із застосуванням насильства) або інших злочинів, які розглядаються в рамках одного кримінального провадження. На основі аналізу матеріалів судової практики вдалося встановити, що 44,8% (67 кримінальних справ за обвинуваченням осіб у вчиненні злочинів з особливою жорстокістю) містять кілька епізодів, із них 54,2% містили два епізоди і 45,8% більше двох епізодів злочинної діяльності.

Кількість потерпілих при вчиненні вбивств коливалася у таких межах: від 1 до 2 людей – 59,6%, від 2 до 4 – 36,2%, від 4 і більше – 4,2% від загальної кількості вбитих. Під час вивчення емпіричного матеріалу також встановлено, що 16,7% убивств із особливою жорстокістю, скоєних стосовно 2-х і більше осіб, охоплювалися єдиним умислом злочинця (-ів). У результаті кількість жертв у 2,3 рази перевищувала кількість кримінальних проваджень за цими злочинами.

За результатами дослідження, одними з домінуючих у скоєнні вбивств з особливою жорстокістю є мотиви на ґрунті побутових конфліктів і спорів (27,8%). Серед них як самостійні мотиви вбивств у 23,5% кримінальних провадженнях – це помста і особисті неприязні стосунки. Вбивства з помсти були, за правило, обумовлені протиправною поведінкою жертви: поширенням відомостей, що ганьблять злочинця або його близьких родичів, аморальною поведінкою.

Несприятливі тенденції і щодо жіночої злочинності, яка ще донедавна інтенсивно зростала, мало не випереджаючи чоловічу. Деякі протиправні

посягання з боку жіночої статі мають «нетрадиційний», винятково зухвалий і небезпечний характер, вирізняються особливою жорстокістю, діють за принципом «все або нічого». Здебільшого насильницькі дії неповнолітніх злочинців жіночої статі з проявом жорстокості, за нашим дослідженням, вчиняються у групах і становлять підвищену небезпеку. Врешті небезпека не тільки в тому, що вчиняються тяжкі злочини, а й у тому, що винні в них саме дівчата-підлітки.

Роздумуючи, чому неповнолітній набуває стану активності й готовності до скоєння злочину, мотивація може аналізуватися як прояв потреб як джерел активності. Якщо вивчається питання, на що спрямована активність індивіда, заради чого зроблено вибір таких актів поведінки, досліджуються насамперед мотиви як причини, що визначають вибір спрямованості злочинної поведінки.

У кримінологічній літературі побутує думка про те, що мотив – це внутрішній стимулятор, збудник діяльності особистості, який є безпосередньою причиною злочинної поведінки і засвідчує особистісне ставлення до того, на що спрямовано цю поведінку [61, с. 66].

Саме мотиви пояснюють, які потреби особистості задовольняються під час здійснення різних злочинних дій, у чому їх особистісний сенс. Питання, пов'язане з мотивом злочинної поведінки, як таке надзвичайно складне, зокрема зі спірними моментами, піддані дискусії в літературі, котрі не охоплені завданням дисертації аналізувати їх.

Кримінологи і практичні працівники неодноразово намагалися структурувати злочинність неповнолітніх залежно від мотивів протиправних діянь і за іншими показниками. Зокрема, виокремлювали злочини, що здійснюються з мотивом користі, жорстокості тощо. Наведемо приклад. Підсудний ОСОБА_3 23.08.2011 р. близько 18.30 год. у приміщенні будинку АДРЕСА_2 під час бійки, яка була розпочата потерпілим ОСОБА_4, на ґрунті раптово виниклих неприязних відносин із метою заподіяння потерпілому смерті умисно зі значною силою прикладання завдав по голові та тулубу

потерпілого ОСОБА_4 чисельні удари кулаками рук та декілька ударів дерев'яним табуретом, від яких потерпілий впав на підлогу, заподіявши йому тяжкі тілесні ушкодження, небезпечні для життя на момент заподіяння, у виді забійної рани в тім'яній ділянці волосяної частини голови, обширних синців у лобовій ділянці зліва та лобноскроневій справа, синців на повіках обох очей, переніссі, перелому кісток носу, синців по всій поверхні правої та лівої щоки, підборідді, забійної рани нижньої губи, обширних крововиливів у м'які тканини голови з внутрішньої поверхні, у тім'яній ділянці зліва, у лобнотім'яній ділянці справа, крововиливів у м'які мозкові оболонки обох півкуль головного мозку, під твердою мозковою оболонкою лівої півкулі, в шлуночку мозку та середньої тяжкості тілесні ушкодження у вигляді синців по передній і передньобоковій поверхні шиї зліва, крововиливів у м'які тканини шиї, у проекції підязичної кістки зліва, розгинального перелому в місці з'єднання лівого великого різка з тілом підязичної кістки. Продовжуючи свої дії, ОСОБА_3 з особливою жорстокістю умисно зі значною силою прикладення завдав по тулубу лежачого на підлозі ОСОБА_4 декілька ударів дерев'яним табуретом та правою ногою, заподіявши потерпілому тупу травму грудної клітини, яка супроводжувалась переломами тіла грудини, переломами ребер із розривами плеври, гемопневмотораксом, забоями серця, легенів, крововиливами в плевру легенів, серцеву сорочку, ендокард, міокард серця, комбінованим травматично-геморагічним шоком, від яких настала смерть потерпілого ОСОБА_4, середньої тяжкості тілесні ушкодження у вигляді обширних вогневищих крововиливів у навколишню ниркову клітковину лівої нирки, лівого наднирника, у м'які тканини живота справа у проекції печінки, в капсулу печінки, паренхіму печінки та легкі тілесні ушкодження у вигляді синців у проекції лівого плечового суглобу, лівої ключиці, правої здухвинної кістки. Внаслідок вказаних дій підсудного настала смерть потерпілого ОСОБА_4 (справа № 1-605/11).

Виявлення і вивчення істинних мотивів злочинів є складним завданням для правоохоронних органів і науки. Термін «мотивація» взято в широкому

сенсі, використовується у всіх галузях психології, які досліджують причини і механізми цілеспрямованої поведінки людини. Злочинні мотиви – це модифікації звичайних людських мотивів, що спрямовуються на цілі, заборонені законом або пов'язані з використанням протиправних засобів. Варто наголосити, що поняття «мотивація» є більш невизначеним, аніж «мотив», тоді як зрозуміло, що воно ширше від поняття «мотив». Учені-кримінологи по-різному розуміють цей термін. Так, одні автори вважають, що мотивація – це процес формування злочинних мотивів [172, с. 111–126], інші під нею розуміють сукупність мотивів злочинів [88, с. 4–8]. Мотивація злочинної поведінки також розглядається як внутрішній і об'єктивний процес, що протікає у психіці особи, чію поведінку досліджуємо [85, с. 17]. Але й серед психологів нема єдиної думки щодо цього поняття. «Для того, щоб зрозуміти поведінку людини, – писав І. С. Кон, – не достатньо знати об'єктивну систему її ролей. Необхідно також розуміти її внутрішню структуру, її життєвий сенс в її власних очах, з'ясувати ціннісну домінанту її особистості» [74, с. 256].

У рамках нашого дослідження можна стверджувати, що поширеність на практиці таких мотивів, як користь (93%) і помста (5%) найбільше стосуються злочинів, що вивчаємо, але вражає зовнішня безмотивованість скоєних діянь (2%). Часто особлива жорстокість, обрана ними як задоволення своїх злочинних намірів, що супроводжує дії неповнолітніх злочинців, не вкладається у звичайні схеми мотивів злочинної поведінки.

Наведемо приклад. 9.12.2013 р. близько 18.00 год. ОСОБА_3, українець, громадянин України, зі середньою професійно-технічною освітою, непрацюючий, неодружений, несудимий, будучи в стані алкогольного сп'яніння, за місцем свого проживання в будинку АДРЕСА_2 на ґрунті неприязні, що раптово виникла через те, що ОСОБА_4 після спільного розпивання спиртного сп'янів і ліг спати в його будинку та на його пропозиції йти додому не реагує, розуміючи протиправність своїх дій та передбачаючи можливість настання небезпечних для життя наслідків, із метою позбавлення

ОСОБА_4 життя шляхом підпалу, діючи умисно і з особливою жорстокістю, вилив близько літри бензину на ОСОБА_4, який лежав на дерев'яній канапі, підпалив сірник і кинув на нього. Внаслідок загоряння ОСОБА_4 було завдано особливих страждань від нестерпного болю; він за життя зазнав отруєння оксидом вуглецю важкого ступеня; дією високої температури були заподіяні тілесні ушкодження у вигляді опіків II-III А-Б ступеня голови, шиї, тулуба, верхніх та нижніх кінцівок загальною площею близько 70 % від загальної поверхні тіла, від чого виник опіковий шок. Від завданих тілесних ушкоджень, які мають ознаки тяжких за небезпечністю для життя на момент їх заподіяння, настала смерть потерпілого ОСОБА_4 на місці за короткий проміжок часу [126].

Це свідчить про наявність прихованих, «загадкових» мотивів злочинів, часто неусвідомлених самими злочинцями; про велике значення у формуванні мотивації особистісних чинників у неповнолітніх, які вчиняють такі діяння.

Проаналізувавши кримінологічну ситуацію злочинності неповнолітніх, можемо зробити певні висновки: зберігається загрозлива тенденція щодо кількості злочинів, вчинених неповнолітніми, а також злочинів, вчинених ними з особливою жорстокістю. Незначне зменшення кількості зареєстрованих кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми, свідчить не про зниження загального рівня злочинності неповнолітніх, а про латентність таких випадків та не відображення їх у загальній статистиці через не реєстрування (наприклад, коли злочин вчинено разом із дорослими). І надалі зростає питома вага осіб жіночої статі у загальній кількості злочинів, скоєних неповнолітніми. Такі злочини стають більш жорстокими, агресивними й невмотивованими або вчиненими за незначного мотиву.

2.2 Кримінологічна характеристика особистості неповнолітнього злочинця, що вчиняє злочини з особливою жорстокістю

Аналіз окреслених у роботі злочинів неможливий без вивчення особливостей осіб, які вчинили злочини з особливою жорстокістю, тобто без складання кримінологічної характеристики особистості злочинця.

Будь-яка наука вивчає різні природні чи соціальні об'єкти з позицій, властивих саме цій науці, що сприяє вирішенню її теоретичних і практичних завдань. Не є винятком і дослідження особистості злочинця [156, с. 48]. Вивчення питань про особу злочинця обумовлено глибиною, складністю і багатоаспектністю проблем. Теорія особистості злочинця не має обмежуватися лише описом практичного чи теоретичного матеріалу, а вимагає організації й систематизації його, щоби більша частина могла бути логічно виведена з обмеженої кількості основних законів і принципів.

Тільки людина є носієм злочину, оскільки поза ним, поза особистістю і її зв'язком злочину не існує. Поняття особистості людини охоплює систему соціально-психологічних властивостей і якостей, в яких відображені зв'язки та взаємодія людини зі соціальним середовищем за допомогою практичної діяльності [93, с. 17].

Ще в античні часи інтерес до особистості людини сприяв переходу від онтологічного розуміння світу до особистісного. Скажімо, Сократ, Платон, Аристотель висловили припущення про сутність особистості злочинця, вважаючи, що людина скоює злочини, бо не знає, в чому його благо, що сприяє цьому будь-які ниці почуття, неробство, зніженість тощо [64, с. 186; 54, с. 186].

Поступово вироблялися три основні погляди на сутність особистості злочинця. Один із них пов'язувався із наданням найперше значення антропологічним характеристикам злочинців, а другий намагався розібратися у впливі волі самого індивіда на вчинення ним злочину; третій – у покладанні

особи у всьому на Бога, який один тільки керував вчинками людей, зокрема й злочинними [93, с. 17].

У XVIII – на початку XIX ст. стали з'являтися роботи, які описують особистість злочинця. Одним із перших І. Бентам розробив ідеальну модель злочинця і вказав на механізм формування емоційної сфери криміногенної особистості [23, с. 234; 54, с. 234]. Особливості осіб, які вчинили злочини, аналізував на прикладах конкретних злочинних ситуацій Л. Фейєрбах [98; 54, с. 245]. Так було окреслено напрям, який дав поштовх бурхливому інтересу до особистості злочинця, який з'явився згодом.

Особистість людини, що вчиняє або схильна до вчинення правопорушень і злочинів, стала об'єктом кримінологічного вивчення зі середини XIX ст., а відтак поступово, залежно від співвідношень біологічного і соціального чинників у процесі формування особистості злочинця, складається три напрями дослідження [30].

Відповідно до першого, біологічного, в людині закладено певні гени, які й винні в тому, що вона якось стає злочинцем. Уперше думку про те, що «злочинцями народжуються», висловив Ч. Ломброзо в теорії «злочинної людини». Поставивши собі за мету найперше вивчити «злочинця», а не «злочини», на якому, на думку Ч. Ломброзо, винятково зосереджувався пануючий до нього так званий класичний напрям науки кримінального права, він піддавав дослідженню різні фізичні і психічні явища значної кількості осіб злочинного населення і так з'ясовував природу злочинної людини як особливого різновиду.

Під час дослідження патологічної анатомії, фізіології та психології злочинців він отримав низку ознак, що відрізняють, на його думку, природженого злочинця від нормальної людини. На основі цих ознак Ч. Ломброзо визнав за можливе не тільки встановити тип злочинної людини загалом, а й навіть виокремити риси, притаманні деяким категоріям злочинців, наприклад, злодіям, убивцям, гвалтівникам тощо [101, с. 25].

Вчення Ч. Ломброзо ґрунтується на матеріалістичних поглядах, які керували працями френології і набули особливого поширення в 1860-х рр.

Другий напрям дослідження віддає перевагу соціальним чинникам. Так, Р. Гарофало зазначав, що злочин – явище соціальне, що підлягає вивченню за допомогою експериментально-психологічного методу. Причина злочину криється у самому злочинцеві, а не в навколишньому середовищі; останнє робить тільки можливим розвиток того мікроба, який іменується злочинцем. Поняття про «природній злочин» корениться не в діяннях, а в тих альтруїстичних почуттях, порушенням яких є злочин [57, с. 38].

Таких почуттів два – співчуття і чесність, що розглядаються не у вищих формах їх розвитку, а в тих середніх ступенях, в яких вони слугують необхідним зв'язком між особистістю та суспільством. Дослідження окремих особистих і соціальних чинників, що впливають на розвиток природної злочинності (виховання, освіта, закони, релігійні емоції, економічні причини), посідає чільне місце у вченні Р. Гарофало. Злочинець в очах Гарофало – не тільки обличчя, що не послухалося велінь державного закону, а й суб'єкт більшою чи меншою мірою ненормальний, непридатний для соціального життя, причому сам злочин є не більш, ніж одним зі симптомів його моральної аномалії [57].

Вплив соціальних процесів на формування особистості злочинця виокремлював і Г. Тард: «...відвідуйте погане суспільство; дайте безмежно розвиватися в вас гордості, суєтності, заздрості, злості, ліні; закрийте ваше серце для ніжних почуттів і відкрийте його лише для сильних відчуттів; страждайте, привчайтеся також з дитинства до побоїв, до суворого поводження, до фізичних мук; будьте байдужі до зла, нечутливі, і ви негайно зробитеся безжальні, дратівливі й мстиві, і тільки завдяки щасливому випадку нікого не вб'єте за все ваше життя» [156, с. 48].

Представники третього напрямку [186; 187; 144; 177; 147], думку яких поділяємо, вважають, що і біологічні, і соціальні чинники справляють в сукупності істотний вплив на формування особистості злочинця.

Так, В. П. Ємельянов стверджував, що тільки певна сукупність економічних, ідеологічних, соціальних, біологічних чинників дає реакцію, звану злочином. Причина злочинності – це синтез різних явищ соціальних та біологічних властивостей [52, с. 33].

Не можна не зважати й на ту обставину, що вивчення особистості злочинця, будучи у нерозривному зв'язку з таким соціальним явищем, як злочинність, не може не спиратися в теоретичних концепціях і практичних висновках на досягнення інших суспільних наук.

Особливе місце тут посідає філософське вчення про особистість, яке і є методологічною основою кримінологічного аналізу духовного світу поведінки злочинця як специфічного соціального типу особистості. У цій якості вивчення злочинця немислимо без опори на міцний теоретичний фундамент у вигляді загально-філософського, загально-соціологічного розроблення типу особистості.

Якщо розглядати поняття особистості як філософську категорію, то воно охоплює внутрішнє визначення одиничної істоти в її самостійності, яка наділена розумом, волею і своєрідним характером за єдності свідомості і самосвідомості. Під свідомістю, зокрема, розуміється людська здатність до відтворення дійсності у мисленні; психічна діяльність як відображення дійсності [43, с. 39], тоді як самосвідомість – це психічний акт, за допомогою якого ми зі сукупності змінюваних уявлень про внутрішню нашу душевну діяльність і зовнішніх її проявів робимо висновок про безперервність, тотожність і єдність своєї духовної і фізичної особи або нашого «я» (ego).

Варто зазначити, що підвищений інтерес до цієї проблематики зумовлений і відсутністю єдиних підходів до тлумачення поняття особистості злочинця, дискусійністю деяких питань, що стосуються більш точного застосування термінологічного апарату при визначенні поняття особистості злочинця.

Особистість злочинця розглядають у широкому і вузькому розумінні. У широкому розумінні під особистістю злочинця розуміється особа, яка

вчинила злочин, в якому виявилася її антигромадська спрямованість у вигляді сукупності негативних соціально значущих властивостей, що впливають у поєднанні зі зовнішніми умовами й обставинами на характер злочинної поведінки [8, с. 89].

У більш вузькому значенні поняття «особистість злочинця» охоплює всіх осіб, які вчинили умисні злочини, оскільки саме ця властивість особистості злочинця є характерною особливістю внутрішнього змісту конкретної особистості [78, с. 103]. У філософії особистість – людина, індивід в аспекті його соціальних якостей, який формується у процесі історично конкретних видів діяльності і суспільних відносин [176, с. 250]. Особистість – це індивід зі своїми, притаманними лише йому, неповторними ознаками, рисами, властивостями, що набуваються у процесі соціалізації, тобто входження в суспільство. У юридичній психології багатьох вчених поєднує розуміння особистості як соціально обумовленого, цілісного, відносно сталого явища психіки індивіда, яке інтегрує систему психічних властивостей і процесів, що в сукупності є внутрішніми детермінантами соціальної поведінки (діяльності) індивіда [120, с. 52].

В. В. Романов зазначає, що поняття «особистість злочинця» є багатогранним, із чітко вираженим міждисциплінарним характером, оскільки вивчається не тільки психологами, а й юристами, що розробляють питання кримінального права і процесу, кримінології і криміналістики. Вчений також наголошує, що фахівці в галузі юридичної психології вивчають ширший спектр характеристики особистості злочинця, ніж це прийнято (комплекс соціально-демографічних, соціально-рольових, соціально-психологічних ознак, що прямо чи опосередковано пов'язані зі злочинним діянням). Зокрема, акцентується не тільки на його моральних якостях, знаннях, навичках, звичках, формах психічного відображення, темпераменті, а й на фізичній сутності особи як людського індивіда, його віці, психічній здатності до ставлення, деяких функціонально-рольових ознаках, наприклад, посадовому становищі, особливих обов'язках

чи особливому ставленні до потерпілого, а також дається психологічна характеристика особистості злочинця у загалом складному комплексі інтелектуальних, емоційно-вольових та інших її якостей [142, с. 264–265].

Питання прояву особистості злочинця у момент вчинення злочину висвітлюють й інші науковці. Вони під особистістю злочинця розуміють сукупність соціальних властивостей, зв'язків і відносин, що характеризують особу, яка порушує кримінальний закон. Водночас зауважують, що негативні соціальні якості формують особистість злочинця лише тоді й настільки, коли й наскільки ці якості проявилися у факті злочину. Тому цілком слушним є висновок про те, що які б негативні риси і властивості не були притаманні людині, вважати її особистістю злочинця до вчинення злочину не можна [21, с. 89].

Загалом, як вважає дехто з науковців, є декілька підходів до визначення поняття «особистість злочинця». Перший констатує, що особистість злочинця – це особистість людини, яка вчинила суспільне діяння, заборонене законом; прихильники другого наголошують, що «особистість злочинця» – це найбільш широке поняття, що виражає «сутність особи, складний комплекс ознак, що характеризують її властивості, зв'язки, відносини, її моральний і духовний світ, взятий у розвитку і взаємодії із соціальними й індивідуальними життєвими умовами»; третій підхід заснований на тезі про якісну відмінність особистості злочинця від особистості незлочинця [79, с. 90–91].

Оскільки особистість формується у процесі суспільних відносин, тобто є продуктом соціалізації людини, як зазначає Н. Д. Туз, а злочинність є ні чим іншим, як дефектом соціалізації, така особистість характеризується наявністю сукупності індивідуальних ознак, що характеризують її властивості, зв'язки й відносини. Для особистості злочинця характерним є наявність сукупності негативних властивостей, які *можуть* (курсив наш. – Р. Б.) призвести до вчинення нею злочину [158].

Сучасні соціально-економічні та політичні зміни, що відбулися в країні, позначилися не тільки на кількісно-якісних характеристиках загально-кримінальної злочинності, а й на властивостях особистості злочинця. Причому обсяг і характер цих змін настільки істотний, що дає змогу говорити про значну відмінність особистості сучасного злочинця, зокрема того, що вчиняє злочини з особливою жорстокістю.

Важливим етапом пізнання особистості злочинця є класифікація і типологія злочинців, структура особистості злочинця.

Класифікація поділяє злочинців на групи відповідно до одиничної, індивідуальної ознаки. Залежно від основних ознак пропонуються різні класифікації злочинців. Так, Г. Тард усіх злочинців класифікував на випадкових і звичних. Випадкові – найменш небезпечні (на наш погляд, до них можна віднести передусім осіб, що вчинили злочини з необережності, а також осіб, які вчинили злочин при перевищенні меж необхідної оборони, крайньої необхідності або в стані афекту). Вони зазвичай не чинять спротив злочину і вчиняють його спонтанно [156, с. 53]. Однак не всі сучасні вчені згодні з запропонованою Г. Тардом класифікацією.

Зокрема, С. В. Познишев рішуче заперечував, що всі злочинці класифікуються на випадкових і звичних. Він вважав, що серед злочинців слід виокремлювати ендогенний і екзогенний типи. Під ендогенним типом пропонував розуміти тип особистості злочинця з більш-менш сильним нахилом до відомих видів злочинної діяльності, який вчиняє злочин не через несприятливо сформовані життєві обставини.

Екзогенний тип – тип особистості злочинця, вільний від зазначеної схильності, але вирізняється таким ослабленням морального тону, за якого немає доволі живої і сильної схильності уникнути злочину. Тому у відповідній ситуації такі особи не роздумують над вибором між злочинною і незлочинною поведінкою, обираючи першу.

На думку С. В. Познишева, центр заподіяння злочинних дій знаходиться або в самій особистості, або в зовнішніх обставинах [122, с. 37].

Наведемо класифікації злочинців, що простежуються у кримінальній статистиці.

1. За соціально-демографічними ознаками:

– чоловіки, жінки; у віці 14–15; 16–17; 18–24; 25–29; 30–40 років; старше 50 років;

– за рівнем освіти: з початковою, з 8-класною; із середньою і середньо-спеціальною; з вищою і незакінченою вищою.

2. За ознаками соціального стану і роду занять:

– робітники, службовці, учні, приватні підприємці, фермери, пенсіонери; працевдатні, але не працюють і не учні; безробітні.

3. За ознаками місця проживання і тривалості проживання: місто, сільська місцевість; постійний житель, мігрант, переселенець.

4. За даними інтенсивності і характеру злочинної діяльності: повторність, рецидив (багаторазовий, спеціальний, особливо небезпечний); в групі, в організованій групі.

5. За даними про стан особи в момент вчинення злочину: у стані алкогольного сп'яніння, у стані наркотичного збудження [84, с. 106].

Кримінологічна типологія дає змогу виокремити з усього різноманіття злочинних проявів та осіб, які вчиняють злочини, найбільш характерні типи й образи їх дій. Оскільки йдеться про соціальні типи, то оцінюється не тільки конкретна особа у різноманітті її характеристик загалом, а й сукупність істотних порівняно стійких властивостей, якостей особистості.

До типології злочинців кримінологи вдавалися неодноразово, здійснюючи її за різними підставами: за ступенем суспільної небезпеки особистості злочинця, характером злочинної спрямованості, криміногенної «зараженості», змістом психологічної установки, мотиваційними критеріями, ступенем стійкості злочинної поведінки в різних ситуаціях тощо [6, с. 71].

Під типологією злочинців одні дослідники розуміють сукупність типових для всіх (загальна типологія, злочинець як узагальнений соціальний тип) або певних категорій (диференціальна типологія, типи злочинців)

соціально-психологічних та кримінологічних особливостей [37, с. 3]. На думку інших, типологія є більш глибокою характеристикою різних контингентів злочинців. Вона ґрунтується на істотних ознаках, причинно пов'язаних із злочинною поведінкою [76, с. 298].

Типологію осіб, які вчиняють злочини з особливою жорстокістю, за антигромадською спрямованістю можна окреслити так:

– нестійкий тип злочинців – характеризується суперечливими тенденціями в соціальній спрямованості, за яких негативні елементи переважають над позитивними, а здатність до вчинення конкретного злочину завжди залежить від особистісної інтерпретації важливості приводів до його вчинення;

– стійкий тип злочинців – характеризується стійкими негативними тенденціями в соціальній спрямованості, за яких негативні елементи настільки переважають над позитивними, що дозволяють особі відчувати позитивні емоції лише у разі вчинення злочину, зокрема з особливою жорстокістю.

Основу побудови однієї з моделей типології особистості злочинця становить характер її антисоціальної спрямованості, що відображає особливості мотиваційної сфери. Так, ще в ХІХ ст. Д. А. Дриль запропонував типологію насильницьких злочинців [51, с. 50–51].

1. Особи, які відчувають якийсь загадковий потяг до крові і проявляють вражаючу схильність до вбивства. Учений, зокрема, виявив зв'язок у таких осіб між статевим потягом і жорстокими способами вчинення злочинів [51, с. 116].

Д. А. Дриль вважав статевий потяг родовим почуттям, одним із найбільш важливих у суспільному відношенні особливостей у вигляді посиленого потягу суб'єкта, що зазнає його щодо інших йому подібних. На його думку, родове почуття або приносить людині велике щастя, викликає співчуття, радість за інших або, видозмінюючись в чуттєвому аспекті, змушує заподіювати біль і страждання іншим людям.

2. Особи, які вчиняють вбивство для придбання засобів для життя чи здобуття різноманітних насолод, діючи відтак із жорстокістю і кровожерністю, але у яких хтивість і прагнення до задоволення цих потреб не є найсильнішим і майже єдиним стимулом [51, с. 121].

Досягнення сучасної психології також свідчать про те, що основним стимулом людської діяльності є мотив. Саме в ньому відображено те, заради чого вчиняються діяння, в чому особистісний сенс для суб'єкта. У мотиві конкретизуються потреби, які змінюються і збагачуються разом зі зміною і розширенням кола об'єктів, що слугують їхньому задоволенню. Мотив – явище суб'єктивне, з індивідуальними особливостями і установками особистості, але водночас охоплює і соціально-психологічні риси особистості.

Найбільш характерною морально-психологічною рисою особистості злочинця, що вчиняє агресивно-насильницькі дії, є крайній егоцентризм, за якого вся його поведінка підпорядковується примітивним бажанням і потягам, зокрема й імпульсивним. В системі ціннісних уявлень «Я» стоїть у нього на першому місці. У такої особистості яскраво проявляється зневага до інтересів оточуючих, жорстокість, відсутнє почуття жалю. Саме особи з вказаною морально-психологічною орієнтацією вчиняють насильницькі злочини, зокрема вбивства, зґвалтування, заподіяння різної тяжкості шкоди здоров'ю, хуліганство тощо [11, с. 36].

Тимчасом С. В. Познишев докладно описує й інші типи:

– імпульсивний тип – особи, які вчиняють злочин під впливом імпульсу, для задоволення свого одномоментного бажання. Таким особам моральна чи суспільна оцінка їх дій байдужа;

– емоційний тип – особи, які вчиняють злочин заради задоволення певного почуття;

– обачливо-розумовий тип – особи, які вчиняють злочин заради підвищення свого соціального статусу [122, с. 67].

Головними типологічними ознаками антисоціальної спрямованості особистості можуть бути: негативно-зневажливе ставлення до особистості людини і її найважливіших благ; корисливі спонукання; індивідуалістичне, антисоціальне ставлення до різних загальноприйнятих цінностей та соціальних установок; легковажно-безвідповідальне ставлення до своїх обов'язків і охоронюваних законом соціальних цінностей [18, с. 52].

Зокрема, Е. Ф. Побігайло виокремлює три основні типи за характером їх антигромадської спрямованості.

1. Агресивно-насильницький тип злочинця з чітко і стійко вираженою специфічною антигромадською спрямованістю. Такі особи переконані в допустимості застосування насильства і орієнтовані на поведінку, що заподіює або здатна заподіяти шкоду життю та здоров'ю багатьом особам. Їх стереотип – результат глибокої деформації особистості. За даними Е. Ф. Побігайла, саме ці особи становлять близько 50% всіх засуджених за насильницькі злочини. Своєю чергою, цей тип він поділяє на дві підгрупи:

а) особи, які вирізняються особливою жорстокістю, озлобленістю, моральною нечутливістю, цинізмом, високою часткою рецидиву (10–15%);

б) особи, які поєднують агресивну спрямованість із конфліктною ситуацією. Їх мотивація може бути пов'язана з роздратуванням, заздрістю, злістю, ревнощами, помстою тощо. Таким особам не потрібен особливий привід, часто вони самі провокують конфліктну ситуацію (35–40%).

2. Проміжний тип злочинця. Особи з нечітко вираженою агресивністю, які, можливо, раніше і вчиняли різні правопорушення, але насильство для них є тільки засобом для досягнення певної особливо значущої мети.

3. Ситуаційні, випадкові злочинці. Такі особи раніше могли характеризуватися або позитивно, або нейтрально і вчинили насильство через несприятливо сформовані обставини. Насильство для них є реакцією на цю ситуацію (30%) [121, с. 9].

Водночас С. Н. Абельцев, розглядаючи особистість насильницького злочинця, виокремлює: випадковий тип; звичний тип; професійний тип; особливо небезпечний злочинець [2, с. 22].

На думку С. М. Ішакова, наявність корисливого мотиву (що не виключає вчинення злочинів із особливою жорстокістю) передбачає таку типологію: ситуативний тип (вчинення злочину під впливом ситуації гострої потреби або ситуації доступності злочинного результату); корисливий тип (вирішуючий проблеми матеріального забезпечення незалежно від ситуації, тобто сам створює ситуацію, що сприяє злочину); конформістський тип (вчиняє злочин під впливом інших осіб – авторитетів); самостверджуючий тип (вчиняє корисливі злочини з метою завоювати авторитет однолітків); патологічний тип (для нього характерна не kleптоманія, а патологічне накопичення); романтичний тип (скоює злочини зі жаги до ризику, прагнення «полоскотати нерви»); «революційний» тип (неприятель і ненависть до тих, хто живе краще) [65, с. 135].

Грунтовне пояснювальне значення мають багаторічні дослідження особистості злочинця Ю. М. Антоняна. Обраний ним монографічний метод вивчення проблеми дає змогу поглиблено вивчати незначну кількість злочинців, які є типовими представниками аналізованих груп, за допомогою психологічних методів. На його думку, злочинець як соціальний тип особистості відрізняється від нормотипічної людини тим, що він суспільно небезпечний. Зокрема, серед насильницьких злочинців учений виокремлював такі типи: престижний; самостверджуючий; корисливий; ігровий; вкрай тривожний (некрофільський).

За характером мотивації Ю. М. Антонян, В. В. Гульдан вирізняли такі типи корисливого злочинця: стверджуючий, дезадаптивний і алкогольний, ігровий, сімейний.

В особистісній структурі злочинця Ю. М. Антонян зазначав елементи, що є психологічними передумовами злочинної поведінки. Варто зауважити на певне протиріччя в його підході до розуміння особистості злочинця. З одного

боку, під такою особистістю він схильний бачити особу, що скоїла злочин, з іншого, говорить про необхідність вивчення генезису особистості зі стадії процесу її формування, тобто розуміє особистість злочинця і в більш широкому сенсі: як особистість, що володіє більшим ступенем ймовірності скоєння злочину.

Значущість ідей Ю. М. Антоняна полягає в тому, що, аналізуючи не тільки власне багаторічне вивчення злочинців, а й теми відчуження в сучасній західній зарубіжній літературі (Т. Манн, У. Фолкнер, К. Гамсун, Ф. Кафка, А. Камю тощо), він доходить висновку, що існує соціальне і психологічне відчуження особистості. Він розробив типологію особистості злочинця, виділив психологічні риси такої особистості [14, с. 49].

Отже, постає слушним визначення, запропоноване Ю. М. Антоняном, що різниця між особистістю злочинця та незлочинця полягає в негативній спрямованості, реальними носіями якої є особистісні властивості, які набули закінченого вираження у вигляді й характері злочинного діяння, що є основним мірилом її глибини і сили.

Соціально-демографічна підструктура особистості охоплює такі характеристики, як стать, вік, освіту, соціальний стан, рід занять, національна та професійна належність, сімейний стан, рівень матеріальної забезпеченості, належність до міського або сільського населення тощо.

Вікова характеристика злочинців дає змогу говорити про ступінь і інтенсивність прояву криміногенної активності й особливості злочинної поведінки представників різних вікових груп. Зі зміною віку відбуваються не тільки фізіологічні і психічні зміни в організмі людини, а й соціальні зміни самої особистості (її соціальних функцій, досвіду, звичок, характеру та способів реагування на конфліктні ситуації, бажань, прагнень, інтересів, потреб, форм їх задоволення тощо) і середовища, в якій ця особа перебуває [121, с. 11], що знаходить відображення і у кримінальній діяльності осіб, які вчинили злочин.

У 1970-1980 рр. вважалося, що кримінальна активність щодо вчинення вбивств характерна здебільшого для представників вікової групи 25–29 років [73, с. 160].

За даними нашого дослідження, за віком особи, які вчинили вбивства з особливою жорстокістю, мають такий поділ: до 16 років – 30,7%; із 16 до 25 років – 43,4%; від 25 до 35 років – 13,4%; старше 36 років – 12,5%. Відтак головне – це молодь у віці до 25 років, тобто, відбувається «омолодження» злочинності, причому акцент зміщується до найбільш небезпечних форм кримінального насильства. Злочини, вчинені цією категорією осіб, зазвичай мають агресивний, імпульсивний характер, тоді як для осіб старшого віку, навпаки, властиве більш обдумане вчинення злочинів.

Важливе значення для профілактики вбивств, умисного заподіяння тяжкої шкоди здоров'ю, грабежів і розбоїв має також вивчення особливостей місця проживання осіб, які вчиняють злочини зі застосуванням насильства. Під час дослідження, зокрема, встановлено, що постійне місце проживання в містах мали 42,6% засуджених за скоєння вбивств з особливою жорстокістю, а 57,4% проживали у сільській місцевості. Відтак сільські мешканці вчиняли більше розглянутих злочинів.

Освітній та інтелектуальний рівні також суттєво визначають характер злочину. Це й зрозуміло, оскільки ці якості значно впливають на коло інтересів і потреб, спрямованість спілкування і проведення часу і, зрештою, на стиль поведінки особи.

За даними Генеральної прокуратури України, серед 130524 осіб, які вчинили кримінальні правопорушення у 2017 році, мали початкову загальну або не мали освіти – 3508 осіб; повну загальну, середню та базову загальну освіту – 75524 особи; професійну технічну освіту – 28418 осіб. Отже, висновуємо, що більшість осіб, які вчинили злочини зазначеної категорії, мають середню або спеціальну освіту.

Сім'я як важливий індикатор соціального здоров'я має важливе значення та вплив на вчинення/невчинення неповнолітнім злочину.

Засвідчило, що у повній сім'ї виховувалися 36,5% респондентів, був відсутній (або зараз відсутній) один із батьків – 42,1%, не мали (або не мають) батьків взагалі – 10%, виховувалися (виховуються) у родичів, сторонніх осіб, у дитячому будинку, в школі-інтернаті – 11,4%.

Із тих, хто проживає в сім'ї, 26,5% відповіли, що сімейні відносини нормальні, ворожі, конфліктні – 56,2%, решта – байдужі, індиферентні. 61,1% осіб погані стосунки в родині пояснюють так: 12,4% – в сім'ї були або є наркомани або токсикомани, 23,3% – алкоголіки, 1,3% – особи, які страждають психічними захворюваннями.

У групі осіб убивства з особливою жорстокістю вчинили 69,2% (173 особи), з них за участю неповнолітніх – 30,8%, тільки неповнолітніми – 24%. Отже, значна кількість злочинів, пов'язаних із застосуванням насильства, вчиняється за участю кількох осіб, серед яких доволі часто є підлітки.

З-поміж соціальних і морально-психологічних властивостей осіб, які вчиняють злочини з особливою жорстокістю, є такі: байдужість до страждань інших людей; високий рівень тривожності; емоційна нестійкість; агресивність поведінки; психотравмуючі переживання; імпульсивність; егоцентричність; конфліктність; прискіпливість, схильність до сварок і скандалів, бійок; мстивість, злостивість, заздрість, ненависть, істеричність, прояв люті, соціопатія.

Відтак дослідивши наявні у кримінології погляди на особистість злочинця та типологію злочинців, можемо стверджувати, що тип особистості – це певна сукупність соціально значущих кримінологічних рис та якостей, що перебувають у взаємозв'язку та відрізняють одну особистість від іншої. Що стосується типології особистості неповнолітнього злочинця, що вчиняє злочини з особливою жорстокістю, то до наявних типологій, на нашу думку, слід додати так званий акцентуований тип – тип особистості з надмірно вираженою жорстокістю як особистісною рисою характеру.

2.3 Криміногенні детермінанти формування особистості неповнолітнього злочинця, що вчиняє злочини з особливою жорстокістю

Основним завданням кримінологічної науки, що має важливе теоретичне і практичне значення, було і є вивчення детермінант злочинності загалом, і окремих її видів. Без вивчення причин і умови злочинності було б неможливим дослідження власне злочинності і всього спектра поведінки з відхиленням (девіантною). Актуальності проблема набула саме нині, коли спостерігається суттєве загострення соціально-економічної й суспільно-політичної обстановки в країні, занепад моральності, духовності, в геометричній прогресії збільшується кількість осіб, що допускають немедичне вживання наркотиків, і серед дорослих, і підлітків, а злочинність сягла майже свого критичного рівня.

Позаяк злочинність – наслідок комплексу причин і умов, то і боротися треба не лише з наслідками, а й з причинами, що породжують це явище. В цьому аспекті актуальності набуває питання формування особи злочинця, що є процесом набуття чи акцентуації певних рис, якостей та властивостей, які у конкретній життєвій ситуації призводять до вибору суб'єктом протиправної поведінки. Розглянемо причини й умови вчинення злочинів із особливою жорстокістю, а також причини й умови формування особистості неповнолітнього злочинця, що вчиняє такі злочини.

Предмет кримінології охоплює низку філософських категорій, передусім категорії причинності, через які можна зрозуміти і розкрити окреслені проблеми. Як свідчить історія розвитку науки загалом, пошуки причин і умов, появи й поширення різних явищ завжди починалися з феноменології, тобто зі з'ясування усіх чинників, пов'язаних з існуванням конкретного феномена [184, с. 43].

Причинність – це зв'язок генетичний, тобто такий процес, що продукує нову річ чи явище. Термін «генетика» походить із латині й означає рід, походження, джерело тощо. Тимчасом «причина» має спільний корінь із дієсловами «чинити», «учиняти», тобто зробити, створити, здійснювати [151].

У причинному зв'язку належить виокремити умову. Її роль зазвичай виконує те середовище, в якому діє причина, тобто це межі дії причини, коло породження наслідку. Умова впливає на причину як каталізатор, тобто або сприяє, полегшує дії причини, або перешкоджає їй; прискорює чи сповільнює її дію. Така в нашому розумінні функціональна роль умови.

До характеристик причинності В. Н. Кудрявцев відносить всезагальність, незворотність, просторову й часову безперервність. Причини й умови можна співвідносити так: причина створює реальну можливість визначених наслідків, для настання яких необхідні ще певні умови. Умови як такі не можуть породжувати наслідки, призводити до них, але за відповідної ситуації сприяють реалізації дії причини. Водночас таке трактування може бути визнаним, але з певними застереженнями [112].

Витоки причини злочинності простежуються із соціального ладу суспільства й обумовлені матеріальними й ідеологічними умовами життя людей. Людина не з'являється на цей світ із вродженими біологічними, расовими чи іншими ознаками злочинця, а стає ним через збіг несприятливих обставин, що однак не позбавляє її відповідальності за антигромадську поведінку. Варто зважати на особливості психології конкретної особи, які формуються й змінюються під впливом умов життя й виховання. Зміни структури й характеру злочинності залежать від різних соціальних умов, явищ і процесів, наприклад, від міграції й вікового складу населення, рівня освіти, культури й виховання людей, від економічної характеристики конкретних територій, від сформованих національних традицій, моралі, звичок і звичаїв [182].

Пояснюючи причини, що породжують вчинення злочинів із особливою жорстокістю, більше того, розглядаючи цю проблему як комплексну, пов'язану не з однією, а цілою низкою причин і умов, належить наголосити, що існує безліч об'єктивних і суб'єктивних детермінант злочинності, окремих видів злочинів і злочинів як індивідуальних актів.

У доктрині злочинності існує декілька наукових підходів щодо причин злочинності. Зокрема, причини й умови злочинності об'єднує родове поняття «криміногенні детермінанти». Явища суспільного життя, які породжують злочинність, підтримують існування, зумовлюють її зростання або зниження, є причинами злочинності. На відміну від причин умови, що сприяють вчиненню злочинів, – це природні, соціальні чи технічні чинники, які самі по собі не породжують вказаний феномен, але сприяють його реалізації, здійсненню. У доктрині причини й умови злочинності іноді об'єднуються терміном «чинник» злочинної поведінки [28].

З-поміж детермінант злочинів В. М. Кудрявцев виокремлює суб'єктивні й об'єктивні причини та умови. Суб'єктивні причини злочинів, у його розумінні, – це певні елементи соціальної психології, що суперечать ідеології суспільства і мають вияв у спотворених потребах, інтересах, цілях, мотивах, моральних цінностях і правосвідомості осіб, які вчиняють правопорушення. Об'єктивні причини злочинів – це певні суперечності у суспільному житті, в економічних і соціальних відносинах людей. Суб'єктивні умови злочинів – це демографічні й соціально-психологічні особливості населення (риси характеру, вік, стать тощо). Об'єктивні умови злочинів – це недоліки організаційного і технічного характеру, що підтримують, а інколи й живлять дію суб'єктивних і об'єктивних причин злочинів [87]. Відтак дослідження суб'єктивних причин злочинів, тобто тих, що безпосередньо пов'язані з особою злочинця, є невід'ємною частиною дослідження причин злочинності.

З огляду на ці міркування, В. М. Кудрявцев зробив висновок, що причини й умови за певних обставин можуть мінятися місцями. Тому встановити, чим буде конкретне явище – причиною чи умовою якоїсь події, можна залежно від сукупності обставин конкретного злочину. Він також відзначив, що, використовуючи вказаний критерій, необхідно мати на увазі те, що він має значення для тих випадків, коли причина належить до активних явищ і здійснює перенесення матерії, енергії, інформації або порушує таке перенесення. Коли йдеться про зв'язок сталих, пасивних явищ,

то різниця між причинами й умовами втрачається і стає важко виокремити «специфічну причину», яка б відрізнялась від сукупності необхідних умов. Тому більшість науковців схиляється до того, щоб комплекс причин та умов, спільна дія яких викликає наслідок (злочин), називати детермінантами.

На думку А. І. Долгової, детермінація – похідне від слів «детермінант», «детермінувати», що у перекладі з латині означає «визначати», «зумовлювати». Свою чергою, детермінація – це процес зумовлення, визначення, тобто причинність, як одна із форм універсальної взаємодії, як один із різновидів детермінації, означає генетичний, похідний зв'язок, що пояснює те, з чого виникло це явище, як відбувався процес його походження, встановлюється факт зв'язку між тим, що породило, і тим, що породжено. Щодо детермінізму зазначається, що він визначає, чому відповідний процес відбувся саме так, а не інакше, чому виникло саме це явище, які умови передували його виникненню [80, с. 181].

Ю. Л. Заросинський та І. М. Рощина під причиною конкретного злочину розуміють сформовану під впливом різних негативних явищ та процесів антисуспільну установку в свідомості особи, що викликала у неї рішучість вчинити умисний злочин або призвела до вчинення злочину з необережності [58, с. 79].

Ю. В. Шабанов причинами вчинення злочинів неповнолітніми особами визначає об'єктивні чинники особистого життя (життєві негаразди, невдачі, що негативно впливають на психологію дитини, вплив моральних та етичних переконань, деякі особисті якості характеру, психіки та відхилення від нормального фізіологічного розвитку тощо). Серед умов, що сприяють вчиненню злочинів неповнолітніми, визначає зайнятість працею обох батьків, що унеможливує здійснення постійного нагляду за проведенням дозвілля дітьми [129, с. 7].

О. М. Джужа, В. І. Василевич й А. М. Кирилюк, відмежовуючи механізм злочинної поведінки від детермінантів, зазначають, що дослідження такого механізму має базуватися на поєднанні трьох основних складових,

тобто здійснюватися на загально-соціальному (макросоціальному), груповому (мікросоціальному) та індивідуальному рівнях. Механізм злочинної поведінки ці автори визначають за схемою:

– спотворена система цінностей приводить у дію механізми, що руйнують систему соціальних інститутів, порушують суспільні відносини у сфері правопорядку;

– зважаючи на неефективність, деформацію соціальних норм, котрі регулюють процеси боротьби зі злочинністю, нестабільність, послабленість їх застосування, що призводить до безкарності та безвідповідальності, вступає в дію механізм деформації та спотворення системи соціальних цінностей у свідомості певної частини населення і функціонування державних та громадських організацій, що здійснюють протидію злочинності;

– механізми соціальної напруженості та конфліктів негативно впливають на свідомість, нормативно-правову базу, призводять до руйнації суспільних відносин;

– деформовані соціальні відносини можуть бути дієвими механізмами спотворення системи ціннісних орієнтацій населення, збільшення конфліктів, завуальованості нормотворчої діяльності, втрати соціального контролю над злочинністю [45, с. 66].

Злочинність – це соціальне і правове явище. Залежність детермінант злочинності від змін, що відбуваються в умовах соціального життя людей, зазначалася багатьма вченими. Скажімо, на думку Н. Ф. Кузнецової, злочинність історично мінлива як за соціальною сутністю, так і за місцем (у різних державах і в різних соціально-економічних формаціях неоднакове коло злочинів), і за часом (обсяг кримінально караних діянь змінюється в міру історичного розвитку держави навіть однієї формації) [89, с. 35]. Вона соціальна тому, що складається з діянь, скоєних людьми в суспільстві і проти інтересів усього суспільства або основної його частини.

У сучасному науковому поданні злочинність – це складне соціальне явище з ознаками системності, що є наслідком взаємодії безлічі негативних за своєю спрямованістю чинників розвитку суспільства і особистості. Вона має якісні й кількісні характеристики, що розкривають її структуру, стан і динаміку.

Із методологічною метою належить розрізняти причини існування злочинності загалом і причини злочинності у конкретній країні. Перші є значно ширшими, вони пов'язані з усією історією людства, нерозривно вписані в неї і визначають таку дуже важливу рису злочинності, як її вічність, тобто те, що вона була завжди і назавжди залишиться [102, с. 90].

Особливості розвитку криміногенної ситуації в нашій країні на сучасному етапі залежать від низки негативних соціальних і соціально значущих явищ і процесів. Насильницька злочинність піддається впливу безлічі чинників, об'єктивних і суб'єктивних властивостей і розвивається згідно з об'єктивними закономірностями, оскільки, будучи негативним соціальним явищем, зазнає тих самих змін, що й суспільство загалом.

Розглянемо загальні і специфічні причини насильницької злочинності. До загальних причин можна віднести диференціацію класової і соціальної структури суспільства, яка призвела до виникнення протилежних суспільних інтересів окремої особистості і суспільства, а також економічні, соціально-політичні, правові, організаційні, соціально-психологічні, технічні, медико-соціальні, екологічні та інші причини.

Спеціальні причини й умови. На наш погляд, актуальними й надалі визнаються причини злочинності, визначені С. С. Овчинським, який вважав, що недоліки в організації суспільного життя, праці та інші обмежують можливості задоволення особистих потреб, зокрема й духовних, а зрештою затримують підвищення культурності, викорінення в суспільній та індивідуальній свідомості поглядів, звичок і традицій» [114, с. 91].

Отже, на кримінальну ситуацію в країні істотний вплив чинять певна деградація морально-моральних цінностей, посилення соціальної

конфліктності через різку поляризацію суспільства, зубожіння значної частини населення і зростання на цій основі наркозалежних, через запеклість, озлобленість окремих осіб і зміни в соціальній характеристиці осіб, що вчиняють злочини.

Одна з головних причин зростання насильницької злочинності полягає в тому, що особистість формується під впливом не тільки суспільства загалом, яке можна вважати великою соціальною групою, а й тих малих соціальних груп, в яких вона формується, а це формування не завжди виявляється сприятливим.

До малої соціальної групи можна віднести сім'ю, дошкільні установи, школу, інші середньоспеціальні й вищі навчальні заклади, військову частину, колектив, найближче оточення особи, місце відпочинку тощо, тобто це той первинний колектив, в якому людина проводить основну частину свого часу.

Отже, кожен індивід є одночасно і членом малої групи (причому не однієї), і членом всього суспільства. Відтак його поведінка формується відповідно до вимог всіх тих великих і малих колективів, в яких він проходить становлення. Мала соціальна група за своєю груповою свідомістю, поведінкою, системою цінностей, поглядів та традицій посідає проміжне становище між індивідом і «великим суспільством», є перехідною ланкою між ними [173, с. 73].

На думку деяких учених-кримінологів та психологів, багато соціальних суперечностей, властивих суспільству, реалізуються саме через малі групи. Наприклад, класові та інші соціальні відмінності позначаються залежно від способу життя малих груп – сім'ї, родичів, друзів, сусідів, обговорюються і оцінюються ними. Демографічні зміни також зачіпають малі групи: переїзд із периферії до столиці неминуче змінює найближче оточення суб'єкта, причому часто ця зміна має не тільки персональний, а й соціальний характер (перехід до іншої професійної чи вікової групи тощо). Це, зокрема, характерно для малих соціальних груп, до яких входять неповнолітні.

Відносна самостійність малої соціальної групи призводить до того, що в ній можуть виникати групові норми поведінки та групові цінності, що не збігаються з нормами і цінностями, прийнятими суспільством і санкціонованими державою. Це не означає, що такі групові зразки поведінки завжди суперечать правовим чи моральним нормам суспільства; часто вони в цьому сенсі нейтральні, оскільки стосуються лише професійних чи інших специфічних інтересів учасників групи (взаємини спортсменів, традиції сім'ї, національні звичаї тощо). Водночас можливі й такі групові норми і зразки поведінки, що суперечать праву і суспільній моралі.

Психологи розглядають три основні види групових конфліктів: між окремою особистістю і членами малої соціальної групи; між членами малих соціальних груп; між членами малої соціальної групи і суспільством. Проаналізуємо причини цих конфліктів.

Будь-яка мала група створює внутрішній (неформальний), а іноді і зовнішній (формальний) контроль за виконанням зазначених норм і вимог. З огляду на ці особливості малої соціальної групи, вона може бути ареною різних протиріч, пов'язаних, зокрема, з протиправною поведінкою. Це передусім протиріччя всередині самої соціальної групи: конфлікти між членами сім'ї, шкільного або трудового колективу, тієї чи іншої групи тощо [67, с. 65]. Якщо підліток не підкоряється умовам життя сім'ї, він відчуває на собі батьківську владу.

Цей соціальний контроль пов'язаний із нормами поведінки, що розділяються групою, і внаслідок цього він здатний виконувати і позитивну, і негативну роль. Так, контроль за поведінкою члена групи, що дотримується шкідливих для суспільства цінностей, буде спрямований на те, щоб зміцнити антигромадську позицію індивіда, відокремити його від інших колективів, ізолювати від впливу суспільства.

Внутрішні групові конфлікти болісно позначаються на самосвідомості і поведінці членів групи, то більше, що вони, за правило, змушують кожного визначити свою позицію щодо ворогуючих учасників, стати на бік

тієї чи іншої сторони. Ці конфлікти можуть стати джерелами різних правопорушень. Можуть також траплятися конфлікти між кількома малими соціальними групами, наприклад, між сім'єю і товаришами по службі, між групами родичів і з боку чоловіка, і з боку дружини, між школою та батьками підлітка тощо [139, с. 127].

Важливо, що конфлікт усередині малої соціальної групи може мати не тільки зовнішній характер, маючи вияв сварках і загострених взаєминах, а й бути потайним, внутрішнім. Це на самосвідомості і поведінці члена будь-якої малої соціальної групи негативно позначається, якщо він стає вільним або мимовільним учасником внутрішньо-групового конфлікту. Обираючи ту чи іншу лінію поведінки, він неминуче порушує групові норми іншої сторони; займаючи двоїсту позицію, він прирікає себе на осуд обох сторін. Все це слугує джерелом різноманітних правопорушень, особливо спрямованих проти особистості.

Нарешті, можливий третій різновид протиріч і конфліктів – між малою групою і суспільством. По суті, це протиріччя на основі розбіжності між моральними, правовими та іншими соціальними нормами і цінностями – груповими та суспільними. Групові норми поведінки здебільшого не фіксуються в якомусь певному вигляді: це просто звичайні реакції на стандартні ситуації, які в цій групі є доволі загальноприйнятими. Якщо в сім'ї батьки вживають алкоголь, підліток звекає до цього як до звичайного порядку речей. «У будь-якій групі важливо саме те, що вважається само собою зрозумілим, що мовчазно й несвідомо приймається усіма» [154, с. 103]. Це і небезпечно, тому що під таку категорію само собою зрозумілих вчинків можуть підпадати і дрібні крадіжки, і лихослів'я, і хуліганські витівки в громадських місцях.

Групова мораль подібного гатунку тісно пов'язана з низьким рівнем правової і моральної свідомості. Відбувається деформація багатьох моральних понять, і це стає психологічним виправданням протиправних вчинків. У малих соціальних групах, де складаються неправильні взаємини

і виникають випадки, а потім і звичні форми антигромадської поведінки, формується і спотворений за своєю спрямованістю соціальний контроль; фактично він стає антисоціальним.

До порушень антигромадських правил поведінки застосовуються різні заходи впливу. Характерно, якщо раніше до злочинної групи залучали шляхом обману і погроз, то тепер здебільшого впливають проханнями і домовленостями. Основний розрахунок організаторів злочинних груп будується на підборі «однотумців», осіб із такою ж антигромадською орієнтацією [181, с. 69].

У кримінологічній літературі зазвичай наголошується на значенні кримінального впливу середовища на неповнолітніх. Зокрема, особлива увага приділяється мікросередовищу – сфері безпосереднього спілкування неповнолітніх. Внутрішня структура будь-якого мікросередовища може різнитися, але її основу становить мала соціальна група, що безпосередньо впливає на особу неповнолітнього. Сюди належить й предметно-речове (матеріальне) середовище, яке оточує неповнолітнього в побуті, на роботі, у навчанні, особистому житті, в умовах якого особа здійснює свою життєдіяльність. Розглядаючи питання про причини та умови вчинення неповнолітніми злочинів, зазвичай аналізують явища, які діють на психіку та свідомість неповнолітнього протягом тривалого часу. Водночас питання про обставини, що впливали на неповнолітнього безпосередньо до вчинення злочину, залишається малодослідженим. Такі обставини можна назвати криміногенними ситуаціями. Криміногенна ситуація – це комплекс зовнішніх обставин, в яких опинилась особа і які впливають на її свідомість, почуття, волю, з урахуванням яких вона приймає рішення вчинити правопорушення [94, с. 116].

Підлітковий вік вирізняється підвищеною чутливістю до зовнішніх та внутрішніх чинників, оскільки в цей час радикально змінюється соціальний статус індивіда. Змістові та процесуальні особливості соціалізації в цьому віці визначають та значною мірою посилюють

делінквентність неповнолітнього. Піддатливість до впливу середовища у підлітковому віці найвища, причому кожний окремих прояв делінквентної поведінки зумовлений, за правило, складною взаємодією вікових, індивідуально-типологічних, індивідуально-психологічних та соціально-психологічних детермінант.

Особливу роль у соціалізації неповнолітнього має сім'я. Сім'я виконує декілька функцій, одна з них – виховна. Саме у сім'ї дитина навчається сприймати світ, набирається життєвого досвіду, очима батьків розрізняє добро і зло. Виховання правової культури починається також у сім'ї. Саме вона зацікавлена в активному засвоєнні підлітками необхідних норм поведінки, у формуванні стійкості до стихійних негативних впливів. Із перших днів життя дитини родина бере на себе відповідальність за турботу і здоров'я її. Сім'я легше й ефективніше здійснює індивідуальний підхід до дитини, вчасно зауважує її прорахунки, активно стимулює позитивні якості, протидіє негативним рисам характеру. Своєю чергою, сім'я, що провадить антигромадський спосіб життя (пияцтво й інше), різко вступає у протиріччя з нормами суспільства. То більше в такому протиріччі перебуває група злочинців, що спільно вчиняють злочини, наприклад, вбивства чи заподіяння різної тяжкості шкоди здоров'ю людини з особливою жорстокістю під впливом спиртних напоїв або наркотиків.

Проте не можна стверджувати, що сім'я здійснює категоричний вплив на особистість неповнолітнього. Як зазначає Н. Д. Туз, сімейну неблагонадійність слід розглядати лише як потенційний чинник у механізмі формування особистості неповнолітнього злочинця (як причину формування асоціальної спрямованості і як умову становлення на шлях злочину). Злочинний акт, як відомо, не є неминучим наслідком негативного впливу сім'ї. Асоціальна спрямованість особистості реалізується лише за збігу певних обставин, а може бути зовсім нейтралізована за допомогою позитивних впливів [158, с. 56]. Отже, за правильно налагодженої роботи відповідних органів (соціальних служб, дільничних офіцерів поліції, ювенальних

інспекторів, адміністрації дошкільних та шкільних закладів, медичних установ, психологічних служб) негативний вплив мікросередовища, зокрема сім'ї, можна зменшити чи нейтралізувати, запобігши відтак формуванню негативних установок на вчинення правопорушень.

Для здійснення контролю за впливом сім'ї на формування особистості неповнолітнього, зокрема для надання допомоги у цьому, вважаємо за доцільне проводити спільні батьківські збори, семінари, конференції за участю працівників освіти, юстиції, ювенальних інспекторів поліції, психологів. Метою таких заходів є пошук шляхів надання правових знань, проведення роз'яснювальної роботи з правових питань, допомога підліткам, які становлять «групу ризику».

До однієї з важливих проблем вчинення неповнолітніми злочинів належить дитяча бездоглядність та безпритульність. Нині проблема дитячої бездоглядності та безпритульності в Україні набула загальнодержавного значення, стала предметом особливої уваги правоохоронних органів, органів державного правління та громадськості. У цьому явищі приховане джерело небезпеки для майбутнього морального й фізичного здоров'я народу, розвитку культури й існування такого інституту, як родина. Вивчення проблеми дитячої бездоглядності й безпритульності в Україні є важливою потребою сучасності. Створення нових правових та економічних державних засад у країні потребує вироблення якісно нового підходу до забезпечення права дітей на повноцінний розвиток своєї особистості, реалізації прав на родинне виховання, достатній рівень матеріального забезпечення родини. У Декларації прав дитини, наголошується: «Дитині законом та іншими засобами має бути забезпечений спеціальний захист та надані можливості й необхідні умови для фізичного, розумового, морального та духовного і в соціальному відношенні здорового і нормального розвитку шляхом свободи й гідності. При прийнятті з цією метою законів головною метою має бути найкраще забезпечення інтересів дитини» (принцип 2) [46].

Дитячу безпритульність і бездоглядність сучасні політологи, соціологи і правознавці відносять до соціальних хвороб, характерних для будь-якої цивілізованої держави, зокрема й України, безпосередньо пов'язаних із політичним, економічним розвитком країни, функціонуванням її правової системи. Тому виконання умов Конвенції про права дитини та Всесвітньої декларації вимагає цілеспрямованих дій української держави щодо створення сприятливих умов для розвитку дітей [103, с. 56].

Головний акцент у питанні безпритульності слід зробити на причинах несприятливого становища підлітків у суспільстві, неправомірної поведінки дітей та молоді. Особливу увагу належить приділити безпритульності дітей як чиннику злочинності. Не бажаючи примиритись із реальністю, діти наважуються піти з домівок, шукаючи вирішення своїх проблем на вулиці. У значної кількості таких дітей фактично немає сімей, позаяк їх батьки пиячать, жебракують, перебувають у місцях позбавлення волі. Інші діти тікають на вулицю через бідність в сім'ї, перенаселення житла, експлуатацію та різні види насилля – фізичного, сексуального, психічного зокрема. Численні дослідження засвідчують, що більшість неповнолітніх злочинців виховувались у неблагополучних сім'ях [104, с. 45].

Отже, неблагополучною може бути сім'я, де панує злиденність і сім'я матеріально забезпечена. Саме цим можна пояснити, що близько 12 тис. дітей щороку стають фактичними сиротами при живих батьках (соціальне сирітство) [35, с. 23].

Безпритульність, бродяжництво призводить до жахливих наслідків (якщо державні виховні структури не спрацьовують ефективно щодо запобігання такому процесові) – алкоголізму, наркоманії, злочинності. Психологи звикли називати «дітей вулиці» людьми з девіантною поведінкою, тобто з такою, що відхиляється від норми, оскільки вона завжди знаходиться на межі закону та криміналу.

Отже, проблема дитячої безпритульності та пов'язаної з нею злочинності потребує негайного вирішення, адже існує вже дуже давно.

Лише останніми роками політика держави щодо соціального захисту безпритульних дітей почала ґрунтуватися відповідно до законів України «Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх», «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю», «Про охорону дитинства», «Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей».

На подолання негативних явищ дитячої бездоглядності та безпритульності, які є визначальним чинником злочинності, ліпше спрямувати профілактичні заходи, зокрема:

- виявлення неблагополучних сімей та сприяння забезпеченню захисту прав дітей, які виховуються в них;

- виявлення «дітей вулиці», дітей, що залишились без опіки батьків внаслідок смерті родичів, виїзду батьків за кордон та дітей із неблагополучних сімей та забезпечення їх соціального супроводу та їх родин шляхом надання комплексу адресних соціальних послуг та сприяння забезпечення захисту прав дітей;

- створення умов для соціальної та психологічної реабілітації кризових родин із метою подолання кризової ситуації у сім'ї;

- здійснення контролю за відвідуванням дітьми з кризових родин навчальних закладів, загальноосвітніх шкіл;

- провадження діяльності щодо повернення «дітей вулиці» в сім'ю (перенаправлення їх у притулок для неповнолітніх, розшук батьків, допомога у поверненні в родину);

- координація зусиль органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій незалежно від форми власності у вирішенні питань соціального захисту неповнолітніх і організації робіт, пов'язаних із запобіганням бездоглядності, правопорушенням серед них;

– здійснення контролю за умовами утримання і виховання неповнолітніх у спеціальних установах для неповнолітніх, організація виховної роботи в навчальних закладах і за місцем проживання [118, с. 237].

Слушним вирішенням питання безпритульності дітей та пов'язаної з нею девіантної поведінки можуть стати дитячі будинки сімейного типу та прийомні родини. Основна мета цих закладів – тимчасове утримання й виховання сиріт чи дітей, які опинилися без батьківського піклування. Саме там так звані «діти вулиці» проходять адаптацію до життя в нормальних умовах: звикають до піклування старших, відвідування дитсадка, занять у школі та в різних гуртках, врешті, перестають викрадати та вчиняти правопорушення на вулицях. Відповідно, простежується позитивна динаміка – створюються дитячі будинки сімейного типу та прийомних сімей.

Профілактика дитячої безпритульності – доволі складне завдання, вирішення якого у багатьох аспектах залежить від поставлених цілей і обраних засобів їх реалізації. Ось чому особливу актуальність набуває юридично-правова робота з дітьми та молоддю, профілактика злочинів та правопорушень, що вчиняються неповнолітніми.

Причинний комплекс злочинності неповнолітніх має певну своєрідність, зокрема загальні для всієї злочинності причини, і взаємодіє з ними через групу чинників, які мають вияв у дефектах соціалізації особистості неповнолітніх. Т. М. Чапурко під соціалізацією особистості розуміє «процес набуття індивідом за допомогою державних та інших структур сім'ї, інших малих товариств та громадян, світогляду й інших соціальних якостей, необхідних для нормального способу життя» [180, с. 153].

Сукупність чинників є своєрідним «фоном» суспільного розвитку, на якому відбуваються зміни злочинності. Без такого «фону» важко уявити ґрунтовне і всебічне вивчення злочинності, що обумовлено досліджуваними чинниками. Водночас, на наш погляд, можна стверджувати, що механізм впливу чинників на злочинність доволі складний, і тому про вплив будь-якого

з них може йтися лише умовно, бо позитивний або негативний вплив тієї чи іншої сторони суспільного життя залежить від конкретної комбінації чинників. Вплив криміногенних факторів, а іноді і вплив наслідків їх розвитку виражається в тому, що вони об'єктивно сприяють злочинності. Складність оцінки чинників, що впливають на злочинність, а також невивченість дії їх механізму не можуть бути підставою для відмови від аналізу різних аспектів суспільного життя з позиції їх криміногенної або антикриміногенної значущості.

Основу умовного поділу на комплекси чинників становлять негативні впливи на формування поведінки, що сприяє прояву жорстокості при вчиненні злочинів.

Найбільш криміногенні композиції, набори та комбінації чинників злочинів, скоєних неповнолітніми з проявом жорстокості, опинилися у площинах перетину негативних явищ і процесів, які можна окреслити як «криміногенно-критичну масу» щодо сучасного етапу життєдіяльності суспільства. Йдеться про комплекс соціально-економічних, соціально-політичних, соціально-правових, соціокультурних чинників, що впливають на зростання наркотизації неповнолітніх, яка, своєю чергою, перевищила критичну масу і нерозривно пов'язана зі злочинністю, зокрема, злочинами, скоєними у стані наркотичного сп'яніння з проявом жорстокості. Розглянемо більш докладно характеристику виокремлених чинників.

Негативні *соціально-економічні чинники* є найбільш деструктивними, що впливають і на стан суспільства загалом, і на криміногенну ситуацію в країні, зокрема на темпи зростання участі неповнолітніх осіб у злочинах, збільшення наркотизації неповнолітніх. Істотним чинником, що сприяє зростанню злочинності, є безробіття, яке торкнулося не тільки дорослого населення, але й неповнолітніх. Сьогодні знайти роботу важко навіть кваліфікованим фахівцям із великим стажем практичної діяльності. Що ж залишається робити молодим людям, що отримали (в кращому випадку) середню освіту. Навчання у вишах не завжди доступне, тому

освітній рівень неповнолітніх є низьким. Підлітки не мають можливості зайняти себе якою-небудь корисною справою, відтак потрапляють на вулицю, залишаються сам на сам.

Питання трудового влаштування неповнолітніх, раніше засуджених, та тих, що повернулися з місць позбавлення волі, нині потребує нагального вирішення.

Близько 69% із них не можуть влаштуватися протягом двох років на якусь роботу. Якщо ще 10-15 років тому якийсь відсоток з цієї категорії неповнолітніх вдавалося віддати на виховання у якийсь робочий колектив, то нині вже ніхто з керівників підприємств не хоче брати некваліфікованих працівників. Неповнолітні, походивши по замкнутому колу, знову скоюють злочини. Важкі матеріальні умови, відсутність перспектив у майбутньому «штовхають» молодь до вживання наркотиків і спиртних напоїв. Значна поляризація у рівні забезпеченості різних категорій і груп населення призвели до того, що у підлітків спотворено розуміють матеріальний достаток і розподіл благ, відбувається переоцінка цінностей, зокрема перше місце посідає психологія споживання, правового нігілізму.

Соціально-правові чинники. Останніми роками простежується катастрофічне зростання злочинності, особливо насильницької і корисливої. Складна ситуація у сфері кримінального права обумовлена передусім нестабільністю соціально-політичної обстановки в країні. Без сумніву, ускладнюють діяльність правоохоронних органів щодо боротьби зі злочинністю і стан кримінального законодавства, його мінливість, нестабільність законодавства регулятивних галузей.

Досі існує переконання, що за допомогою кримінального закону можна вирішити соціальні й економічні проблеми сучасного суспільства. Загальна жорстокість суспільства призвела до закликів посилити кримінальну репресію. Акцентується також на впливі гуманістичних традицій західного кримінального права. Відтак безсистемність і розкоординованість між органами, які провадять боротьбу зі злочинністю

неповнолітніх, наркотизмом, постає тим значущим чинником, який сприяє її успішному поширенню.

Соціокультурні чинники злочинів, скоєних неповнолітніми з проявом жорстокості, становлять підсистему неоднорідних чинників причинного комплексу, які діють також на рівні суспільства, груп, особистості.

«Культура – це сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених і створюваних людиною у процесі суспільно-історичної практики, що характеризують історично досягнутий ступінь у розвитку суспільства» [174, с. 27–35].

У філософській і соціологічній літературі останніми роками укорінилося цілком обґрунтоване уявлення про культуру як про «наскрізну» підсистему, що всебічно пронизує суспільне життя.

Нині суспільство переживає глибокий духовний і моральний занепад.

Не існує також ефективної системи контролю за ЗМІ, внаслідок чого навіть очевидні ганебні зловживання свободою друку (пропаганда сексу, насильства, наркотиків) залишаються безкарними. Наприклад, С. Л. Панов зазначив, що 12% опитаних неповнолітніх наркоманів навчилися виготовляти кустарним способом наркотичні засоби у результаті перегляду «американського» відеофільму [119].

Найбільш криміногенна комбінація різних видів чинників, що притягують неповнолітніх до скоєння злочинів, охоплює такі деструктивні феномени способу життя деяких регіонів нашої країни:

– крайнє загострення соціально-економічних проблем, зокрема на рівні реалізації програм молодіжної політики (закриваються дитячі гуртки, клуби, спортивні школи (ДЮСШ) та ін);

– помітне зниження життєвого рівня колись середніх верств населення і повне зубожіння тих, життя яких мало нижчий рівень бідності та фіксованого мінімуму;

– роз'єднаність і неадекватність виховних зусиль усіх соціальних інститутів, зайнятих долею підлітків, зокрема сім'ї, педагогічних колективів,

правоохоронних органів, культурно-просвітницьких інститутів, громадських організацій тощо;

– конфлікт між дітьми і батьками; лукавство моралі старших, що спричинив стихійний колективний протест підлітків;

– сімейна дестабілізація, втрата сучасною сім'єю функцій традиційного ефективного інституту соціалізації;

– соціокультурний дефіцит особистості підлітка, акцент на його фізичному самовдосконаленні на шкоду духовному;

– наслідки руйнування генофонду особистості, що створюють потужний психофізичний фон; медики доволі аргументовано пояснюють, що прояв жорстокості, особливо спровокованої штучно, простежується у підлітків із порушеннями психічного розвитку (дебіли, діти, народжені від наркоманів чи алкоголіків);

– негативний вплив вуличних компаній (наркоманів, алкоголіків та раніше судимих осіб);

– активний вплив дорослих підбурювачів, які залучають неповнолітніх до вживання наркотичних засобів та вчинення ними злочинів (40–45% випадків);

– відсутність реальної альтернативи форм проведення дозвілля у підлітків існуючим розвагам, романтики тощо.

Важливою умовою скоєння неповнолітніми розглянутих злочинів є неорганізованість дозвілля. Вивчення кримінальних справ засвідчило, що бездоглядні підлітки групуються, за правило, навколо осіб із антигромадською спрямованістю поведінки. Тобто однією з умов існування злочинних груп неповнолітніх, які займаються злочинною діяльністю, є відсутність належного контролю за ними з боку дорослих і неорганізованість дозвілля.

Практика підтверджує, що наркоманія і, як наслідок, вчинення злочинів підлітками є результатом того, що вони, в прямому сенсі, нічим не зайняті,

у них фактично відсутнє поняття «дозвілля», позаяк їхнє життя загалом є практично суцільним дозвіллям.

Незатребуваність з боку суспільства негативно позначається на формуванні особистості підлітків, розвиваючи в них почуття нікчемності. Це явище призводить до ізоляції від оточуючих і до психічних розладів, викликає внутрішній протест проти такого ставлення. Одним із найбільш істотних і визначальних поведінку неповнолітнього чинників є прагнення до об'єднання з однолітками. Привабливість групових стандартів для підлітків доволі добре описано в науковій літературі [155, с. 37]. Відтак група дає те, що не можуть дати ні сім'я, ані школа: а) емоційну підтримку; б) відчуття безпеки і власного визнання; в) можливість зайняти певне становище серед однолітків, спілкуватися саме з ними. Одна з важливих цілей розвитку підлітка – задовольнити в групі різні потреби. Підліток так пов'язує себе узами групової солідарності, приймає панівні взаємини й виступає проти будь-яких спроб прийняття в цю групу інших нових підлітків. Такі зв'язки з групою є надмірними.

Через незадоволеність потреби в емоційній солідарності неповнолітні охоче включаються в будь-яке мікросоціальне середовище, в якому буде їм надана така можливість. Вони легко освоюють систему цінностей референтної групи. У школі, вдома, ПТУ вони нерідко ворожі цьому середовищу (будинок, школа, сім'я), вони є вигнанцями, зазнають постійної критики дорослих і соціально-позитивних однолітків.

Злочинна поведінка простежується там, де відсутній вплив державних і суспільних інститутів на особистість. Найважливішим із таких інститутів є школа чи інший навчальний заклад для неповнолітніх. Моральна атмосфера, відносини між вчителем і підлітком, система вимог, зміст навчально-виховної роботи – все накладає відбиток на особу неповнолітнього. На жаль, нині відносини між учителем і учнем мають негативну динаміку. Змінилися і самі вчителі, тобто їхнє ставлення до справи, зокрема до виховання учнів.

Авторитет викладача в очах школярів останніми роками суттєво занепав через перерозподіл цінностей у суспільстві, тоді як для педагогів це не причини для того, щоб забути свої професійні обов'язки.

З'явилися нові негативні явища сьогодення, зокрема булінг, тобто цькування однієї дитини іншою, агресивне переслідування, яке часто поширене в школах. Основні ознаки булінга і так званого мобінга (менш радикальних образ) – це: – нерівність сил агресора і жертви; – повторюваність насильства; – гостра емоційна реакція жертви.

Найчастіше цькування відбувається в школах, де діти апатичні і розчаровані, а їхня потреба у визнанні та розумінні не задоволена.

Булерами зазвичай стають ті, що ростуть без заборон та авторитету батьків, але водночас їм не вистачає уваги і поваги дорослих. Здебільшого такі діти з яскраво вираженими нарцисовими рисами характеру. Їм постійно доводиться самоутверджуватися за рахунок інших людей, доводити власну перевагу.

За останні кілька місяців близько 67% дітей в Україні віком від 11 до 17 років стикалися з проблемою цькування; 48% із них нікому про це не розповідали [24].

Соціально-політичні чинники. Зростання злочинності неповнолітніх, збільшення тяжких злочинів, жорстокість – це, скажімо, реакція молоді на політичні процеси, що відбуваються в суспільстві. До таких причин слід віднести суперечності в організації влади й управління, суперечності, пов'язані з рівнем демократії, протиріччя у забезпеченні законності, нестабільність політичного режиму та кримінальної політики; корумпованість представників державної влади; неправомірне лобіювання інтересів окремих соціальних груп у структурі державної влади; відчуження більшої частини населення від управління державними справами і від контролю за системою боротьби із злочинністю; геополітичну нестійкість держави тощо.

Не можна обійти увагою і занепад ідеологічного спрямування. Безумовно, процеси, які відбуваються в нашій країні, спрямовані на формування демократичної державності, громадянського суспільства, не можуть обійтися без переосмислення цілого блоку проблем, багато з яких ще донедавна здавалися цілком очевидними. Високий динамізм трансформації нашої держави і суспільства, радикальний характер здійснюваних перетворень вимагають глибокого і наукового осмислення. Тому необхідно досліджувати проблеми діяльності держави в духовно-ідеологічній сфері.

Саме ідеологія багато в чому детермінує те, що відбувається в суспільстві, зумовлює політику держави, поведінку мас, соціальних груп і окремих індивідів у різних ситуаціях, породжує готовність громадян зазнавати труднощів задля великих ідей. Внутрішня і зовнішня політика будь-якої держави, політичний режим, характер соціальних відносин у ній завжди зазнавали істотного впливу домінуючих у суспільстві ідеологічних доктрин.

Недооцінка ролі і місця ідеології в системі чинників, що впливають на політичні, соціальні, економічні та інші процеси в суспільстві, здатні призвести до конфліктів у суспільстві та, як наслідок, зростання насильства та жорстокості. Тому ідеологічному напрямку в системі заходів попередження та профілактики боротьби зі злочинністю належить приділити посилену увагу.

На наш погляд, нині недостатньо охоплено віктимологічний аспект проблеми. Віктимологічній профілактиці жорстоких, насильницьких злочинів присвячено значну кількість робіт і в нашій країні, і за кордоном. Попри те, що віктимологічна політика є ядром сучасної правової політики громадянського суспільства, цьому напрямку попередження злочинності, вважаємо, приділяється недостатня увага.

Безумовно, у природі не існує жодної людини, невразливості якого була б абсолютною. Будь-яка людина може виявитися або жертвою екологічної катастрофи, катастрофи техногенного характеру, випадкового збігу інших обставин некримінального характеру, або стати жертвою

злочинних посягань. Словом, жертва – постійний, неминучий елемент, наслідок прояву природних, технологічних, соціальних (зокрема кримінальних) процесів [6, с. 153].

Комплекс «жертви» безпосередньо пов'язаний із життєвими труднощами: негативними подіями, стресовими ситуаціями, економічними проблемами й іншими лихами і катастрофами. Тобто людина може демонструвати поведінку жертви при зіткненні особистісних інтересів з різними зовнішніми або внутрішніми кризами, зумовленими такими критичними ситуаціями: – застосування у процесі дорослішання щодо нього різних видів насильства (домашнє, у рамках навчання, в армії тощо); – при вчиненні злочинного посягання (незалежно від виду злочину); – у разі будь-якого варіанту адитивної поведінки (пов'язаної з будь-якою залежністю: ігроманія, алкогольна залежність, наркоманія, токсикоманія тощо).

Поняття «жорстокість» і «насильство» – багатоаспектні. Їх можна розглядати у кримінально-правовому сенсі, з позиції медицини, психології, соціології тощо. Але яку б форму вони не набирали, вони завжди полягають у примусовому впливі на людину, змушуючи жертву (або жертв) що-небудь здійснювати проти його (їх) волі, потреб, бажань або обманним способом. Зокрема, жертва намагається уникнути заподіяння для себе більш тяжких наслідків, порівняно зі завданими.

Отже, негативні причини, що сприяють вчиненню злочинів із особливою жорстокістю неповнолітніми, можна об'єднати в такі групи: – відсутність обміну інформацією та координацією діяльності між різними службами правоохоронних органів із профілактичної роботи з неповнолітніми, а також особами, готовими до скоєння будь-яких злочинів; – низький показник розкриття злочинів, що наводить неповнолітніх на думку про вседозволеність і безкарність; – невчасність, повільність розкриття злочинів, що також дає змогу неповнолітнім вчиняти нові, більш жорстокі злочини; – поодинокі застосування або незастосування індивідуального підходу при виборі запобіжних заходів до неповнолітніх, які вже вчинили

злочини; – відсутність у службах підрозділів поліції обліку неповнолітніх наркоманів, схильних до скоєння тяжких та особливо тяжких злочинів, що ускладнює проведення індивідуальної профілактичної роботи з ними; – формальний підхід практичних працівників правоохоронних органів до встановлення і вивчення причин і умов конкретних злочинів загалом (скоєних наркоманами тяжких, особливо тяжких злочинів, зокрема: розбоїв, грабежів, вбивств, кваліфікуючого хуліганства тощо) і, як наслідок, несвоечасність вжиття заходів щодо їх усунення; – формальний підхід співробітників поліції до проведення спеціальних заходів щодо виявлення осіб, які вживають наркотичні засоби та інші психотропні речовини, а також заходів щодо попередження злочинів, скоєних цією категорією осіб; тяжких чи особливо тяжких злочинів, скоєних неповнолітніми у стані наркотичного сп'яніння; – недостатня професійна підготовка практичних працівників правоохоронних органів. Існує необхідність, на наш погляд, введення додаткових посад із функціональними обов'язками, що охоплювали б тільки профілактику злочинності неповнолітніх на дільниці, яка, обслуговується, області, регіоні (робота лише щодо попередження та припинення злочинності неповнолітніх). У школах потрібно, проводити бесіди та лекції за темами «Наслідки наркоманії та її попередження», «Рання профілактика наркоманії (батьками, вчителями й іншими зацікавленими особами)» тощо, що пропагують здоровий спосіб життя серед учнів та їхніх батьків, демонстрація відеофільмів за цією тематикою, позаяк, на думку психологів, візуальна інформація засвоюється набагато ліпше (на 85%), ніж сама лекція; – скорочення штатів у правоохоронних органах, а саме у структурних підрозділах, що займаються безпосередньо роботою з профілактики наркоманії і злочинів, пов'язаних із цим явищем.

Усі наведені позиції так чи інакше є тими негативними чинниками, які надають в одних випадках опосередкований, а в інших безпосередній вплив на вчинення аналізованих злочинів, скоєних неповнолітніми з проявом жорстокості.

Висновки до другого розділу

Тяжкі насильницькі злочини неповнолітніх за ступенем суспільної небезпеки та тяжкості заподіюваних наслідків перевершують інші кримінальні прояви у підлітковому середовищі. Неповнолітні, які вчиняють такі злочини, поширюють стереотип агресивно-насильницької поведінки в побутовому і дозвіллевому мікросередовищі.

Простеживши процес криміналізації неповнолітніх, можна дійти висновку, що все більше злочинних посягань насильницького характеру мають крайню форму жорстокості. Найбільш стійку і значну частину серед насильницьких злочинів становлять умисне вбивство, умисне заподіяння тяжкої і середньої тяжкості шкоди здоров'ю, розбої, насильницькі грабежі, зґвалтування, поєднане з насильством, хуліганство, побої, катування тощо. Основу сукупності розглянутих злочинних діянь як окремої кримінологічно значущої групи, головно, становлять такі критерії, як спосіб дії злочинця, форма вини і об'єкт посягання.

У структурі злочинності молоді переважають корисливі, корисливо-насильницькі й насильницькі види злочинів. Злочини, вчинені молоддю, є більш зухвалими та агресивними. Збільшується, зокрема, кількість злочинів, вчинених на ґрунті наркоманії й алкоголізму.

Злочинність серед молоді має переважно груповий характер. Серед молодих злочинців високий показник вторинної й навіть неодноразової судимості. Серед осіб, які притягаються до кримінальної відповідальності, 25% раніше вже вчиняли злочини, початок їх «злочинної» діяльності припадає на неповнолітній вік – 14–16 років, коли вони також мали неодноразові приводи в поліцію та притягувалися до адміністративної відповідальності.

Злочинність неповнолітніх набуває рецидивного характеру, який нині концентрується у молодших вікових групах.

Поширеність на практиці таких мотивів, як користь (93%) і помста (5%) більшою мірою притаманна злочинів, що вивчаємо, але вражає зовнішня

безмотивність скоєних діянь (2%). Часто особлива жорстокість, обрана як задоволення своїх злочинних намірів, що супроводжує дії неповнолітніх злочинців, не вкладається у звичайні схеми мотивів злочинної поведінки.

Аналіз досліджуваних злочинів неможливий без вивчення особливостей осіб, які вчинили злочини з особливою жорстокістю, тобто без складання кримінологічної характеристики особистості злочинця. Вивчення особи злочинця зумовлено глибиною, складністю і багатоаспектністю проблеми. Теорія особистості злочинця не має обмежуватися лише описом практичного або теоретичного матеріалу, а вимагає організації й систематизації із логічним виведенням з обмеженої кількості основних законів і принципів.

Під особистістю неповнолітнього злочинця, що вчиняє злочини з особливою жорстокістю, належить розуміти особливий тип особистості, яка вчинила злочин, у якому виявилися її (особистості) антигромадська спрямованість та прагнення до заподіянь страждань іншим, схильної до протиправної поведінки, що характеризується сукупністю негативних рис, ознак та властивостей, набутих у процесі соціалізації, зокрема агресивності, жорстокості, егоїзму, соціопатії тощо, які за конкретної життєвої ситуації призвели до вчинення суспільно небезпечного діяння, у процесі вчинення якого при виборі способу вчинення реалізується потреба особи в агресії, жорстокості й насильстві.

До соціальних і морально-психологічних властивостей осіб, які їх вчиняють, належать: байдужість до страждань інших людей; високий рівень тривожності; емоційна нестійкість; агресивність поведінки; психотравмуючі переживання; імпульсивність; егоцентричність; конфліктність; прискіпливість, схильність до сварок і скандалів, бійок; мстивість, злостивість, заздрість, ненависть, істеричність, прояв люті, соціопатія.

Підтверджено, що для успішної роботи щодо запобігання злочинності необхідне дослідження детерміністичного комплексу. В цьому аспекті актуальності набуває питання формування особи злочинця, що становить процес набуття чи акцентуації певних рис, якостей та властивостей, які за

конкретної життєвої ситуації призводять до вибору суб'єктом протиправної поведінки. Повне дослідження причин вчинення злочинів ґрунтується на вивченні причин та умов формування особистості злочинця, позаяк причини злочинів – те, що безпосередньо спонукає, штовхає особу на вибір протиправної поведінки в конкретній ситуації, так би мовити суб'єктивне, тобто нерозривно пов'язане з суб'єктом злочину. Різні люди в однакових ситуація обирають різні лінії поведінки, що, безперечно, безпосередньо пов'язано з її особистісними якостями.

У кримінологічній літературі зазвичай акцентується на значенні кримінального впливу середовища на неповнолітніх, зокрема мікро середовища – сфери безпосереднього спілкування неповнолітніх. Важливу роль у соціалізації неповнолітнього відведено сім'ї, котра виконує декілька функцій, одна з яких – виховна. Саме у сім'ї дитина навчається сприймати світ, набирається життєвого досвіду, очима батьків вона розрізняє добро і зло. Виховання правової культури починається також у сім'ї з прищеплення необхідних норм поведінки, формування стійкості до стихійних негативних впливів. Сім'я легше й ефективніше здійснює індивідуальний підхід до дитини, вчасно зауважує її прорахунки, активно стимулює позитивні якості, протидіє негативним рисам характеру. Своєю чергою, сім'я, що провадить антигромадський спосіб життя (пияцтво та інше), вступає в різке протиріччя з нормами суспільства. То більше в такому протиріччі перебуває група злочинців, що спільно вчиняють злочини, наприклад, вбивства чи заподіяння різної тяжкості шкоди здоров'ю людини з особливою жорстокістю під впливом спиртних напоїв або наркотиків.

Проте сім'я не завжди здійснює категоричний вплив на особистість неповнолітнього. Сімейну неблагонадійність треба розглядати лише як потенційний чинник у механізмі формування особистості неповнолітнього злочинця. Злочинний акт не є неминучим наслідком негативного впливу сім'ї. За правильно налагодженої роботі відповідних органів (соціальних служб, дільничних офіцерів поліції, ювенальних інспекторів, адміністрації

дошкільних та шкільних закладів, медичних установ, психологічних служб) негативний вплив мікросередовища, зокрема сім'ї, можна зменшити чи нейтралізувати, запобігши відтак формуванню негативних установок на вчинення правопорушень.

Серед численних причин злочинності та власне формування особистості неповнолітнього злочинця слід виділити проблему дитячої безпритульності та бездоглядності. Профілактика дитячої безпритульності – це доволі складне завдання, вирішення якого у багатьох аспектах залежить від поставлених цілей і обраних засобів їх реалізації. Відтак особливої актуальності набуває юридично-правова робота з дітьми та молоддю, профілактика злочинів та правопорушень, що вчиняються неповнолітніми.

Механізм впливу чинників на злочинність доволі складний і тому про вплив будь-якого з них може йтися лише умовно, бо позитивний або негативний вплив тієї чи іншої сторони суспільного життя залежить від конкретної комбінації чинників. Уплив криміногенних чинників, а іноді і вплив наслідків їх розвитку, мають вияв в тому, що вони об'єктивно сприяють злочинності.

Важливою умовою скоєння неповнолітніми розглянутих злочинів є неорганізованість дозвілля. Бездоглядні підлітки групуються, за правило, навколо осіб із антигромадською спрямованістю поведінки. Тобто однією з умов існування «злочинних груп неповнолітніх, які займаються злочинною діяльністю, є відсутність належного контролю за ними з боку дорослих і неорганізованість дозвілля.

Актуальним нині для українського суспільства є явище булінгу, тобто цькування однієї дитини іншою, агресивне переслідування, яке набуло небаченого поширення в школах. Основні ознаки булінга і так званого мобінга (менш радикальних образ) це:

- нерівність сил агресора і жертви;
- повторюваність насильства;
- гостра емоційна реакція жертви.

Найчастіше цькування відбувається в школах, де діти апатичні і розчаровані, а їхня потреба у визнанні та розумінні не задоволена.

РОЗДІЛ 3

ПРОБЛЕМИ ПОПЕРЕДЖЕННЯ ЗЛОЧИНІВ, ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ НЕПОВНОЛІТНІМИ З ОСОБЛИВОЮ ЖОРСТОКІСТЮ

3.1 Загальносоціальні заходи попередження злочинів, що вчиняються неповнолітніми з особливою жорстокістю

З уваги на злочинність як будь-яке соціально небезпечне явище, перед суспільством постає завдання її мінімізації, зниження до реально ймовірного рівня. Саме такий підхід до проблеми протидії злочинності загалом та її попередження зокрема заснований на концепції комплексного використання потенціалу суспільства, держави, громадян щодо реалізації заходів, спрямованих на запобігання кримінальному розвитку подій у країні, регіоні та конкретним криміногенним ситуаціям.

Попередження злочинності буквально означає оберігання людей, суспільства, держави від злочинних посягань. У рамках визначення понять «попередження злочинів» або «профілактика злочинів» належить виокремити їх основні структурні елементи або складові. Відтак профілактика злочинів означає діяльність різних соціальних суб'єктів щодо впливу на певні об'єкти і явища з метою ліквідації або нейтралізації причин і умов, що породжують злочини. Більшість учених під терміном «профілактика» розуміють саме діяльність. Зокрема, К. Є. Ігошев, В. С. Устинов поняття профілактики правопорушень слушно використовують «для позначення тієї державної діяльності, яка покликана попередити і не допустити порушення соціального механізму правової регуляції» [60, с. 15]. Поряд із терміном «попередження» у кримінологічній літературі найчастіше використовуються такі терміни, як «профілактика», «превенція». Деякі науковці терміни «попередження», «профілактика» і «превенція» розглядають як самостійні, що не збігаються за своїм змістом, пов'язуючи їх значення з різними рівнями і видами розглянутої діяльності [168, с. 7–16].

Мета попередження злочинності та профілактики злочинів – не допустити злочину, запобігти покаранню злочинця, його виправленню і перевиховуванню. Слушною є позиція вчених-кримінологів про те, що поняття «попередження» і «профілактика злочинів» дуже тісно переплітаються і реалізуються як рівнозначні.

У кримінологічній літературі попередження злочинності зазвичай розглядається як широкий комплекс взаємопов'язаних заходів, що проводяться державними органами та громадськістю з метою утримання її на мінімальному рівні за допомогою нейтралізації або викорінення причин, що її породжують.

Зміст поняття «попередження злочинів», на думку В. С. Устинова [170, с. 39–40], становлять:

- 1) облік обставин, що сприяють вчиненню злочинів, і їх недопущення;
- 2) виявлення, вивчення, усунення або нейтралізація таких обставин (загальна профілактика);
- 3) виявлення, вивчення осіб, від яких, з огляду на їхню антигромадську поведінку, можна очікувати скоєння злочинів, і здійснення на цих осіб та їхнє навколишнє середовище необхідного впливу (індивідуальна профілактика);
- 4) виявлення осіб, що мають задум або готують злочини, вжиття заходів щодо недопущення цих діянь, а також щодо припинення розпочатого посягання вжиття заходів щодо безпосереднього недопущення злочинів або спричинення тяжких наслідків (запобігання);
- б) попередження суспільно небезпечних діянь серед психічно хворих осіб, які не досягли віку кримінальної відповідальності [31].

Попередження злочинності належить розглядати не лише як сукупність різних заходів, а як особливу галузь соціального регулювання, управління соціальними процесами, пов'язаними з реалізацією завдань впливу на злочинність.

Злочинність – явище соціальне, що охоплює різні причини й умови у різних сферах і на різних рівнях суспільного життя – від загальносоціальних причин і умов до конкретних ситуацій в окремих соціальних групах і між окремими людьми.

Попередження злочинності передбачає відповідний вплив на ці причини й умови і полягає в тому, щоб, з одного боку, перешкоджати їх виникненню, а з іншого – припинити чи нейтралізувати (послабити) криміногенну дію тих із них, які існують об'єктивно і наразі не піддаються усуненню.

У кримінологічній літературі наводяться різні класифікації заходів за рівнем попереджувальної діяльності. Наприклад, Г. А. Аванесов, А. А. Герцензон, І. І. Карпець, А. Е. Жалинський за критерієм спрямованості поділяють попередження злочинності на загальносоціальне і спеціально-кримінологічне, тоді як застосування кримінального покарання належить до останньої підсистеми [4, с. 105–106; 39, с. 15; 81, с. 208–213; 82, с. 123–124, 130; 69, с. 143, 145]. На думку В. С. Устинова, така класифікація не повністю відображає реально існуючі елементи попередження злочинності. Він пропонує класифікувати на загальносоціальне попередження (непряме) і спеціальне попередження, яке, своєю чергою, поділяється на кримінологічне, охоронне і кримінально-правове [168]. Крім того, аналізуючи загальносоціальне попередження злочинності, В. С. Устинов виокремлює «проміжну підсистему». До таких проміжних елементів належать: 1) облік і контроль; 2) позитивне правове регулювання суспільних відносин; 3) правове виховання; 4) цілеспрямоване попередження незлочинних правопорушень та іншої поведінки, що відхиляється, безпосередньо пов'язаних зі злочинністю; 5) правову відповідальність за незлочинні правопорушення, що переростають у однотипні злочини [169, с. 151–157].

Тимчасом Г. М. Мінковський поряд із загальносоціальним і спеціальним попередженням окремо виділяє проміжну профілактику, яка, своєю чергою, взаємодіє і зі загальносоціальним, і зі спеціальним попередженням [78, с. 156–167]. Проміжна профілактика спрямована на попередження поведінки, що відхиляється, безпосередньо пов'язана зі злочинністю, наприклад, профілактика алкоголізму. На наш погляд, проміжна підсистема ближча до загальносоціальної.

Водночас А. І. Боргова і В. В. Орехова вважають, що попереджувальну діяльність слід поділяти на загальносоціальний, спеціально-кримінологічний,

індивідуальний та регіональний рівні [50, с. 33; 111, с. 17]. А. І. Алексєєв пропонує такий поділ системи профілактики: підсистема першого рівня охоплює загальні та спеціальні заходи; попередження і припинення злочинів утворюють другу підсистему; загальна та індивідуальна профілактики постають як підсистеми третього виду; а як четвертий рівень називає індивідуальну профілактику щодо раніше судимих і несудимих [83].

Ми ж розглядатимемо ту класифікацію попередження злочинності за такими рівнями: загальносоціальне, спеціально кримінологічне та індивідуальне попередження.

Загальносоціальне попередження має за мету усунення, ослаблення, нейтралізацію загалом негативного комплексу впливу на злочинність, а також виникнення антикриміногенних чинників. Загальносоціальне попередження охоплює великі, що мають довготривалий характер, види соціальної профілактики у найширшому сенсі цього слова. Це – вирішення значних економічних, соціальних, ідеологічних, політичних, культурно-виховних, організаційно-управлінських та інших проблем життя суспільства у рамках формування та реалізації рішень держави й уряду. Отже, загальносоціальне попередження посідає одне з пріоритетних місць у державній політиці впливу на злочинність.

Загальносоціальна профілактика злочинності є визначальною підсистемою системи профілактики злочинів, яка охоплює найбільш масштабні, довготривалі й ефективні види діяльності, найбільш значні соціальні заходи у державі та покликана забезпечити правомірну поведінку всіх членів суспільства. Соціальним адресатом загальної профілактики може бути і усе населення держави, і окремих її регіонів чи місцевостей.

Реалізація загальносоціальних заходів дає змогу створити економічні, організаційні, політичні й інші умови для ефективного здійснення спеціально-кримінологічних заходів.

Загальні заходи попередження спрямовані на вирішення глобальних, загальних економічних і соціальних проблем, які не є спеціально

орієнтованими на боротьбу зі злочинністю. Однак, із огляду на виняткову значущість для економічного, духовного і соціального життя суспільства, здатні вирішити проблему боротьби зі злочинністю.

Загальну профілактику злочинів розуміють також як «діяльність щодо виявлення детермінант злочинності, а також розробки і здійснення заходів, спрямованих на їх усунення чи нейтралізацію» [95, с. 141].

Сучасне суспільство володіє значним арсеналом засобів впливу на людину, формування його морального обличчя, правової свідомості. Серед них провідну роль відведено засобам масової інформації – пресі, радіо, телебаченню і кінематографу. Нині все більше усвідомлюється важливість завдання повніше й ефективніше використовувати на це кошти для вирішення нагальних проблем, що стоять перед суспільством.

Не менш важливе значення для профілактики злочинності мають загальносоціальні заходи щодо підтримки розвитку освіти і культури у суспільстві, збереження й розвитку нашого духовно-морального спадку. Достовірно встановлена чітка залежність між освітнім і культурним рівнем людей, їх вихованням та ризиком вчинення злочинів. Не можна недооцінювати у цьому сенсі значення педагогічного і правового виховання населення, як і протидії «антивихованню», яке здійснюють деякі ЗМІ, що пропагують всездозволеність, жорстокість, підміну культури її сурогатами, елементи кримінальної субкультури тощо [105, с. 26].

В умовах переходу до ринкових відносин особливу значущість набуває державна і громадська підтримка соціально незахищених верств населення. Це відтак: формування й реалізація ефективної молодіжної політики, зокрема щодо задоволення суспільно значущих інтересів і потреб молоді у сферах загальної та професійної освіти, культури, дозвілля та праці; технічне та технологічне переоснащення підприємств і всебічне скорочення некваліфікованої ручної праці; зміцнення служб зайнятості населення; створення ефективної системи підготовки, перепідготовки кадрів та підвищення їх кваліфікації; розвиток малого та середнього бізнесу, що забезпечує населення новими робочими місцями. Перелічені та інші соціальні заходи відіграють роль

у нейтралізації об'єктивних і суб'єктивних факторів, що детермінують вчинення злочинів з особливою жорстокістю.

Створення на державному рівні системи психолого-психіатричної допомоги, раннього виявлення та діагностування відхилення у психічному розвитку особистості (у навчальних закладах) здатне позитивно позначитися на запобіганні злочинності неповнолітніх. Надважливу роль у попередженні злочинності неповнолітніх має розвиток дозвілля і формування здорової культури відпочинку, поступове викорінення аморальних традицій, які жорстко пов'язують відпочинок з уживанням спиртного. Держава має забезпечити громадянам можливість зняття стресів у рамках здорового способу життя. Значущі також заходи щодо зменшення безробіття і зниження ефекту його негативних психологічних наслідків.

Характерними ознаками загальних заходів профілактики злочинності є: а) всебічний характер; б) комплексність та взаємозалежність; в) радикальність. Зокрема, всебічний характер загальних заходів профілактики злочинів проявляється у тому, що вони проводяться у всіх сферах соціального життя, охоплюють усі напрями соціального розвитку: економіку, культурне будівництво, науку, техніку тощо. Комплексність та взаємозалежність загальних заходів профілактики злочинності впливає зі системності соціальних процесів, зміст яких вони становлять. Комплексність загальних заходів – це чинник, який необхідно враховувати вже на етапі їх планування. Взаємозалежність загальних заходів означає посилення профілактичного ефекту у разі їх поєднання. І навпаки, відсутність свідомо закладеної у загальні заходи взаємодії різко знижує їх попереджувальний вплив. Радикальність загальних заходів означає, що вони призводять не тільки до найрізноманітніших змін у сферах, в яких криються причини злочинності, а й до невідворотних, з історичного погляду, змін [105, с. 27].

До загальних заходів попередження злочинів із особливою жорстокістю належать:

- культурно-виховна робота у всіх сферах діяльності; підвищення морально-культурного рівня сім'ї, а також внутрішньосімейне спілкування;
- поліпшення матеріального добробуту населення;

– боротьба з алкоголізмом і наркоманією з, рецидивною злочинністю, що полягає в соціальній адаптації неповнолітніх, які відбули покарання;

– зниження пропаганди насильства у ЗМІ, недопущення на екрани фільмів, що демонструють жорстокість і насильство, у денний час доби.

Культурно-виховна робота в усіх сферах діяльності у цьому напрямі має будуватися на основі створення центрів проведення дозвілля неповнолітніми особами, відкриття в загальноосвітніх установах спортивних центрів, секцій, і гуртків із розвитку особистості з метою проведення культурного дозвілля громадян, пропаганди здорового способу життя.

Підвищення морально-культурного рівня сім'ї, а також внутрішньосімейного спілкування, що полягає у вжитті заходів до батьків, що провадять аморальний спосіб життя і належно не виконують своїх функцій щодо виховання дітей (проведення профілактичних бесід, зокрема щодо терпимого ставлення один до одного, позбавлення батьківських прав тощо).

Поліпшення матеріального добробуту населення, боротьба з безробіттям, що полягає в координації в центрі зайнятості населення всіх наявних вакансій у тому чи іншому регіоні.

Боротьба з алкоголізмом і наркоманією, створення дієвих програм взаємодії правоохоронних органів та органів охорони здоров'я з метою лікування цих осіб від залежності і згубного впливу на їх психіку алкоголю і наркотиків (своєчасне виявлення, постановка й лікування осіб, що зловживають спиртними напоями та наркотичними речовинами, пропаганда здорового способу життя).

Попередження рецидивної злочинності шляхом створення соціальної адаптації осіб, які відбули покарання, а також призначення суворого покарання.

Для практичного здійснення заходів попередження злочинів з особливою жорстокістю важливе значення має виявлення осіб, які провадять паразитичний спосіб життя і вирізняються антигромадською поведінкою.

Вивчення судово-слідчої практики засвідчує, що сигналом для застосування заходів попередження розглянутого виду злочинів може бути антигромадський вчинок людини, її протиправна поведінка, яка може

розвинути і перетворитися на установку на вчинення злочину з особливою жорстокістю. У разі виникнення реальної можливості вчинення злочину з особливою жорстокістю необхідно всіма засобами і способами йому запобігти.

Правова пропаганда має переслідувати мету не тільки утримання громадян від вчинення злочинів з особливою жорстокістю, а й активації всього населення у запобіганні злочинам, зокрема забезпечення негайного втручання оточуючих для припинення будь-якого виду посягань на особу.

Ефективна боротьба пов'язана з посиленням виховної роботи у сфері побуту і дозвілля, боротьби з пияцтвом і алкоголізмом, підвищенням уваги навіть до малозначної ситуації, що виникає на ґрунті побутових відносин, використанням для їх своєчасного вирішення заходів громадського впливу, а за необхідності – заходів державного примусу. Робота громадських формувань полягає саме в тому, щоб провадити виховну роботу з особами, спосіб життя і поведінка яких могли створювати або створювали конфліктні криміногенно-віктимологічні ситуації, що можуть об'єктивно перерости в злочин. Тому необхідно відродити їх діяльність або, принаймні, структурно їх реформувати з урахуванням сформованої в країні криміногенної обстановки.

С. Г. Ольков зазначає, що «зростання злочинності, правопорушень загалом та інших соціально-негативних проявів (наркотизації) потрібно пов'язувати не з людською розбещеністю або економічними труднощами, а саме з моральним розвитком соціуму» Саме тому слушною постає його думка про те, що «поведінка індивіда – дзеркало душі» [115, с. 3]. Відтак будь-яка поведінка людини, зокрема з відхиленням від соціальних норм, є результатом виховання (евфемізму), у процесі якого формується система ідеалів. Отже, один із напрямів державної політики має передбачити створення потужної і ефективної системи виховного процесу, тобто виховної роботи в підлітковому середовищі.

Для зниження показника кількості злочинів неповнолітніх державна політика має реалізовуватися за такими напрямами:

– вирішення комплексних соціально-правових завдань, до яких належать проблеми дозвілля неповнолітніх і молоді; формування ціннісних орієнтацій, психологічної стійкості; правової культури;

- прийняття загальнодержавної цільової програми з антинаркотичної пропаганди серед населення;
- створення центрів соціальної допомоги для осіб, які споживають наркотики без призначення лікаря, із такими функціями: надання медичної та психологічної допомоги наркоманам (створення реабілітаційних центрів для наркоманів), а також вдосконалення кримінально-виконавчих заходів щодо засуджених наркоманів;
- удосконалення кримінально-правових заходів щодо боротьби з наркобізнесом і незаконним обігом наркотичних засобів;
- віктимологічна профілактика.

Що стосується *першого напрямку* державної політики, то, на наш погляд, необхідно організувати дозвілля неповнолітніх, позаяк це є однією зі серйозних проблем, вирішення якої частково знизить зростання наркоманії. Також не варто забувати про роль правової культури у профілактиці наркотизму і розглянутих нами злочинів, позаяк вона заснована на безумовній повазі до права, перетворенні вимог права на внутрішнє переконання людини [42, с. 16–18]. Формування правової культури досягається за допомогою морально-правового виховання, яке нині є однією з форм виховання, що вирізняється особливістю цілей, змістом і методами роботи. На думку О. Т. Шапієвої, найважливіший внесок у процес вдосконалення морально-правової освіти та виховання особистості має належати насамперед навчальним закладам, трудовим колективам як справжнім провідникам, поширювачам правових знань, головним агентам правового виховання [183, с. 95–96]. У цьому контексті К. Є. Ігошев, В. С. Устінов акцентують на особливій значущості таких педагогічних заходів індивідуального попередження злочинів, як виховання в колективі і через колектив, вміле поєднання переконання і примусу, цілеспрямованість і безперервність виховного процесу, наступність і систематичність виховних заходів, індивідуальний підхід [60, с. 46].

Другий напрям державної політики полягає у прийнятті загальнодержавної програми для проведення загальної (масової) антинаркотичної пропаганди

серед населення. Антинаркотична пропаганда, пропаганда здорового способу життя має реалізовуватися в повному обсязі всіма суб'єктами профілактики (державними органами, установами, громадськими об'єднаннями, організаціями тощо) в тісній взаємодії із ЗМІ.

Проблема наркотизму є загальнонаціональним лихом і першочерговим завданням держави для порятунку нації від наркогеноциду. Для цього держава, зокрема суб'єкти профілактики (державні органи, установи, громадські об'єднання та ін.), мають вжити всіх заходів щодо запобігання цьому соціальному явищу. На наш погляд, дієвим буде надання матеріальної підтримки всім суб'єктам профілактики, а також організація семінару з проблеми профілактики наркоманії серед неповнолітніх та вироблення довгострокової програми антинаркотичної пропаганди, пропаганди здорового способу життя серед населення нашої країни.

Отже, для найбільш ефективної роботи зі запобігання наркотизму і злочинам, пов'язаним із ним, найперше необхідна фінансова підтримка з боку держави. По-друге, державні та приватні ЗМІ мають приділяти особливу увагу антинаркотичній пропаганді, зокрема здорового способу життя. По-третє, антинаркотична пропаганда, пропаганда здорового способу життя має постійно супроводжувати неповнолітнього (у дитсадку, школі, вишах, на роботі).

Нині констатуємо той факт, що в законах не передбачено безкоштовного часу у ЗМІ для програм антинаркотичної спрямованості. На наш погляд, доцільно на законодавчому рівні передбачити безкоштовний час і в державних, і приватних ЗМІ для проведення передач антинаркотичної пропаганди та здорового способу життя, а також пропаганди правової культури, законослухняності.

Третій напрям державної політики полягає в тому, щоб створити центри соціальної допомоги для осіб, які вживають наркотики без призначення лікаря, з функціями надання медичної та психологічної допомоги наркоманам (створення реабілітаційних центрів для наркоманів), а також у вдосконаленні кримінально-виконавчих заходів щодо засуджених наркоманів.

Серед заходів боротьби з наркотизмом неповнолітніх належить виокремити заходи, пов'язані з наданням наркологічної допомоги, зокрема у примусовому порядку. Наприклад, у США уперше законодавче призначення наркоманам примусового лікування ввів Федеральний закон про реабілітацію наркоманів 1966 р., який передбачив програму дослідження на федеральному рівні. З метою регламентації поводження з наркоманами і надання однаковості законам штатів 1970 р. прийнято однаковий закон про лікування і реабілітацію наркотично залежних осіб. Метою закону стало пристосування системи кримінальної юстиції до завдань лікування.

На наш погляд, цей зарубіжний досвід може бути успішно реалізований у нашій країні, що сприятиме зменшенню наркотизації та пов'язаних із нею злочинів, скоєних неповнолітніми у стані наркотичного сп'яніння з проявом жорстокості.

Закон також передбачив примусове лікування як альтернативу кримінальному покаранню. Виняток становлять наркомани, які вчинили насильницькі злочини, – вони засуджуються до тюремного ув'язнення і відбувають покарання у службах лікування, що знаходяться на території виправної установи. У Франції примусове лікування здійснюється після рішення суду в умовах диспансеру або в центрі перевиховання. В Японії існує практика відтермінування виконання покарання у вигляді позбавлення волі наркоманам.

Особливе місце в єдиному комплексі заходів попередження злочинів з особливою жорстокістю має посідати віктимологічна профілактика з акцентом на особистість потерпілого, його поведінку, а також взаємовідносини з потенційним суб'єктом злочину. Проводитися вона повинна і на загальносоціальному, і на спеціальному рівнях. Відтак доцільно об'єднати зусилля правоохоронних органів, органів соціального захисту та зайнятості населення, системи профілактики злочинів, що передбачають розроблення і прийняття необхідних нормативних актів та комплексних

програм. Водночас у системі МВС необхідно створити службу, що спеціалізується тільки на віктимологічній профілактиці.

Задля виявлення причин і умов вчинення окреслених нами злочинів необхідно передусім вивчити особу жертви і лише потім злочинця (неповнолітнього злочинця), на цій основі розробити відповідні рекомендації, а для бажаючих – провести консультації щодо зниження віктимності від злочинних посягань. З цією метою доцільно відкрити спеціальні установи для навчання осіб, які мають підвищену віктимність, різним прийомам і способам і психічного, і фізичного впливу на злочинця.

У сімейно-побутовій сфері конфлікти, за правило, є тривалими. Тому важливою є рання віктимологічна профілактика з метою недопущення міжособистісного конфлікту і переростання його у злочини з особливою жорстокістю. Сварку або бійку з ініціативи потерпілого, інші його неправомірні дії необхідно припинити до того, як вони стануть реальною передумовою вчинення злочину. Найчастіше учасники конфлікту не можуть самотужки врегулювати взаємини. І тут провідна роль у їх локалізації належить дільничному інспектору. Щоб обрати правильний напрям профілактичного впливу, він має ґрунтовно вивчити причини конфліктності, визначити ступінь її напруженості і на цій основі спрогнозувати подальшу індивідуальну поведінку конфліктуючих сторін або однієї з них, що активно створює своєю поведінкою напруженість у відносинах.

Основна роль у боротьбі зі злочинами належить правоохоронним органам, які зосереджують свої зусилля на недопущення передусім насильницьких тяжких та особливо тяжких злочинів, зокрема й тих, що вчиняються з особливою жорстокістю. За допомогою заходів оперативно-розшукового характеру вони виявляють і усувають причини й умови злочинів, а головне – встановлюють осіб, що задумують злочини, готують їх і присікають, а також запобігають їм. Для попередження злочинів, а також їх розкриття насамперед необхідною є взаємодія органів МВС та СБУ. Не залишаються осторонь і органи прокуратури. Прокуратурі відводиться

особливе місце серед правоохоронних органів, що провадять діяльність із попередження злочинів, що вчиняються з особливою жорстокістю, та викорінення причин і умов, що їх породжують. У боротьбі з такими злочинами органи прокуратури не можуть обмежуватися лише «списанням» вже скоєних шляхом притягнення винних до відповідальності, тоді як найважливішим завданням є своєчасне вжиття заходів щодо їх попередження. Судові органи здійснюють профілактику злочинів в тісному зв'язку з їх правоохоронною діяльністю. Профілактика особливо жорстоких злочинів судом обумовлена його особливими завданнями і функціями як органу, що здійснює правосуддя. Цю роботу суд проводить у вигляді і загальних, і індивідуальних профілактичних заходів щодо різних категорій осіб, зокрема й таких, які вчиняють особливо жорстокі злочини.

Тимчасом основним напрямом профілактичної роботи органів юстиції є правова пропаганда, орієнтована на недопущення скоєння жорстоких злочинів.

Важливе значення для попередження злочинів проти особи мають заходи, що здійснюють правоохоронні органи зі своєчасного припинення спроб незаконного придбання, виготовлення та зберігання холодної й іншої зброї. Органи поліції мають провадити наполегливу роботу щодо своєчасного припинення формування злочинних груп.

У боротьбі з особливо жорстокими злочинами основна роль відведена дільничним інспекторам поліції, які в рамках реалізації індивідуальної профілактики злочинів виявляють осіб, від яких можна чекати вчинення злочинів, зокрема з-поміж тих, які відбули покарання у місцях позбавлення волі, здійснює постановку цих осіб на профілактичний облік, а також безпосередній профілактичний вплив на таких осіб з метою недопущення вчинення злочинів, контролює їх поведінку, здійснює нагляд.

Тут значущим постає розроблення правових основ для здійснення контролю за поведінкою тих категорій населення, які опинилися в групі ризику, профілактичної роботи з ними. Слід зазначити, що така профілактика

може провадитися на загальносоціальному, спеціально-кримінологічному, індивідуальному рівнях. Словом, об'єднуються зусилля всіх органів, служб та підрозділів для цілеспрямованого попередження злочинів.

Сім'я, громадські, релігійні організації також виконують значну роль у попередженні злочинів, особливо тих, що вчиняються неповнолітніми. У нашій державі існує невикористаний потенціал громадських організацій, зокрема і благодійних, які могли б перейняти частину цієї роботи. Об'єднання громадян, релігійні, благодійні, спортивні й інші організації можуть брати участь у процесі профілактики правопорушень шляхом проведення виховно-профілактичної роботи із правопорушниками, благодійних акцій щодо допомоги малозабезпеченим особам, особам без постійного місця проживання, інших соціально невлаштованих груп населення, організації різних соціальних центрів допомоги, сімейних будинків тощо [105, с. 39].

Діяльність щодо попередження злочинів, що вчиняються неповнолітніми загалом та з особливою жорстокістю зокрема, має провадитися, як уже зазначалося, з урахуванням причин, що їх породжують. Отже, зміст та завдання діяльності щодо запобігання злочинності неповнолітніх полягають в усуненні упущень, негараздів, недоліків у вирішенні суспільних проблем та діяльності відповідних державних і недержавних інституцій, які сприяють формуванню в особистості неповнолітнього суспільно неприйнятної, антисуспільної спрямованості чи криміногенної мотивації.

Відтак під загальносоціальним попередженням злочинів, які вчиняються неповнолітніми з особливою жорстокістю, належить розуміти діяльність державних органів, громадських організацій, суспільства та окремих громадян, що має довготривалий характер і враховує специфіку об'єкта попередження, спрямована на усунення, ослаблення, нейтралізацію негативного комплексу впливу на злочинність, а також антикриміногенних чинників. Сигналом для такого попередження має бути антигромадський вчинок людини, її протиправна поведінка, яка може розвинутиися і перетворитися на установку на вчинення злочину з особливою жорстокістю.

3.2 Спеціально-кримінологічні та індивідуальні заходи попередження злочинів, що вчиняються неповнолітніми з особливою жорстокістю

Спеціально-кримінологічний рівень запобігання злочинності (кримінологічна профілактика) – це цілеспрямований вплив спеціальних державних органів, спеціальних установ, громадських формувань, які спеціалізуються на боротьбі зі злочинністю, на криміногенні чинники, що обумовлюють окремі види і групи злочинної поведінки (наприклад, злочинність неповнолітніх, жіночу злочинність, економічну злочинність). Усунення чи нейтралізація таких комплексів специфічних причин і умов злочинної поведінки здійснюється у рамках діяльності відповідних суб'єктів, для яких профілактична функція є виконанням їхніх професійних обов'язків.

Служби, органи та підрозділи внутрішніх справ України формують систему взаємопов'язаних елементів, об'єднаних єдиними цілями і завданнями, що юридично закріплені у законодавчих та інших нормативних актах. За сучасних умов у системі правоохоронних органів можна виокремити два різновиди профілактичної роботи з неповнолітніми. До першого належать служби та підрозділи, які здійснюють профілактичну роботу серед підлітків паралельно з виконанням основних службових обов'язків. Другий – служби та підрозділи, які спеціально уповноважені здійснювати профілактичну роботу серед неповнолітніх – ювенальні інспектори Національної поліції. Від того, яке місце у діяльності перелічених суб'єктів посідає профілактика правопорушень серед неповнолітніх, залежить і обсяг їх повноважень у цій сфері. Так, повноваження слідчого щодо профілактики правопорушень (злочинів) серед неповнолітніх пов'язані передусім із виявленням причин та умов, що сприяли вчиненню цих правопорушень, а також вжиття заходів щодо їх усунення. Для встановлення причин та умов слідчі повинні з'ясувати умови життя і виховання неповнолітнього й обставини, що негативно впливали на його формування.

Основними методами, які застосовують правоохоронні органи у сфері профілактики правопорушень серед неповнолітніх, є: виявлення й аналіз

детермінант правопорушень неповнолітніх; розроблення і здійснення заходів щодо їх усунення (нейтралізації, ліквідації) (заходи–дії); ініціювання заходів зацікавлених органів, відомств, установ та інших суб'єктів щодо усунення (нейтралізації) виявлених причин та умов правопорушень неповнолітніх (заходи–сигнали); правове виховання неповнолітніх, правова пропаганда та агітація; вивчення і формування адекватної громадської думки про стан правопорушень неповнолітніх, їх причини й умови, заходи боротьби з нею; надання консультативної допомоги неповнолітнім, їхнім батькам; розроблення науково-практичних рекомендацій щодо удосконалення діяльності правоохоронних органів у сфері профілактики правопорушень серед неповнолітніх та їх залучення до практичної діяльності; виступи у ЗМІ тощо.

Діяльність слідчого щодо виявлення причин та умов вчинення неповнолітнім злочину є процесом, який потребує від нього певних теоретичних знань і практичних навичок. Заходи, спрямовані на виявлення причин та умов вчиненого злочину, зазвичай передбачаються у плані, що розробляє слідчий для встановлення фактичних обставин злочину. Питання майбутнього плану для виявлення причин та передумов вчиненого неповнолітнім злочину можна умовно поділити на три групи за такими даними: 1) що характеризують особу неповнолітнього; 2) засвідчують наявність криміногенної ситуації та її характер; 3) характеризують обставини та явища, які впливали на формування у неповнолітнього криміногенних рис.

Причини й умови вчиненого неповнолітнім злочину встановлюються слідчим за допомогою слідчих дій, передбачених КПК України, й до встановлення фактичних обставин злочину: допити свідків, потерпілих, підозрюваного, обвинуваченого; призначення експертизи тощо.

Також слідчі проводять із неповнолітніми роботу щодо профілактики рецидивної злочинності, здійснюють загальну профілактику правопорушень серед цієї категорії населення (виступи у ЗМІ, бесіди, лекції у школах, трудових колективах). Такі заходи, з одного боку, сприяють усуненню причин та умов вчинення неповнолітніми злочинів, профілактиці рецидивної

злочинності, а з іншого – підвищують рівень правосвідомості неповнолітніх та інших громадян [96, с. 175].

У профілактиці правопорушень серед неповнолітніх важливу роль має також служба дільничних офіцерів поліції. Згідно з наказом МВС України від 28.07.2017 № 650 «Про затвердження Інструкції з організації діяльності дільничних офіцерів поліції», одними з основних завдань дільничних офіцерів поліції є: здійснення профілактичної роботи, спрямованої на запобігання вчиненню кримінальних та інших правопорушень; виявлення причин та умов, що призводять до вчинення кримінальних та адміністративних правопорушень, ужиття у межах компетенції заходів для їх усунення; вжиття у взаємодії зі службою у справах дітей обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій, районних, районних у містах Києві та Севастополі державних адміністрацій заходів щодо встановлення особи дитини, місця її проживання, відомостей про батьків або осіб, які їх замінюють, інших родичів, місця їх проживання (перебування) у разі надходження повідомлення про дитину, яка залишилась без батьківського піклування тощо [133].

Цей наказ визначає коло осіб, із якими дільничний офіцер поліції (ДОП) має здійснювати індивідуально-профілактичну роботу та контролювати їхню поведінку. Серед них зазначаються й неповнолітні правопорушники, стосовно яких здійснюється профілактична робота службами у справах дітей

З метою впровадження принципу взаємодії з населенням на засадах партнерства ДОП організовує роботу за такими напрямками:

1) протидія злочинності, профілактика правопорушень та охорона публічного порядку за участю населення;

2) співпраця з органами місцевого самоврядування, представниками територіальних громад, населенням, керівниками підприємств, соціальних, навчальних та культурних закладів, закладів захисту дітей з метою реалізації принципу взаємодії з населенням на засадах партнерства, обмін інформацією для подальшого її використання під час виконання службових обов'язків;

3) визначення спільних пріоритетних напрямів роботи та її оцінювання з урахуванням думки і потреб громадськості.

Своєю чергою, ДОП виконує такі завдання:

– проводить відкриті зустрічі з представниками органів місцевого самоврядування областей, районів, міст та сіл з метою налагодження ефективної співпраці між поліцією та органами місцевого самоврядування і населенням. Інформує про стан законності, боротьби із злочинністю, охорони громадського порядку та результати діяльності на відповідній території;

– у межах поліцейської дільниці проводить серед населення роз'яснювальну роботу для формування у населення правової культури, негативного ставлення до суспільно небезпечних явищ з метою підняття іміджу поліції та про способи захисту і самооборони від злочинних посягань;

– у взаємодії з органами соціального захисту населення місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, службами у справах дітей, благодійними, громадськими організаціями, представниками територіальних громад, спеціалізованими установами для осіб, які відбули покарання, здійснює роботу зі запобігання вчиненню правопорушень, зокрема стосовно осіб, які перебувають у складних життєвих обставинах.

У Законі України «Про Національну поліцію» від 02.07.2015 року у ст. 23 Розділу IV окреслено основні повноваження поліції, зокрема у пп. 17 визначено, що у межах своєї компетенції, визначеної законом, поліція здійснює контроль за дотриманням вимог законів та інших нормативно-правових актів щодо опіки, піклування над дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування, вживає заходів щодо запобігання дитячій бездоглядності, правопорушенням серед дітей, а також соціального патронажу щодо дітей, які відбували покарання у виді позбавлення волі [136]. Поліцейські підрозділів ювенальної превенції керуються та виконують покладені на них завдання наказом Міністерства внутрішніх справ «Про затвердження Інструкції з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України» від 19.12.2017 року № 1044, в якій у Розділі II «Основні завдання і повноваження підрозділів ЮП» одним із основних їхніх завдань є профілактична діяльність, спрямована на запобігання вчиненню дітьми

кримінальних і адміністративних правопорушень, виявлення причин і умов, які цьому сприяють, вжиття в межах своєї компетенції заходів для їх усунення [134].

З метою попередження вчинення дітьми адміністративних і кримінальних правопорушень підрозділи ювенальної превенції Національної поліції самостійно або разом із відповідними органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування здійснюють такі заходи загальної профілактики:

- виявляють причини й умови, що призводять до вчинення адміністративних та кримінальних правопорушень дітьми, уживають організаційних і практичних заходів для їх усунення;

- проводять зустрічі з адміністрацією навчальних закладів та представниками батьківських комітетів;

- проводять у навчальних закладах лекції та практичні заняття, спрямовані на формування в дітей правосвідомої поведінки, навичок до здорового способу життя.

Заходи індивідуальної профілактики поліцейські ювенальної превенції здійснюють щодо конкретної дитини з метою попередження вчинення нею адміністративних та кримінальних правопорушень.

Заходи індивідуальної профілактики спрямовані на особистість дитини, середовище, яке її формує, а також на умови, обставини й ситуації, що призводять до вчинення дитиною адміністративних і кримінальних правопорушень.

Працівники підрозділів ювенальної превенції здійснюють такі заходи індивідуальної профілактики:

- проводять ознайомлювальні, попереджувальні і виховні бесіди з дитиною за місцем проживання, навчання або роботи не рідше одного разу на місяць;

- проводять ознайомлювальні, попереджувальні бесіди з батьками дитини, її законними представниками, членами сім'ї з метою усунення причин і умов, які спонукали до вчинення адміністративного чи кримінального правопорушення;

- складають план заходів із індивідуальної профілактики на основі вивчення матеріалів характеристик, індивідуально-психологічних особливостей дитини;

– відвідують за місцем проживання дитину для з'ясування умов проживання, а також чинників, які можуть негативно впливати на неї та спонукати до вчинення адміністративних і кримінальних правопорушень;

– вживають інших профілактичних заходів, передбачених законодавством [134].

Звісно, реформа МВС, як необхідна та актуальна реформа, що проводиться в Україні, має своїм завданням вдосконалення діяльності органів та підрозділів поліції, зокрема запобігання вчиненню правопорушень неповнолітніми. Проте відсутність закріплених на законодавчому рівні напрямів діяльності органів та служб, безпосередніми обов'язками яких робота з неповнолітніми, є недоліком державних органів.

Варто вказати на таке нововведення в українській поліції, як «шкільний офіцер поліції». На виконання завдань положень Концепції першочергових заходів реформування системи Міністерства внутрішніх справ України, затвердженої Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 22 жовтня 2014 р. № 1118, Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2010 року, затвердженої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2015 р. № 1393 та положень Угоди про партнерство між Міністерством внутрішніх справ України та Міністерством освіти і науки України від 29 лютого 2016 р. у навчальних закладах міст Івано-Франківська, Львова, Одеси та Києва з 2016/2017 навчального року впроваджено експериментальну модель співпраці навчальних закладів і поліції «Шкільний офіцер поліції». Поліцейські зосереджуватимуть свою роботу на проведенні просвітницько-профілактичних занять із учнями за програмою «Школа і поліція», що була схвалена для використання (лист Державної наукової установи «Інститут модернізації змісту освіти» № 2.1/12-Г-159 від 18.04.2016); проведенні індивідуальних зустрічей з учнями та/або їхніми батьками (особами, які їх замінюють); забезпеченні вчасного й ефективного реагування на виклики керівників навчальних закладів; участі у батьківських зборах і педагогічних радах із метою проведення інформаційно-роз'яснювальної

роботи серед батьків та педагогічних працівників щодо попередження негативних явищ в дитячому середовищі.

Метою експериментальної моделі є сприяння діяльності навчальних закладів щодо профілактики правопорушень серед дітей та забезпечення безпечного навчального середовища [131].

У межах власних повноважень здійснюють профілактику правопорушень, зокрема серед неповнолітніх, і патрульна поліція. Відповідно до Наказу МВС України від 02.07.2015 № 796 «Про затвердження Положення про патрульну службу МВС», основними завданнями патрульної служби є: забезпечення публічного порядку і громадської безпеки; забезпечення безпеки осіб, захисту їх прав, свобод та законних інтересів; створення стану захищеності життєво важливих інтересів суспільства, сконцентрованих у його матеріальних і духовних цінностях, нормальних умов життєдіяльності людини, діяльності підприємств, установ, організацій; запобігання кримінальним, адміністративним правопорушенням; попередження, виявлення та припинення кримінальних та адміністративних правопорушень, випадків насильства у сім'ї, а також виявлення причин і умов, що сприяють їх вчиненню [135].

У цьому контексті А. П. Тузов наголошував, що під профілактикою правопорушень розуміють сукупність заходів, які здійснюють державні органи та громадські організації, що мають на меті:

1) оздоровлення умов життя і виховання неповнолітніх, коли ситуація перешкоджає їх нормальному розвитку;

2) припинення й усунення дії антигромадського впливу на неповнолітніх;

3) вплив на неповнолітніх, які допускають відхилення в поведінці, з метою перешкодити закріпленню у них антигромадських поглядів та звичок [159].

Як уже зазначалось, однією з причин вчинення неповнолітніми злочинів є недоліки сімейного виховання. Проте наразі єдиної бази даних про неблагополучні сім'ї та неповнолітніх із відхиленнями у розвитку та поведінці не створено ані на місцевому, ані на загальнодержавному рівнях, що, на нашу думку, суттєво ускладнює профілактичну роботу серед неповнолітніх.

Основні зусилля відповідних підрозділів здебільшого спрямовані на організацію повсякденної роботи з неповнолітніми, що знаходяться на профілактичному обліку. Саме профілактична робота з підлітками, які перебувають на обліку, не дає можливості остаточно сформуватись їхнім негативним нахилам і навичкам, сприяє відмежуванню їх від негативного впливу криміногенного середовища. Відповідно, запобігання негативному впливу має мати комплексний характер, поєднувати заходи переконання, примусу і допомоги.

Невід'ємною складовою профілактики правопорушень серед неповнолітніх, що здійснюють правоохоронні органи, є індивідуальна профілактика. Індивідуальна профілактика – це діяльність, спрямована на виявлення осіб, від яких можна очікувати вчинення правопорушень, і здійснення впливу на них та їхнє довколишнє соціальне середовище (мікросередовище) з метою позитивної корекції їхньої поведінки, усунення, послаблення або нейтралізації криміногенних чинників, що діють у цій сфері.

Індивідуальну профілактику правоохоронні органи здійснюють передусім стосовно тих неповнолітніх, які вже вчиняли правопорушення, аби не допустити рецидиву з їх боку, а також щодо тих, хто опинився у несприятливих умовах і можуть, з огляду на це, стати на шлях вчинення правопорушень. Значна увага приділяється також індивідуальній роботі з неповнолітніми, що провадять бродяжницьке життя.

Науковці виокремлюють такі стадії індивідуальної профілактики:

– *підготовча*, яка складається з діяльності щодо виявлення осіб із антигромадськими установками, а також елементів мікросередовища, які на них негативно впливають;

– *безпосередня*, яка складається з комплексу заходів щодо організації, планування та безпосереднього впливу на особу та її оточення;

– *кінцева*, яка передбачає проведення перевірки й аналізу результатів ужитих профілактичних заходів, а також визначення нових цілей та завдань щодо закріплення їх результатів [59].

Індивідуальна профілактична робота правоохоронних органів серед неповнолітніх буде ефективною лише за умов: своєчасності, відповідності профілактичних заходів станіві об'єкта профілактики (що сильніше криміногенно «уражений» неповнолітній, то інтенсивнішими мають бути заходи щодо нього), послідовності, комплексності, реальності.

Метою індивідуальної профілактики правопорушень серед неповнолітніх є позитивна корекція особи неповнолітнього правопорушника, зміна його антигромадської поведінки на законослухняну. Для досягнення цієї мети правоохоронні органи: виявляють неповнолітніх, поведінка яких засвідчує про реальну можливість вчинення ними злочинів та інших правопорушень; вивчають цих осіб і джерела негативного впливу на них; прогнозують їхню індивідуальну поведінку; ставлять їх на профілактичний облік; планують заходи індивідуальної профілактики; здійснюють безпосередню профілактику; контролюють поведінку і життя неповнолітніх, поставлених на профілактичний облік; систематично перевіряють результати проведених профілактичних заходів.

Індивідуальна профілактика розпочинається з виявлення осіб, поведінка яких засвідчує про реальну можливість вчинення ними злочинів та інших правопорушень. Безпосереднє виявлення таких осіб передбачає систематичне і своєчасне надходження інформації з усіх ймовірних джерел. До основних джерел належать: оперативно-профілактичні обліки; книги та журнали обліку подій, осіб, затриманих та доставлених до чергових частин; кримінальні справи, матеріали про відмову у порушенні кримінальної справи; матеріали про адміністративні або інші правопорушення; вироки суду; заяви та листи громадян; повідомлення державних і недержавних органів та організацій тощо. Крім цього, необхідну інформацію можна отримати у процесі оперативного спостереження за місцями ймовірного перебування неповнолітніх правопорушників, при проведенні рейдів, операцій тощо.

Виявлення нерозривно пов'язане із вивченням осіб, які можуть бути об'єктами індивідуальної профілактики. Передовсім варто визначити

соціально-демографічні ознаки, генезис особи, індивідуально-психологічні особливості, моральні якості, особливі схильності антигромадського характеру (вживання алкоголю чи наркотиків, азартні ігри тощо), відхилення у поведінці від загальних норм, злочинний досвід.

Інформація про минуле і сьогодення особи, її дії, соціальні зв'язки і довколишнє середовище є підґрунтям для прогнозу майбутньої поведінки неповнолітнього. Прогноз майбутньої поведінки неповнолітнього, своєю чергою, дає змогу спланувати індивідуально-профілактичну діяльність. Під час планування індивідуально-профілактичної роботи основну увагу належить приділити активізації та стимулюванню чинників, що можуть позитивно вплинути на неповнолітнього, а також нейтралізації тих, що можуть негативно вплинути на нього.

Індивідуальній профілактиці, як спеціальній діяльності правоохоронних органів, притаманні певні методи впливу на особу з антигромадськими поглядами, зокрема: переконання, надання допомоги, використання громадської думки і примус. Водночас переконання є основним методом індивідуальної профілактики [96, с. 21].

Метод переконання – це комплекс виховних, роз'яснювальних заходів, які здійснюються з метою зміни антигромадської спрямованості неповнолітнього й закріплення у нього позитивної соціальної орієнтації. Основною формою реалізації методу переконання є індивідуальні й колективні бесіди, обговорення поведінки особи, встановлення над нею шефства, стимулювання участі у соціально-корисній діяльності тощо.

Бесіди, залежно від цілей, можуть бути: ознайомлювальні, запобіжні, виховні. Ознайомлювальні бесіди – це відповідальний захід, від змісту якого залежить здебільшого результат подальшої виховної роботи. Психологічна атмосфера такої бесіди, її тон мають відображати загальний напрям індивідуальної роботи – поєднання доброзичливості й зацікавленості у долі неповнолітнього з вимогливістю до нього та його поведінки. Щоби ця бесіда була ефективною і предметною, необхідно зібрати якомога більше інформації

про особу неповнолітнього, його оточення, сім'ю, поведінку за місцем навчання, проживання тощо.

Запобіжна бесіда проводиться або у разі виявлення факту антигромадської поведінки неповнолітнього, який знаходиться на профілактичному обліку, або без будь-яких зовнішніх приводів, відповідно до передбаченого планом проведення профілактичної роботи. Така бесіда разом зі здійсненням на неповнолітнього виховного впливу має на меті контроль за поведінкою особи, яка перебуває на обліку.

Виховні бесіди є близькими за цілями та основним змістом до запобіжних бесід, але проводяться зазвичай у неофіційній обстановці, частіше – за місцем проживання неповнолітнього.

Під час використання методу переконання необхідно використовувати психологічні та педагогічні прийоми впливу на свідомість, почуття і волю неповнолітнього. Для того, аби використання цього методу було ефективним, особа, яка за своїми функціональними обов'язками здійснює індивідуальну профілактику, має добре володіти цими прийомами і вміти використовувати їх на практиці. Однак, як засвідчує практика, не всі працівники поліції мають необхідні знання, вміння та навички для використання цього методу, що знижує ефективність його застосування.

Метод надання допомоги зазвичай є ефективним і найперспективнішим у профілактичній діяльності. Допомога може надаватись у працевлаштуванні, вступі до навчального закладу, в обранні життєвих цілей. Проте за сучасних умов робота правоохоронних органів із надання допомоги у працевлаштуванні і створенні необхідних побутових умов, особливо особам після відбуття ними покарання, доволі ускладнена тим, що своєчасність й ефективність допомоги не забезпечується об'єктивними можливостями правоохоронних органів.

Метод примусу широко використовується в індивідуальній профілактиці правоохоронних органів. Він реалізується через застосування різних за юридичною природою, змістом і спрямованістю заходів впливу, які

повинні регламентуватися нормами відповідних галузей права (цивільного, адміністративного, сімейного тощо).

Державний примус – це психологічний або фізичний вплив державних органів (посадових осіб) на певних осіб із метою спонукання, примушення їх виконувати правові норми. Він, своєю чергою, може проявлятися у двох формах: судовій та адміністративній [48]. Використовуються й засоби громадського примусу, зокрема дисциплінарного, а саме уповноваженими державними органами та посадовими особами інші заходи примусового впливу стосовно осіб, котрі добровільно не виконують вимоги правових норм.

Заходи примусу можна умовно поділити, залежно від їх характеру, на заходи спеціально профілактичні (що виконують тільки профілактичні цілі) і заходи відповідальності за правопорушення (примусові заходи виховного та медичного характеру, адміністративні покарання, майнова відповідальність за цивільним законодавством тощо).

Найширше у профілактиці правопорушень серед неповнолітніх застосовується такий вид державного примусу, як адміністративний. Адміністративний примус є системою засобів психологічного або фізичного впливу на свідомість і поведінку людей із метою досягнення чіткого виконання встановлених обов'язків, розвитку суспільних відносин у межах закону, забезпечення правопорядку і законності.

Заходи адміністративного примусу застосовують органи державної виконавчої влади, суди (судді) для впливу на громадян і посадових осіб із метою виконання ними юридичних обов'язків, припинення протиправних дій, притягнення до відповідальності правопорушників, забезпечення громадської безпеки і лише на підставі закону та за неухильного дотримання законності [48].

Заходи адміністративного примусу можуть застосовуватися щодо осіб не тільки з огляду на вчинення ними правопорушень, а й за їх відсутності, коли необхідно їм запобігти або забезпечити громадський порядок

і громадську безпеку під час різних надзвичайних ситуацій (стихійних лих, епідемій, епізоотій, аварій тощо) [117, с. 32].

Нині підрозділи ювенальної превенції значно активізували роботу із запобігання правопорушенням та злочинності серед неповнолітніх, але в їх діяльності трапляється ще чимало суттєвих недоліків. Передусім це випадки передчасного зняття з профілактичного обліку деяких підлітків-правопорушників як таких, що «виправилися», і недостатня організація індивідуальної роботи з неповнолітніми, котрі перебувають на обліку. Тут, вважаємо, потребує подальшого поліпшення й організація роботи з виявлення та поставлення на облік батьків та осіб, що їх замінюють, які негативно впливають на неповнолітніх. Недостатня ефективність профілактичних заходів нині значно зумовлена несвоєчасним виявленням підлітків із антигромадською поведінкою.

Отже, суттєвим недоліком у роботі ювенальної превенції є не виявлення або пізнє виявлення неповнолітніх, схильних до вчинення злочинів. Статистика також засвідчує, що у певних регіонах близько половини з неповнолітніх, які вчинили злочини, не перебували на профілактичному обліку.

Із аналізу роботи цієї служби також очевидно, що в багатьох випадках між вчиненням першого правопорушення та поставленням неповнолітніх на профілактичний облік спливає понад рік [48]. Це означає, що немає належної взаємодії певних підрозділів зі школами, підприємствами, громадськістю за місцем проживання, від яких можна отримувати інформацію про вчинення підлітками правопорушень та інших протиправних вчинків.

На неналежну взаємодію між працівниками поліції з навчальними закладами та підприємствами вказують і інші дослідники. Наприклад, Г. М. Істоміна зазначає, що керівники навчальних закладів, задля позитивної оцінки їх роботи (закладу) загалом, вважають недоцільним інформувати співробітників правоохоронних органів про факти неналежної поведінки неповнолітніх. І навпаки, деякі керівники вважають доцільним

лише «поінформувати про факти неправомірної поведінки неповнолітніх», але самостійно не вживають жодних рішучих заходів педагогічного впливу [63, с. 61–62].

Безкарність, неприйняття дієвих профілактичних заходів призводить до вчинення такими неповнолітніми повторних правопорушень. Адже несвоєчасно отримана інформація про таких підлітків негативно позначається на профілактичній роботі щодо них надалі, створює нові проблеми і в роботі підрозділів ювенальної превенції, і в діяльності навчального закладу. Отже, несвоєчасне виявлення неповнолітніх, схильних до вчинення правопорушень і злочинів, а також невжиття щодо них заходів виховного впливу – причина вчинення цими підлітками повторних, більш тяжких злочинів. Тому, вважаємо, що головним завданням діяльності підрозділів ювенальної превенції Національної поліції є запобігання правопорушенням та злочинам, тобто своєчасне виявлення та усунення причин, що породжують конкретні правопорушення, умов, що сприяють їх вчиненню, встановлення підлітків із антигромадською поведінкою, їх перевиховання, а також створення атмосфери, найсприятливішої для формування моральних рис особистості неповнолітнього, що унеможлиблює його протиправну поведінку.

Відповідно до аналізу роботи підрозділів ювенальної превенції, деякі її підрозділи ще не на повну працюють у профілактичному напрямі. Певна їх частина, орієнтуючись переважно на розкриття вже скоєних злочинів, забуває про повсякденну роботу з людьми, про виявлення неповнолітніх, яких потрібно ставити на облік.

О. П. Мельниченко слушно вказує на недостатній рівень організаційно-методичного забезпечення працівників ювенальної превенції, визначаючи низку обставин, що призводять до цього:

а) брак спеціальних нормативних документів, що регламентують порядок вирішення питань за зазначеною проблемою;

б) недостатній рівень професійної майстерності практичних працівників, обумовлений неналежним рівнем їхніх знань із кримінології, педагогіки та психології;

в) низький рівень взаємодії та узгодженість у вирішенні спільних завдань з іншими службами правоохоронних органів, службами у справах дітей, різними державними органами та громадськістю [185, с. 10].

На нашу думку, до основних проблем належного виконання своїх посадових обов'язків також належить невміння структурувати власний робочий час. Тому вважаємо за доцільне передбачити спеціальні програми, методичні рекомендації для працівників підрозділів ювенальної превенції та дільничних офіцерів поліції щодо раціонального розподілу робочого часу та на основі цього знаходити ефективні способи профілактики підліткової злочинності.

Ще одним позитивним нововведенням у діяльності поліції є поліцейське піклування. Поліцейське піклування щодо неповнолітніх осіб – це превентивний захід, тобто захід попередження адміністративних та кримінальних правопорушень, який не передбачає застосування примусових заходів. Такий захід, відповідно до Закону України «Про національну поліцію», може здійснюватися щодо:

- 1) неповнолітньої особи віком до 16 років, яка залишилася без догляду;
- 2) особи, яка підозрюється у втечі з психіатричного закладу чи спеціалізованого лікувального закладу, де вона утримувалася на підставі судового рішення;
- 3) особи, яка має виражені ознаки психічного розладу і створює реальну небезпеку оточуючим або собі;
- 4) особи, яка перебуває у публічному місці і внаслідок сп'яніння втратила здатність самостійно пересуватися чи створює реальну небезпеку оточуючим або собі.

Поліцейське піклування передбачає щодо такої особи: 1) передання її батькам або усиновителям, опікунам, піклувальникам, органам опіки та

піклування; 2) передання відповідному закладу; 3) передання у спеціальний лікувальний заклад чи доставлення до місця проживання. Отже, поліцейське піклування можна віднести безпосередньо до заходів індивідуальної профілактики девіантної поведінки неповнолітніх, або до попередження супутніх такої поведінки чинників: вживання алкоголю, наркотичних засобів, бродяжництва тощо.

Важливим для подолання дитячої жорстокості, зокрема вчинення злочинів з особливою жорстокістю, є, як зазначають науковці, прийняття законів, що забороняють відкриту пропаганду жорстокості, насильства, еротики, що межує з порнографією, а також створення відповідного органу, функцією якого стане оцінка змісту кіно/відеопродукції та визначення можливостей її демонстрації [158].

Завдання профілактики правопорушень серед неповнолітніх вирішує широке коло суб'єктів: державні й недержавні, спеціалізовані та неспеціалізовані органи. Одні суб'єкти профілактики правопорушень керують, спрямовують та координують профілактичну діяльність серед неповнолітніх, інші – безпосередньо організовують і здійснюють профілактичні заходи серед неповнолітніх. На думку деяких учених, важливою системною ознакою суб'єктів профілактики є відповідальність суб'єкта за досягнення цілей профілактичної діяльності та її результати [7; с. 92].

Усіх суб'єктів профілактики правопорушень, що вчиняються неповнолітніми, системно пов'язані між собою, об'єднує єдина мета – виявлення й усунення (нейтралізація) об'єктивних та суб'єктивних детермінант правопорушень неповнолітніх для забезпечення реального зниження інтенсивності криміналізації неповнолітніх у країні, захисту їх прав та законних інтересів, послаблення дисфункції інститутів соціалізації неповнолітніх.

За сучасних умов система суб'єктів профілактики правопорушень серед неповнолітніх має відповідати певним вимогам (базуватися на певних

принципах). По-перше, бути стабільною: її функціонування має бути розраховане на достатньо тривалий час. Певні елементи системи можуть і повинні змінюватися, але загалом система має бути стабільною. По-друге, система суб'єктів профілактики правопорушень повинна бути чітко визначена. По-третє, вона має мати власний загальний, координуючий, організаційний центр. По-четверте, необхідним є чітке визначення компетенції кожного зі суб'єктів профілактики, тобто визначення його спеціалізації. По-п'яте, необхідним постає окреслення вертикальних і горизонтальних зв'язків суб'єктів профілактики між собою.

Але лише роботи правоохоронних органів щодо профілактики злочинності неповнолітніх не достатньо.

Нині характерною рисою попереджувальної діяльності в Україні є відсутність належного зв'язку між суб'єктами, які її здійснюють, зокрема з громадськістю. Уникнути цього можливо шляхом створення загальноузгодженої системи правових норм, які б регулювали взаємодію правоохоронних органів з іншими суб'єктами профілактичної діяльності.

Форми взаємодії, як і види, є дуже різноманітними. З-поміж них варто виокремити:

- взаємну інформацію про стан попередження злочинів, що вчиняються неповнолітніми;
- спільний аналіз обстановки у цій сфері діяльності;
- узгоджене або спільне планування окремих найбільш важливих напрямів попереджувальної діяльності служб і підрозділів правоохоронних органів, а також взаємодію з іншими державними органами і громадськими організаціями;
- здійснення попереджувальних заходів спільними зусиллями;
- спільна підготовка і проведення нарад та інших організаційних заходів;
- внесення спільно підготовлених пропозицій керівникам галузей і відомств, а також адміністрації підприємств, установ і організацій;

– надання допомоги один одному відповідними силами і засобами тощо [100, с. 110–111]

Суть підходу до реконструювання організаційної та функціональної структури профілактики злочинності неповнолітніх у державі полягає в підвищенні цільової спрямованості діючої організаційної системи, що охоплює не тільки багато служб правоохоронних органів, а також інші правозастосовчі органи і низку громадських організацій [32].

Відтак з’явиться можливість покласти відповідальність за конкретні ділянки профілактичної діяльності сімейного насильства на спеціалізовані державні відомства та громадські організації і, відповідно, виробити й реалізувати єдину державну політику профілактики таких злочинів.

Спеціальні державні і громадські організації, реалізуючи кожний по-своєму завдання попередження злочинності неповнолітніх, мають, по суті, доповнювати один одного. Задля інтенсифікації цієї складової діяльності необхідно дотримання низки умов. Це передусім акумулювання, обробка й використання спеціально підібраної інформації. Така інформація дає змогу спеціальним суб’єктам не тільки об’єктивно оцінити сформовану на місцях ситуацію, а й окреслити реальні шляхи щодо її корекції у вигідному для суспільства напрямі. Словом, стратегія боротьби із жорстокими злочинами, що вчиняються неповнолітніми, має гарантувати регулярний приплив інформації.

Крім внутрішніх інформаційних потоків, необхідних для реалізації заходів та організації попередження насильницьких злочинів, скоєних із особливою жорстокістю, необхідно також акцентувати на систематичному інформуванні населення про відповідну діяльність суб’єктів попередження. Зазначене потрібне для забезпечення належного рівня гласності, і з метою інформування громадян про реальний стан злочинності, і для того, щоб оповістити громадськість про роль, яку мають різні відомства у боротьбі з відповідними проявами злочинності.

Недержавна підсистема складається з низки громадських об'єднань, рухів, партій та некомерційних фондів, діяльність яких засвідчує позитивну тенденцію до змін у зазначеному напрямі. Йдеться про вияв гуманізації в змісті загальнопопереджувальних завдань недержавної підсистеми суб'єктів попередження, котрі ставлять перед собою цілі і правової просвіти населення, і лібералізації діючої системи кримінальних покарань. Однак недержавна підсистема суб'єктів попередження, що народжується, наразі ще не може розглядатися як гідний опонент державній системі.

До муніципальних соціальних служб, які провадять профілактичну роботу із зазначеним контингентом осіб, належать органи управління охороною здоров'я; комісії у справах неповнолітніх і захисту їх прав; органи управління соціального захисту населення; органи управління освітою; органи опіки і піклування; органи у справах молоді; органи служби зайнятості і т.д.

Нині у країні триває формування психологічної служби в системі освіти, – це соціально-психологічні центри. За допомогою таких служб передбачається повсюдно проводити профілактику алкоголізму, наркоманії, токсикоманії, асоціальної поведінки громадян; їх соціально-трудова адаптацію, надавати допомогу у вирішенні конфліктних ситуацій у сімейному середовищі, а також послуги консультування з найрізноманітніших питань

При деяких нині діючих таких центрах успішно функціонують «телефони довіри».

Варто також зазначити, що нині залишається не використаним величезний потенціал ЗМІ (радіо, телебачення, друкованих та електронних видань) щодо виховання й формування особистості (зокрема, дітей і підлітків), пропаганди сімейних цінностей, добра і справедливості. Натомість виховних і соціальних програм на всіх телевізійних каналах неймовірно мало порівняно з «розважальними» передачами, основна мета яких – високий рейтинг каналу і його комерційний успіх. Через ЗМІ суспільству нав'язується «занижений» рівень моральності та культури, певна

схема поведінки, в якій насильницьке вирішення проблем, приниження честі й гідності людини, допустимість аморальних вчинків сприймаються як звичне явище.

Інститути надання соціальної допомоги тільки створюються, вони не численні, їх діяльність часто має розрізнений, стихійний характер, оскільки відсутня єдина правова основа, що встановлює систему таких органів, їх компетенцію, функції, принципи та методи роботи, механізм координації з іншими службами та державними органами. Нині взаємодія кризових центрів і правоохоронних органів, за правило, обмежується лекційними заняттями про сутність і специфіку сімейного насильства, проведеними співробітниками центрів у районних відділеннях поліції

Необхідність створити комплексну інноваційну модель профілактики підліткової злочинності за сучасних умов визначена передусім потребою в новій, більш ефективній системі реагування на правопорушення та профілактику злочинності серед неповнолітніх. Ця модель має замінити неефективний каральний підхід, що лишився Україні у спадок від радянського тоталітаризму. Нове розуміння принципів профілактики злочинності ґрунтується на рекомендаціях Європейського Союзу, документах ООН та ЮНІСЕФ стосовно сучасного досвіду ювенальної юстиції, на передовому досвіді Канади, Швейцарії та інших європейських країн у провадженні профілактики підліткової злочинності.

Система профілактики злочинності забезпечує зниження рівня злочинності та захист інтересів громади у такий спосіб:

– запобігає правопорушенням, усуваючи їхні ймовірні причини та обставини, що можуть спонукати підлітків чинити протиправні дії (проактивний підхід);

– передбачає активну участь громади у процесі реабілітації дітей і молоді, що перебувають у конфлікті зі законом або виявляють девіантну поведінку, – надання підтримки та допомоги в її ресоціалізації та реінтеграції (залучення до громади);

– створює умови для того, щоби молодь взяла на себе належну відповідальність за власні вчинки: усвідомили наслідки скоєного й спрямували власні дії на виправлення їх та відновлення відносин і миру в громаді (відновний підхід).

По-друге, модель профілактики підліткової злочинності бере до уваги особливості психічного й фізичного стану неповнолітнього в період формування його особистості, коли йому особливо потрібні підтримка й турбота дорослих, а тому він має нести справедливу та пропорційну відповідальність за власні дії.

По-третє, модель ґрунтується на засадах поваги до суспільних цінностей та зорієнтована на формування у підлітків (і в громаді загалом) шанобливого ставлення до загальнолюдських моральних цінностей, поваги до особистості, а також тендерних, етнічних, культурних та мовних відмінностей, що є в громаді.

Головна особливість моделі полягає в тому, що громада об'єднує власні ресурси для профілактики злочинності неповнолітніх. Передусім ідеться про залучення представників правової системи (зокрема, правоохоронних органів), органів місцевої влади, соціальних служб і неурядових організацій, які спільно створюють координаційну раду. Така рада має повноваження ухвалювати рішення, щоб адаптувати й забезпечити функціонування моделі на рівні міста, району чи області. Координаційна рада також сприяє формуванню мультидисциплінарної команди, до складу якої належать представники відповідних служб громади. Члени мультидисциплінарної команди – це фахівці, які об'єдналися для надання безпосередньої допомоги в кожному конкретному випадку. І в цьому також полягає комплексний підхід до роботи з дітьми та молоддю, що виявляють девіантну чи делінквенту поведінку.

Програма відновного правосуддя має декілька форм: 1) медіація між потерпілим та правопорушником; 2) коло громади (або підтримки, примирення тощо); 3) сімейна конференція та ін. Послуги з проведення

програм відновного правосуддя надає центр відновного правосуддя (ЦВП) у громаді, модель якого розробили БО «Український центр порозуміння» та його регіональні партнери в рамках проекту ЄК «Розбудова мережі центрів відновного правосуддя в громадах України».

Важливим елементом програм відновного правосуддя є зв'язок із соціальними послугами в громаді, які можуть надати потрібну допомогу в процесі реінтеграції правопорушника (наприклад, лікування від алко- та наркозалежності, психіатрична/психологічна допомога та соціальна робота з підлітком і, можливо, його найближчим соціальним оточенням). Дуже важливу роль у цьому має мультидисциплінарна команда, яку залучає за потреби до участі в програмі відновного правосуддя координатор ЦВП у громаді.

Вторинна профілактика потрібна тоді, коли поліцейський ювенальної превенції або дільничний офіцер поліції реєструють адміністративне правопорушення або інший прояв девіантної/делінквентної поведінки, що не підпадає під дію статей КК України. У такому разі координатор ЦВП у громаді може застосувати той самий механізм реагування і подальшої реабілітації та реінтеграції, що й на третинному рівні профілактики. Однак, якщо випадок менш серйозний, профілактичну діяльність здійснює шкільна служба порозуміння (ШСП), яку координує практичний психолог або соціальний педагог із членів мультидисциплінарної команди. Діяльність ШСП здебільшого пов'язана саме із вторинною профілактикою злочинності – розв'язанням конфліктів та реагуванням на прояви девіантної поведінки учнів школи. Робота шкільної служби, як і вся модель профілактики злочинності, побудована на принципах відновного підходу. Важливим її елементом є підхід «рівний–рівному», тобто профілактичну діяльність виконують зазвичай старшокласники, які пройшли спеціальне навчання. Старшокласники є нейтральними посередниками у розв'язанні конфліктів, що виникають між учнями школи, проводять «кола» в класах і профілактичні заняття. Варто зауважити, що більшість конфліктів у школах, де є така

шкільна служба, розв'язуються без втручання дорослих або застосування дисциплінарних заходів реагування. Та найбільша перевага цього способу реагування полягає в тому, що завдяки участі в процедурах розв'язання конфліктів учні переймають для себе інший спосіб побудови стосунків із однолітками. ШСП працює також над розв'язанням групових конфліктів та побудовою безпечного середовища в навчальному закладі – проводить так звані «кола» для розв'язання певної проблеми, ухвалення рішення, підтримання одного з учасників тощо.

Ще один напрям діяльності ШСП – упровадження програми розвитку життєвих навичок, яка сприяє соціальній реабілітації девіантних підлітків. Коли до координатора шкільної служби надходить інформація від інспектора поліції про те, що учень певної школи скоїв некримінальне правопорушення, застосовують мотиваційне консультування для залучення підлітка до програми життєвих навичок (або кіл підтримки).

Якщо в родині підлітка складна (кризова) ситуація, координатор ШСП вивчає можливість провести сімейну групову нараду або вжити інших заходів родинного консультування та соціальної допомоги. Сімейна групова нарада є програмою відновного підходу, її мета – вирішити певні проблеми чи усунути кризу в родині, заохочуючи членів родини до активної участі у процесі прийняття та виконання рішення. Члени мультидисциплінарної команди надають потрібну ресурсну підтримку, якщо сім'я звертається по допомогу.

Первинна профілактика полягає здебільшого в тому, щоби сприяти налагодженню конструктивної соціальної взаємодії підлітків (соціально прийнятної, законослухняної поведінки). Основними суб'єктами профілактичної діяльності на цьому рівні є система освіти та ШСП, вони під час тренінгів та «кіл» проводять ціннісно-орієнтоване навчання підлітків навичок конструктивної взаємодії. Потрібно також ввести у навчальні компоненти з відновного та проактивного підходів інформаційну стратегію поліції для інформування громадськості та дітей, учнів навчальних закладів.

Наведемо напрями вдосконалення профілактичної діяльності та взаємодії суб'єктів профілактики:

1) формування в дитячому середовищі поваги та прийняття суспільних цінностей, що сприятиме налаштуванню конструктивної соціальної взаємодії (соціально прийнятної, законослухняної поведінки);

2) формування позитивного ставлення громадськості до діяльності правоохоронних органів;

3) активізація громадськості й залучення її (неурядові організації, ЗМІ тощо) до побудови безпечного та мирного середовища для дітей;

4) формування в неповнолітніх:

а) поваги та прийняття суспільних цінностей, що сприятиме налаштуванню конструктивної соціальної взаємодії (соціально прийнятної, законослухняної поведінки);

б) навичок ненасильницького розв'язання конфліктів;

5) надання послуг із первинного втручання й оцінювання потреб сімей, у яких діти виявляють девіантну поведінку, перенаправляючи такі родини до інших служб, де їм нададуть кваліфіковані, доступні й достатні послуги, що допоможе родині вийти з кризи;

б) активізація та залучення громадськості (неурядових організацій, ЗМІ тощо), державних та муніципальних служб до надання соціально-психологічної, реінтеграційної (та інших видів) підтримки дітям із девіантною поведінкою та їхнім родинам [153].

Ефективність профілактичної діяльності злочинності серед неповнолітніх залежить від: професійно-психологічної готовності працівників поліції до її здійснення; наявності чіткого алгоритму дій при використанні спеціального інструментарію для виявлення дисфункціональних сімей, в яких підростають неповнолітні, схильні до девіантної, делінквентної та адиктивної поведінки; встановлення особливостей соціальної ситуації їх розвитку, підлітково-молодіжної субкультури, індивідуально-психологічних рис неповнолітніх правопорушників тощо. Тобто залежить від параметрів, які обов'язково мають братися до уваги при здійсненні профілактичної роботи.

Висновки до третього розділу

З уваги на злочинність як соціально небезпечне явище, перед суспільством постає завдання її мінімізації, зниження до реально ймовірного рівня. Саме такий підхід до проблеми протидії злочинності загалом та її попередження зокрема заснований на концепції комплексного використання всіх можливостей суспільства, держави, громадян щодо реалізації заходів, що запобігатимуть кримінальному розвитку подій у масштабі країни, регіону, конкретних криміногенних ситуацій.

Поділяючи думки науковців, вважаємо, що поряд із загальносоціальним і спеціальним попередженням важливим елементом є проміжна профілактика. Її завданням, зокрема є вплив на поведінку, близьку до злочинної, чи таку, яка їй передує, а також на так звані фонові явища злочинності: наркоманію, алкоголізм, адміністративні правопорушення, соціальне паразитування, тобто такі, що призводять до формування усталеної антисуспільної спрямованості особи та можуть свідчити про підвищену ймовірність вчинення діянь із ознаками злочину.

Оскільки існування/виникнення злочинних проявів обумовлені суб'єктивними причинами та об'єктивними умовами, загальні заходи попередження злочинності мають здійснюватися з урахуванням цих причин та умов, а саме бути спрямованими на виявлення детермінант злочинності та розробку/втілення заходів щодо їх усунення чи нейтралізації.

До загальних заходів попередження злочинів із особливою жорстокістю слід віднести:

- культурно-виховну роботу у всіх сферах діяльності; підвищення морально-культурного рівня сім'ї, а також внутрішньо-сімейне спілкування;
- поліпшення матеріального добробуту населення;
- боротьбу з алкоголізмом і наркоманією; боротьбу з рецидивною злочинністю, яка полягає в соціальній адаптації неповнолітніх, які відбули покарання;

– зниження пропаганди насильства у ЗМІ, зокрема заборона фільмів, що демонструють жорстокість і насильство, в денний час доби.

Діяльність щодо попередження злочинів, що вчиняються неповнолітніми загалом та з особливою жорстокістю зокрема має провадитися з врахуванням причин, що їх породжують. Відтак зміст та завдання роботи щодо запобігання злочинності неповнолітніх полягають в усуненні упущень, негараздів, недоліків у вирішенні суспільних проблем та перешкоджанні діяльності відповідних державних і недержавних інституцій, які створюють умови формування в особистості неповнолітнього суспільно неприйнятної, антисуспільної спрямованості чи криміногенної мотивації.

Отже, загальносоціальне попередження злочинів, які вчиняються неповнолітніми з особливою жорстокістю, – це діяльність державних органів, громадських організацій, суспільства та окремих громадян, що має довготривалий характер і враховує специфіку об'єкта попередження, спрямована на усунення, ослаблення, нейтралізацію негативного комплексного впливу на злочинність, а також на виникнення антикриміногенних чинників, сигналом для якої має бути антигромадський вчинок людини, її протиправна поведінка, яка може розвинути і перетворитися на установку на вчинення злочину з особливою жорстокістю.

Спеціально-кримінологічний рівень запобігання злочинності (кримінологічна профілактика) – це цілеспрямований вплив спеціальних державних органів, спеціальних установ, громадських формувань, які спеціалізуються на боротьбі зі злочинністю, на криміногенні чинники, що обумовлюють окремі види і групи злочинної поведінки (наприклад, злочинність неповнолітніх, жіночу злочинність, економічну злочинність). Усунення чи нейтралізація таких комплексів специфічних причин і умов злочинної поведінки здійснюється у процесі діяльності відповідних суб'єктів, для яких профілактична функція є виконанням їхніх професійних обов'язків.

Служби, органи та підрозділи правоохоронних органів України формують систему взаємопов'язаних елементів, об'єднаних єдиними цілями

і завданнями, що юридично закріплені у законодавчих та інших нормативних актах. За сучасних умов у системі правоохоронних органів можна виокремити два різновиди профілактичної роботи з неповнолітніми: 1) служби та підрозділи, які здійснюють профілактичну роботу серед підлітків паралельно з виконанням основних службових обов'язків; 2) служби та підрозділи, які спеціально уповноважені здійснювати профілактичну роботу серед неповнолітніх – ювенальні інспектори Національної поліції. Від того, яке місце у діяльності перелічених суб'єктів посідає профілактика правопорушень серед неповнолітніх, залежить і обсяг їх повноважень у цій сфері.

Профілактичну роботу серед неповнолітніх, на нашу думку, суттєво ускладнює відсутність єдиної бази даних про неблагополучні сім'ї та неповнолітніх із відхиленнями у розвитку та поведінці ні на місцевому, ані на загальнодержавному рівнях.

Невід'ємною складовою профілактики правопорушень серед неповнолітніх, що провадять правоохоронні органи, є індивідуальна профілактика. Індивідуальна профілактика – це діяльність, спрямована на виявлення осіб, від яких можна очікувати вчинення правопорушень, і здійснення впливу на них та їхнє довколишнє соціальне середовище (мікросередовище) з метою позитивної корекції їх поведінки, усунення, послаблення або нейтралізації криміногенних чинників, що діють у цій сфері.

Індивідуальна профілактична робота серед неповнолітніх буде ефективною лише за умов: своєчасності, відповідності профілактичних заходів станом об'єкта профілактики (що сильніше криміногенно «уражений» неповнолітній, то інтенсивніше мають бути заходи щодо нього), послідовності, комплексності, реальності.

Недоліком у здійсненні індивідуальної профілактики є випадки передчасного зняття з профілактичного обліку деяких підлітків-правопорушників як таких, що «виправилися», і недостатня організація індивідуальної роботи з неповнолітніми, котрі перебувають на обліку. На нашу думку, також потребує подальшого поліпшення й організація роботи

з виявлення та поставлення на облік батьків та осіб, що їх замінюють, які негативно впливають на неповнолітніх. Недостатня ефективність профілактичних заходів нині значно зумовлена несвоєчасним виявленням підлітків із антигромадською поведінкою. Суттєвим недоліком в роботі підрозділів ювенальної превенції є невиявлення або пізні виявлення неповнолітніх, схильних до вчинення злочинів, що є наслідком відсутності належної взаємодії певних підрозділів зі школами, підприємствами, громадськістю за місцем проживання, від яких можна отримувати інформацію про вчинення підлітками правопорушень та інших протиправних вчинків.

До заходів індивідуальної профілактики протиправної поведінки неповнолітніх належить поліцейське піклування – превентивний захід, тобто захід попередження адміністративних та кримінальних правопорушень, який не передбачає застосування примусових заходів.

Нині характерною рисою попереджувальної діяльності в Україні є відсутність належного зв'язку між суб'єктами, які її здійснюють, зокрема з громадськістю. Уникнути цього можливо шляхом створення загальноузгодженої системи правових норм, які б регулювали взаємодію правоохоронних органів з іншими суб'єктами профілактичної діяльності.

ВИСНОВКИ

У дисертації теоретично узагальнено й обґрунтовано практичні рекомендації щодо вирішення комплексу проблемних питань щодо детермінант вчинення неповнолітніми злочинів із особливою жорстокістю, формування особистості такого злочинця, а також розроблення заходів запобігання таким проявам. Сформульовано низку пропозицій, спрямованих на розвиток чи вдосконалення положень кримінологічної науки.

1. У рамках з'ясування теоретичного аспекту злочинності неповнолітніх встановлено, що попри значну кількість публікацій з окресленої теми, ця проблематика досі актуальна і потребує подальшого дослідження за сучасною науковою методологією. Констатовано, що до вивчення причин вчинення неповнолітніми злочинів з особливою жорстокістю вкрай рідко залучаються фахівці зі соціальної, вікової, юридичної психології та психіатрії. Відтак результати досліджень є однобічними, нерідко містять протиріччя з теоретичними положеннями інших наук. Тому аналіз детермінант злочинів має здійснюватися спільними зусиллями представниками різних наук.

2. Поняття злочинності неповнолітніх розглянуто в історичній ретроспективі із визначенням її найістотніших ознак. Здійснено кримінологічну характеристику злочинів, що вчиняються неповнолітніми з особливою жорстокістю, та особистості неповнолітнього злочинця.

2.1. Підтверджено, що злочинність неповнолітніх – соціально негативне явище, що охоплює сукупність злочинів, вчинених особами, що не досягли 18-річного віку, на певній території за певний проміжок часу, характеризується кількісними та якісними показниками, є об'єктом самостійного вивчення, а його основною особливістю, що зумовлює специфічні детермінанти та заходи запобігання, є особа неповнолітнього злочинця.

2.2. Злочинність серед молоді має переважно груповий характер. Серед юних злочинців високий показник вторинної й навіть неодноразової судимості. Серед осіб, які притягаються до кримінальної відповідальності,

25% раніше вже вчиняли злочини, початок їх «злочинної» діяльності припадає на неповнолітній вік – 14–16 років.

2.3. Високий рівень злочинності неповнолітніх простежується у тих регіонах, де складна соціальна ситуація. Тому сімейне неблагополуччя в найширшому соціальному розумінні є надважливим показником, що впливає на стан і подальші тенденції у злочинності неповнолітніх. Сімейна стабільність акумулює різні негативні процеси і явища економічного, політичного, етико-виховного, демографічного, соціально-психологічного характеру, що відбуваються у суспільстві і детермінують поведінку неповнолітнього та визначають її характер. Ці процеси визначають умови життя у суспільстві загалом і, відповідно, коригують навчальний та виховний процеси, формування особистості неповнолітніх.

2.4. Для вироблення наукових підходів до дослідження злочинності неповнолітніх необхідною і важливою умовою є встановлення природи особливостей особистості неповнолітнього злочинця (соціальні чи генетичні або їх співвідношення) та правильне їх трактування у структурі чинників, що зумовлюють злочинність неповнолітніх загалом.

3. Розглянуто зарубіжний досвід попередження злочинів, що вчиняються неповнолітніми з особливою жорстокістю. Констатовано, що попередження правопорушень неповнолітніх міжнародне співтовариство розглядає як комплексну соціальну політику.

3.1. Міжнародна запобіжна діяльність провадиться з використанням різноманітних програм, зорієнтованих на профілактику правопорушень серед неповнолітніх, що доповнюють та додають розмаїття превентивним заходам, а їх результати є корисними не лише для поліції, а й для суспільства загалом. Найбільш ефективні програми базуються на мультифакторному підході та застосовуються з раннього дитинства, спрямовані не стільки на індивіда (агресивна поведінка, стрес, навички подолання), скільки на несприятливі характеристики найближчого сімейного та соціального оточення.

3.2. Водночас встановлено, що Україні переймати закордонний досвід необхідно з уваги на національні особливості, зумовлені попереднім розвитком

нашої держави та сучасними трансформаційними процесами, що відбуваються у всіх сферах суспільного життя. Підтверджено, що злочинність неповнолітніх – соціально-негативне явище, що охоплює сукупність злочинів, вчинених особами, що не досягли 18-річного віку, на певній території за певний проміжок часу, характеризується кількісними та якісними показниками, є об'єктом самостійного вивчення, а її основною особливістю, що зумовлює специфічні детермінанти та заходи попередження, є особа неповнолітнього злочинця.

4. Здійснено кримінологічну характеристику злочинів, що вчиняються неповнолітніми з особливою жорстокістю.

4.1. Під злочинами, що вчиняються з особливою жорстокістю, належить розуміти умисні насильницькі діяння (дію чи бездіяльність), прояв агресивності, як особистісної риси особи, що вчиняються з метою (або є способом вчинення інших злочинних діянь) заподіяння фізичної, психічної та моральної шкоди потерпілому.

4.2. КК України вказує на низку злочинів, кваліфікуючими ознаками яких є вчинення діяння «з особливою жорстокістю». Однак кримінологія може розглядати прояв жорстокості набагато ширше, визначаючи, з огляду на практичний досвід, своє коло злочинів, поєднаних із жорстокістю (побої, катування, хуліганство тощо), яка тісно пов'язана з насильством і агресією. На основі даних Державної служби статистики України та Генеральної прокуратури України встановлено, що у структурі злочинності молоді переважають корисливі, корисливо-насильницькі й насильницькі види злочинів. Злочини, вчинені молоддю, є більш зухвалими та агресивними порівняно із загальною злочинністю. Особливо зростає кількість злочинів, вчинених на ґрунті наркоманії й алкоголізму.

4.2. Окреслено нові негативні явища сьогодення, зокрема булінг, тобто цькування однієї дитини іншою, агресивне переслідування, яке часто поширене в школах. Булерами зазвичай стають ті, що ростуть без заборон та авторитету батьків, за браку уваги і поваги дорослих, із яскраво вираженими нарцисовими рисами характеру, яким постійно доводиться самоутверджуватися за рахунок інших людей, доводити власну перевагу.

5. Наведено кримінологічну характеристику особистості неповнолітнього злочинця, що вчиняє злочини з особливою жорстокістю.

5.1. Особистість неповнолітнього злочинця, що вчиняє злочини з особливою жорстокістю, – це особливий тип особистості, яка вчинила злочин, в якому виявилася її (особистості) антигромадська спрямованість та прагнення до заподіянь страждань іншим, схильна до протиправної поведінки й характеризується сукупністю негативних рис, ознак та властивостей, набутих у процесі соціалізації, зокрема агресивності, жорстокості, егоїзму, соціопатії тощо, які за конкретної життєвої ситуації призвели до вчинення суспільно небезпечного діяння, у процесі якого реалізується потреба особи в агресії, жорстокості та насильстві при виборі способу вчинення злочину.

5.2. В Україні найчастіше вчинюють злочини особи з початковою та загальною освітою, дві третини від загальної кількості виявлених осіб становить молодь, яка ніде не працювала й не навчалася. Найбільша кількість злочинів вчинюється у великих містах, менше – у районах та сільській місцевості.

5.3. Більшість осіб, які вчинили злочини зазначеної категорії, мають середню або спеціальну освіту. За даними Генеральної прокуратури України, зі 130524 осіб, які вчинили кримінальні правопорушення у 2017 році, мали початкову загальну, або не мали освіти 3508 осіб; мали повну загальну, середню та базову загальну освіту – 75524 особи; мали професійну технічну освіту – 28418 осіб.

5.4. За сімейним станом юних осіб-злочинців встановлено: виховувалися в повній сім'ї – 36,5%, був відсутній (або зараз відсутній) один із батьків – 42,1%, не мали (або не мають) батьків взагалі – 10%, виховувалися (виховуються) у родичів, сторонніх осіб, у дитячому будинку, в школі-інтернаті – 11,4%.

5.5. За віком особи, які вчинили вбивства з особливою жорстокістю, поділяються так: до 16 років – 30,7%; з 16 до 25 років – 43,4%; від 25 до 35 років – 13,4%; старше 36 років – 12,5%. Відтак це молодь у віці до 25 років, тобто відбувається «омолодження» злочинності.

5.6. Питома вага жінок у загальній структурі злочинності молоді в Україні становить близько 15%. Деякі протиправні посягання з боку жіночої статі мають «нетрадиційний», виключно зухвалий і небезпечний характер, вирізняються особливою жорстокістю, діють за принципом «все або нічого». Насильницькі дії неповнолітніх злочинців жіночої статі з проявом жорстокості здебільшого вчиняються у групах і становлять підвищену небезпеку.

6. Проаналізовано поняття і сутність детермінант формування особистості неповнолітнього злочинця, запропоновано їх класифікацію. Існує безліч об'єктивних і суб'єктивних детермінант злочинності, окремих видів злочинів і злочинів як індивідуальних актів.

6.1. Встановлено, що особистість формується під впливом не тільки суспільства загалом, яке можна вважати великою соціальною групою, а й тих малих соціальних груп, до яких вона належить, а це формування не завжди є сприятливим. До малої соціальної групи належить сім'я, дошкільні установи, школа, інші навчальні заклади, військова частина, колектив, найближче оточення особи, місце відпочинку тощо, тобто той первинний колектив, в якому людина проводить основну частину свого часу.

6.2. У кримінологічній науці більше уваги приділяється особистісним деформаціям неповнолітніх правопорушників, аніж встановленню соціальних детермінант такої поведінки, або ж, навпаки, особистісні деформації неповнолітніх не беруться до уваги під час аналізу протиправної поведінки неповнолітніх.

6.3. Формування антисоціальної поведінки у неповнолітніх – це процес накопичення особистісних деформацій у сферах потреб, інтересів, ціннісних орієнтацій. За несприятливого формування особи виникає невідповідність між її рисами й якостями і вимогами оточуючої дійсності. Особа виявляється не адаптованою до навколишнього соціального середовища, в якому має жити, навчатись, працювати.

6.4. Особистість неповнолітнього злочинця характеризують спосіб насильства і жорстокість, що при цьому виявляється, що вказують на риси

його характеру і темпераменту, його професійні навички й уміння, а в деяких випадках – особливості психічного стану і здоров'я

6.5. До чинників, що створюють негативні умови для життя і виховання неповнолітніх, в сучасній Україні належать: значна соціальна диференціація населення (тобто сімей, в яких ростуть і виховуються неповнолітні) за рівнем матеріального забезпечення та соціального статусу; порушення принципу розподілу і перерозподілу матеріальних благ і їх споживання залежно від інтенсивності та соціальної значущості власної праці; різниця у характері і змісті навчання залежно від матеріального становища; високий рівень розлучень та розпаду сімей; поширення пияцтва та алкоголізму, нервово-психічних розладів, хронічних захворювань окремих груп населення, зокрема батьків та осіб, відповідальних за навчання і виховання дітей; духовна розбещеність; низький рівень правової культури у суспільстві і значна деформація моральної та правової свідомості окремих верств населення; вимушена необхідність батьків працювати за кордоном окремо від сім'ї; недостатнє ресурсне і кадрове забезпечення суб'єктів, які займаються вихованням неповнолітніх.

7. Розглянуто загальносоціальні заходи запобігання злочинам, що вчиняються неповнолітніми з особливою жорстокістю.

7.1. Загальносоціальне попередження злочинів, які вчиняються неповнолітніми з особливою жорстокістю – це діяльність державних органів, громадських організацій, суспільства та окремих громадян, що має довготривалий характер, і враховує специфіку об'єкта попередження, спрямовану на усунення, ослаблення, нейтралізацію негативного комплексу впливу на злочинність, а також виникнення антикриміногенних чинників, сигналом для якої має бути антигромадський вчинок людини, її протиправна поведінка, яка може розвинути і перетворитися на установку на вчинення злочину з особливою жорстокістю.

7.2. До загальних заходів попередження злочинів з особливою жорстокістю належать:

- культурно-виховна робота у всіх сферах діяльності; підвищення морально-культурного рівня сім'ї, а також внутрішньосімейне спілкування;
- поліпшення матеріального добробуту населення;
- боротьба з алкоголізмом і наркоманією; з рецидивною злочинністю;
- зниження пропаганди насильства в ЗМІ.

8. Визначено спеціально-кримінологічні й індивідуальні заходи попередження злочинів, що вчиняються неповнолітніми з особливою жорстокістю.

8.1. У процесі вивчення особистісних деформацій, виявлення закономірностей їх виникнення встановлено об'єктивний вплив соціального середовища, який сформував їх у минулому й підтримує тепер, що дає змогу мати об'єктивні дані для вироблення заходів запобігання злочинній поведінці неповнолітніх.

8.2. Індивідуальна профілактика – це діяльність, спрямована на виявлення осіб, від яких можна очікувати вчинення правопорушень і здійснення впливу на них та їх довколишнє соціальне середовище (мікросередовище) з метою позитивної корекції їхньої поведінки, усунення, послаблення або нейтралізації криміногенних чинників, що діють у цій сфері.

Крім внутрішніх інформаційних потоків, необхідних для реалізації заходів та організації попередження насильницьких злочинів, скоєних із особливою жорстокістю, має також працювати систематичне інформування населення про відповідну діяльність суб'єктів попередження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абельцев С. И., Матюнин А. Ф., Солодовников С. А. Хулиганство: криминологический анализ. Коломна, 2000. 112 с.
2. Абельцев С. Н. Проблемы криминального насилия. Коломна, 2002. 236 с.
3. Абельцев С. Н. Семейные конфликты и преступления. Российская юстиция. 1998. № 11. С. 29–30.
4. Аванесов Г. А. Криминология. Прогностика. Управление: учебное пособие. Горький: Изд-во ГВШ МВД СССР, 1975. 423 с.
5. Акімова А. С. Особлива жорстокість як спосіб вчинення злочинних посягань. Порівняльно-аналітичне право. 2015. № 4. С. 300–302.
6. Алауханов Е. О. Криминология. Общая и Особенная части: учебник. Алма-Ата, 2008. 429 с.
7. Алексеев А. И. Криминология: курс лекций. М.: Щит-М, 1998. 340 с.
8. Андреев Н. А., Тараканов Ю. В. Асоциальное поведение несовершеннолетних: монография / под ред. А. В. Горожанина. Самара: Самар. юрид. ин-т, 2001. 153 с.
9. Антонян Ю. М., Бойко И. Б., Верещагин В. А. Насилие среди осужденных. М.: Юрист, 1994. 116 с.
10. Антонян Ю. М., Гульдман В. В. Криминальная патопсихология. М.: Наука, 1991. 124 с.
11. Антонян Ю. М., Еникеев М. И., Эминов В. Е. Психология преступника и расследование преступлений. М., 1996. 336 с.
12. Антонян Ю. М. Жестокость в нашей жизни. М.: ИНФРА-М, 1995. 319 с.
13. Антонян Ю. М. Криминология: избранные лекции. М., 2004. 447 с.
14. Антонян Ю. М. Насилие. Человек. Общество: монография. М.: ВНИИ МВД России, 2001. 247 с.
15. Антонян Ю. М. Общий очерк о преступном насилии. Человек против человека. Преступное насилие: сборник статей / под редакцией Ю. М. Антоняна, С. Ф. Милюкова. СПб.: ВНИИ МВД России, 1994. С. 8–9.

16. Антонян Ю. М. О методологической концепции причин преступности. Преступное поведение (новые исследования): сб. науч. тр. М.: ГУ ВНИИ МВД России, 2002.
17. Антонян Ю. М. Преступная жестокость: монография. М.: ВНИИ МВД России, 1994. 217 с.
18. Антонян Ю. М. Причины преступного поведения. М., 1992. 207 с.
19. Антонян Ю. М. Современная российская насильственная преступность. Насильственная преступность: новые угрозы: сб. науч. тр. М., 2004.
20. Арсеньева М. И., Єрмаков В. Д., Панкратов В. В. Изучение преступности несовершеннолетних и деятельности по ее предупреждению: метод. пособие. М., 1990. 86 с.
21. Бартол К. Психология криминального поведения. 7-е междунар. изд. СПб.: Прайм Еврознак 2004. 352 с.
22. Беляева Л. И. Международные правила о подготовке полицейских, работающих с несовершеннолетними правонарушителями. Криминологический журнал. 2003. № 1. С. 50–51.
23. Бентам И. Рассуждение о гражданском и уголовном законоположении. С предварительным изложением начал законоположения и всеобщего начертания полной Книги Законов и с присовокуплением опыта о влиянии времени и места относительно Законов. СПб.: Тип. Шнора, 1805. 532 с.
24. Богатирьов І.Г. Кримінологічне прогнозування та запобігання конфліктів у сім'ї Кримінологічна теорія і практика: досвід, проблема сьогодення та шляхи їх вирішення. Київ. Нац. акад.. внутр. Справ.2015.С. 65.
25. Богатирьов І.Г. Проблема ціни злочинності в Україні. Право. 2016. С. 87-89.
26. Богатирьов І.Г. Кримінологія: підручник. (Розділ 8 Злочинність серед неповнолітніх і заходи її запобігання) К.: ВД «Декор». 2018. 330 с.

27. Булінг в школі: що це таке і як з ним боротися. URL: <https://fakty.ictv.ua/ua/ukraine/20180127-bullyng-v-shkole-hto-eto-takoe-y-kak-s-nym-borotsya/>

28. Бундз Р. О. Детермінанти формування личности несовпершеннолетнего преступника и совершения им преступлений с особой жестокостью. *Leges et Vita*. 2018. № 3. С. 20–25.

29. Бундз Р. О. Кримінологічна характеристика злочинів, що вчиняються неповнолітніми з особливою жорстокістю. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції: науковий збірник. 2017. № 3. С. 169–173.

30. Бундз Р. О. Кримінологічна характеристика неповнолітніх, винних у вчиненні злочинів з особливою жорстокістю. Порівняльно-аналітичне право. 2017. № 2. С. 136–139.

31. Бундз Р. О. Загально-соціальні заходи запобігання злочинам, вчинюваним неповнолітніми з особливою жорстокістю. Науковий вісник Херсонського університету. Серія «Юридичні науки». 2017. № 3. С. 83–87.

32. Бундз Р. О. Основні напрямки діяльності суб'єктів попередження злочинів, скоєних неповнолітніми з особливою жорстокістю. Науковий вісник публічного та приватного права. 2017. № 6. С. 123–127.

33. Василюк Ф. Е. Психология переживания (анализ преодоления критических ситуаций). М.: МГУ, 1984. 200 с.

34. Вирок Тарутинського районного суду Одеської області від 22.02.2013. Справа № 514/170/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/>

35. Виховний потенціал сім'ї в сучасних умовах: тематична державна доповідь про становище сімей в Україні за підсумками 2001 року. К.: Державний ін-т сім'ї та молоді, 2002. 144 с.

36. Волкова Т. Н. Женщина в «зеркале» криминала. М., 1998. 222 с.

37. Вопросы борьбы с преступностью / ред. В. В. Клочков. М.: Юрид. лит-ра, 1978. Вып. 28. 168 с.

38. Гаухман Л. Д. Квалификация преступлений: закон, теория, практика. М.: Юр Инфо, 2001. 316 с.

39. Герцензон А. А. Введение в советскую криминологию. М., 1966. 227 с.
40. Горбатовская Е. Г., Кононов А. Л., Юцкова Е. М. Личность рецидивиста и использование данных о ней в деятельности прокуратуры. М., 1987. 220 с.
41. Гусейнов А. А. Понятие насилия и ненасилия. Вопросы философии. 1994. № 6. С. 35–41.
42. Грачев В. С. Правовая культура как субъективный фактор реализации права: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. СПб., 1996. 20 с.
43. Грот Н. Я. Козлов А. А. Философские этюды. К., 1877. С. 75–102.
44. Данилевская М. В. Криминологическая характеристика и социальные последствия тяжких преступлений, совершаемых с проявлением жестокости взрослыми в отношении несовершеннолетних: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. М., 1996. 20 с.
45. Джужа О., Василевич В., Кирилук А. Щодо механізму злочинної поведінки. Право України. 2005. № 6. С. 66–71.
46. Декларация прав ребенка. Международная защита прав и свобод человека: сб. документов. М., 1990.
47. Дмитриев А. В., Залысин И. Ю. Насилие: социополитический анализ. М.: Российская политическая энциклопедия, 2000. 328 с.
48. Довідник працівника міліції: у 2 кн. Кн. 2. Ч. II: Нормативно-правові акти з питань діяльності органів внутрішніх справ / відп. ред. М. В. Білоконь; упоряд. С. М. Гусаров, В. Г. Слободянюк, С. М. Калюк. К.: Видавн. компанія «Воля», 2004. 434 с.
49. Долгова А. И., Єрмаков В. Д., Беяева Н. В. Проблемы типологии несовершеннолетних преступников. Вопросы борьбы с преступностью. М., 1976. Вып. 24. С. 12–26.
50. Долгова А. И. Социально-психологические аспекты преступности несовершеннолетних. М., 1981. 159 с.
51. Дриль Д. А. Преступность и преступники. Учение о преступности и мерах борьбы с нею. М., 2006. 770 с.

52. Емельянов В. П. Преступность лиц с психическими аномалиями. Саратов, 1980. 110 с.
53. Ермаков В. Д., Крюкова Н. И. Несовершеннолетние преступники в России. М., 1999.
54. Энциклопедический словарь: в 86 т. / Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. СПб., 1890–1907. Т. 37. 1866.
55. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948. URL: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_015
56. Жукова Т. С. Соціальні засади запобігання злочинності молоді в Україні та Італії (порівняльне дослідження): автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Запоріжжя, 2011. 20 с.
57. Гарофало Р. Криминология. Турин, 1885.
58. Заросинський Ю., Рощина І. Запобігання злочинам: деякі питання теорії і практики. Право України. 2003. № 10. С. 78–81.
59. Злочинність неповнолітніх: причини, наслідки та шляхи запобігання: навчальний посібник / С. І. Яковенко, Н. Ю. Максимова, Л. І. Мороз, Л. А. Мороз. К.: Вид. ПАЛИВОДА А. В., 2006. 246 с.
60. Игошев К. Е., Устинов В. С. Введение в курс профилактики правонарушений. Горький, 1977. 93 с.
61. Игошев К. Е. Типология личности преступника и мотивация преступного поведения. Горький, 1974. 168 с.
62. Исаенкова Т. Н. Мотивы убийств, сопряженных с разбоем и вымогательством. Преступное поведение (новые исследования): сб. науч. тр. М., 2002. С. 212–226.
63. Истомина Г. М. Трудности в деятельности сотрудников ИДН и пути их устранения. Совершенствование деятельности органов внутренних дел по предупреждению правонарушений среди несовершеннолетних: сб. научн. трудов. М.: ВНИИ МВД СССР, 1988. С. 61–62.
64. История философии от начала ее в Греции до настоящих времен: Древ. история философии / под ред. В. Спасовича. СПб.: Тип. Н. Тиблена и К, 1865. XXX, 814, VII с.

65. Ишаков С. М. Криминология: учебник. М.: Юриспруденция, 2000. 432 с.
66. Йосипів А. О. Насильницька злочинність: детермінанти та протидія органами внутрішніх справ: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Львів, 2009. 181 с.
67. Карпец И. И., Дубинин Н. Л., Кудрявцев В. Н. Генетика, поведение, ответственность. М., 1982. 304 с.
68. Карпец И. Проблема преступности. М.: Юрид. лит., 1969. 168 с.
69. Кириллов С. И. Несовершеннолетние преступники (повторные грабежи и разбои). Коломна, 1998. 88 с.
70. Колосов Ю. М. Сборник международных стандартов и норм ООН в области правосудия в отношении несовершеннолетних. М., 1998.
71. Конвенція про права дитини від 20.11.1989. URL: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_021
72. Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання від 10.12.1984. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_085
73. Кондрашков Н. Н. Количественные методы в криминологии. М., 1971. 184 с.
74. Кон И. С. Личность и ее социальные роли. Социология и идеология. М., 1969. С. 248–261.
75. Криминология: учебник для слушателей и курсантов учебных заведений МВД Украины. К.: Генеза, 1997.
76. Криминология: учебник для вузов. 2-е изд., перераб. и доп. / под общ. ред. д-ра юрид. наук, проф. А. И. Долговой. М.: НОРМА, 2001. 779 с.
77. Криминология: учебник. 2-е изд, перераб. и доп. / под ред. В. М. Кудрявцева и В. Е. Эминова. М.: Юристъ, 1999. 678 с.
78. Криминология / под ред. Н. Ф. Кузнецовой, Г. М. Миньковского. М., 1998. 553 с.
79. Криминология: учебник / под ред. В. Н. Бурлакова, В. П. Сальникова. СПб.: Питер, 1998. 576 с.
80. Криминология: учеб. для юрид. вузов. М.: ПРИОР, 1999. 144 с.

81. Криминология: учебник / Н. И. Карпец, В. Н. Кудрявцев, Н. Ф. Кузнецова, А. Б. Сахаров. М., 1976.
82. Криминология. Введение в основы/Г. Кайзер.М.:Юрид.лит.,1979.
83. Криминология: курс лекций / под ред. А. И. Алексеева. М., 1998.
84. Криминология и профилактика преступлений / под ред. А. И. Алексеева. М.: МВШМ МВД СССР, 1989. 124 с.
85. Криминальная мотивация. М., 1986. 304 с.
86. Крылова Н. Е., Серебрянникова А. В. Уголовное право зарубежных стран (Англии, Франции, Германии). М., 1998. 208 с.
87. Кудрявцев В. Н. Причины преступлений. М., 1976. 284 с.
88. Кузнецова Н. Ф. Мотивация преступлений и тенденции ее изменения. Вопросы советской криминологии. М., 1975.
89. Кузнецова Н. Ф. Проблемы криминологической детерминации. М., 1984. 200 с.
90. Кулагина И. Ю., Колюцкий В. Н. Возрастная психология: Полный жизненный цикл развития человека: учеб. пособие для студентов высших учебных заведений. М.: ТЦ «Сфера», 2001. 464 с.
91. Куликов Н. И. Криминологическая характеристика и предупреждение органами внутренних дел преступлений, совершаемых несовершеннолетними с проявлением жестокости: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. М., 1996. 20 с.
92. Куприянова И. Насилие в отношении гомосексуальных женщин: повседневный опыт. Насилие и социальные изменения. Теория. Практика. Исследования. Часть IV / под ред. М. Пискаловой и А. Синельникова. М., 2003.
93. Кургузкина Е. Б. Теория личности преступника и проблемы индивидуальной профилактики преступлений: автореф. дисс....д-ра юрид. наук. М., 2003. 20 с.
94. Курило В. І., Михайлов О. Є., Яра О. С. Кримінологія: Загальна частина: курс лекцій. К.: Кондор, 2006. 192 с.

95. Курс кримінології: підручник: у 2-х кн. / О. М. Джужа, П. П. Михайленко, О. Г. Кулик та ін.; за заг. ред. О. М. Джужи. К.: Юрінком Інтер, 2001. Кн. 1: Загальна частина. 352 с.
96. Курс кримінології: підручник: у 2-х кн. / М. В. Корнієнко, Б. В. Романюк, І. М. Мельник та ін.; за заг. ред. О. М. Джужи. К.: Юрінком Інтер, 2001. Кн. 2: Особлива частина. 480 с.
97. Курс советской криминологии. Т. 2. Предупреждение преступности. М., 1986. 352 с.
98. Лапшин И. И. О возможности вечного мира в философии. Журнал Министерства Народного Просвещения. 1898. Август.
99. Лбельцев С. И, Дерябин С. Д., Солодовников С. А. Побои и истязания: проблемы криминологии. М., 1999. 127 с.
100. Лихолоб В. Г. Правовые и нравственные вопросы предупреждения преступности органами внутренних дел. К.: НИИ РИО Украинской академии внутренних дел, 1992. 119 с.
101. Ломброзо Ч. Гениальность и помешательство. М., 1892. 248 с.
102. Лунеев В. В. Мотивация преступного поведения. М., 2002. 382 с.
103. Майорова А. П. Дети улицы. Образование и социальная адаптация безнадзорных детей. М.: Инфра-М, 2001. 456 с.
104. Мацковский М. С. Социология семьи: проблемы, теории, методологии и методики. М., 1989. 234 с.
105. Медицький І. Б. Запобігання злочинності: навчальний посібник. Івано-Франківськ, 2008. 248 с.
106. Механизм преступного поведения. М., 1981. 248 с.
107. Михайлова Н. В. Женская преступность и несовершеннолетние преступницы. 200 лет МВД России. Руза, 2002.
108. Міжнародна поліцейська енциклопедія: в 5 т. / відповід. ред. Ю. І. Римаренко. К.: Ін Юре, 2005. Т. 2. 1224 с.
109. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16.12.1966. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_043

110. Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй, що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх («Пекінські правила») від 29.11.1985. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_211
111. Насилие и его влияние на здоровье: доклад о ситуации в мире. М.: Норма, 2003. 376 с.
112. Насильственная преступность / под ред. В. Н. Кудрявцева, А. В. Наумова. М.: Спарк, 1997. 139 с.
113. Несовершеннолетние: их возрастные особенности и проблемы правовой ответственности: сб. науч. тр. М., 1992. 140 с.
114. Овчинский С. С. Преступное насилие. Преступность в городах / сост. и вступ. ст. А. С. Овчинского, В. С. Овчинского. М: ИНФРА-М, 2007. 408 с.
115. Ольков С. Г. Уголовно-процессуальные правонарушения в российском судопроизводстве и общая теория социального поведения. Тюмень, 1993.
116. Орехов В. В. Социальное планирование и проблемы предупреждения преступности: автореф. дисс. ... д-ра юрид. наук. Л., 1982. 20 с.
117. Оржеховська В. М. Профілактика правопорушень серед неповнолітніх: навчально-методичний посібник. К., 1996. 351 с.
118. Охрана дитинства: теорія, досвід, перспективи: матеріали конференції, присвячені 80-річчю від дня заснування державного показового Дитячого містечка імені III Комінтерну в Одесі. Одеса: Юрид. література, 2001.
119. Панов С. Л. Криминологическая характеристика и предупреждение наркотизма среди несовершеннолетних: дисс. ... канд. юрид. наук. Омск, 1998. 220 с.
120. Піщенко Г., Мінченко С. Віктимологічні аспекти негативних соціальних явищ, пов'язаних зі злочинністю. Право України. 2006. № 5. С. 107–111.
121. Побегайло Э. Ф. Криминологическая характеристика лиц, совершивших тяжкие насильственные преступления. М., 1976. Вып. 4.
122. Познышев С. В. Криминальная психология. Преступные типы. Л.: Гос. изд-во, 1926. 292 с.
123. Полубинский В. И. Криминальная виктимология. М., 1999.
124. Полянский Н. Н. Уголовное право и уголовный суд Англии. М.: Юридическая литература, 1969. 290 с.

125. Пономарева Т. В. Экономичность правовых норм как условие их эффективности. «Черные дыры» в Российском законодательстве. 2006. № 3. С. 62–63.

126. Постанова Козелецького районного суду Чернігівської області від 14.08.2014. Справа № 2508/5392/2012. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/>

127. Правосудие в отношении несовершеннолетних. Сборник международных стандартов и норм ООН в области правосудия в отношении несовершеннолетних. М., 1998.

128. Правосудие в отношении несовершеннолетних. Innocenti digest. Unicef. М., 2000.

129. Предупреждение правонарушений среди несовершеннолетних. Мн., 1969.

130. Примерный УК США: официальный проект / пер. с англ. А. С. Никифорова; под ред. Б. С. Никифорова. М.: Прогресс, 1969.

131. Програма «Школа і поліція». URL: <https://imzo.gov.ua/osvita/pozashkilna-osvita-ta-vihovna-robota/programa-shkola-i-politsiya/>

132. Про запобігання та протидію домашньому насильству: Закон України від 07.12.2017 № 2229-19. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2229-19>

133. Про затвердження Інструкції з організації діяльності дільничних офіцерів поліції: наказ МВС України від 28.07.2017 № 650. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z1041-17>

134. Про затвердження Інструкції з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України: наказ МВС України від 19.12.2017 № 1044. Офіційний вісник України. 2018. № 45. Ст. 1589.

135. Про затвердження Положення про патрульну службу МВС: Наказ МВС України від 02.07.2015 № 796. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0777-15>

136. Про Національну поліцію: Закон України від 02.07.2015. Відомості Верховної Ради України. 2015. № 40–41. Ст. 379.

137. Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи: постанова Пленуму Верховного Суду України від

07.02.2003 № 2. Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах: навчально-практичний посібник / укл. Б. О. Кириць. Львів, 2010. 416 с.

138. Про судову практику у справах про злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30.05.2008 № 5. Право України. 2008. № 43.

139. Психиатрия и наркология: учебное пособие / под ред. В. Д. Менделевича. М.: Издательский центр «Академия», 2005. 368 с.

140. Ратинов А. Р., Михайлова О. Ю. Жестокость как правовая и нравственно-психологическая проблема. Вопросы борьбы с преступностью. М.: Юрид. лит., 1985. Вып. 42. С. 8–17.

141. Ривман Д. В., Устинов В. С. Виктимология. Н. Новгород, 1999. 211 с.

142. Романов В. В. Юридическая психология. М.: Юрист, 2000. 264 с.

143. Садыков Л. Х. Преступления несовершеннолетних с повышенной общественной опасностью. Вестник Ставропольского государственного университета. 2005. № 3 (14).

144. Самовичев Е. Г. Психологическая этиология убийства. Психологический журнал / ред. А. В. Брушлинский. 2002. Т. 23. № 5. сентябрь–октябрь. С. 49–60.

145. Сафиуллин Н. Х., Данилевская М. В., Куликов Н. И. Особенности преступного поведения несовершеннолетних. Казань, 1995. 85 с.

146. Сердюк Л. В. Насилие. Криминологическое и уголовно-правовое исследование. М.: Издательство «ЮРЛИТИНФОРМ», 2002. 384 с.

147. Сеченов И. М. Рефлексы головного мозга. М.: КомКнига, 2007. 128 с.

148. Скорин О. И. Преступления несовершеннолетних: уголовно-правовой и криминологический анализ. Несовершеннолетние преступники. Челябинск, 2003. С. 55–59.

149. Соломин Н. И. Агрессия и жестокость. М., 2005. 184 с.

150. Спасович В. Д. О новых направлениях в науке уголовного права. Вестник Европы. 1891. № 2. С. 441–507.

151. Старков О. В. Криминопенология. М.: Экзамен, 2004. 262 с.
152. Статистична інформація про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення. URL: <https://www.gp.gov.ua/>
153. Сучасні стратегії міліції щодо профілактики злочинності неповнолітніх: навч. посіб. / Л. І. Мороз, Р. Г. Коваль, Н. М. Прокопенко та ін. К.: Вид. ПАЛИВОДА А. В., 2008. 210 с.
154. С чего начинается личность. 2-е изд. / под общ. ред. Р. И. Косолапова. М.: Политиздат, 1984. 360 с.
155. Тарбаков А. В. Некоторые особенности психологической преступности, преступной группы. М., 1987.
156. Тард Г. Преступник и преступление. Сравнительная преступность. Преступность толпы / сост. и предисл. В. С. Обнинского. М.: ИНФРА-М, 2004. 397 с.
157. Ткачев В. Н. Восстановительное правосудие и ювенальное уголовное право. Рос. юстиция. 2012 . № 5. С. 13–14.
158. Туз Н. Д. Соціально-психологічні детермінанти формування особистості неповнолітнього злочинця (кримінологічний аспект): дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2016. 232 с.
159. Тузов А. П. Актуальні питання ранньої профілактики злочинів неповнолітніх. Радянське право. 1981. № 5. С. 52–55.
160. Уголовное законодательство зарубежных стран (Англия, США, Франция, Германия, Япония): сборник законодательных материалов / под ред. И. Д. Козочкина. М.: Издательство «Зерцало», 1999. 352 с.
161. Уголовное право ФРГ: учебное пособие / под ред. И. Д. Козочкина. М., 1981. 105 с.
162. Уголовный кодекс Аргентины от 29.10.1921. СПб., 2003. 240 с.
163. Уголовный кодекс Испании / под ред. Н. Ф. Кузнецовой, Ф. М. Решетникова. М.: Зерцало, 1998. 213 с.
164. Уголовный кодекс КНР. М.: Издательский Дом «Муравей», 2000. 432 с.
165. Уголовный кодекс Республики Беларусь, принят Палатой представителей 02.06.1999; одобрен Советом Республики 24.06.1999 /

предисловие проф. Б. Р. Волженкина; обзорная статья А. В. Баркова. СПб: Юридический центр Пресс, 2001. 474 с.

166. Уголовный кодекс Российской Федерации от 13.06.1996 № 63-ФЗ.
URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_10699/

167. Уголовный кодекс Франции. Законодательство зарубежных стран / перевод Л. В. Головки, Н. Е. Крыловой. СПб.: Юридический центр прессы, 2002. 650 с.

168. Устинов В. С. Система предупредительного воздействия на преступность и уголовно-правовая профилактика. М., 1983. 88 с.

169. Устинов В. С. Система предупредительного воздействия на преступность (криминологические и уголовно-правовые проблемы): дисс. ... д-ра юрид. наук. М., 1988. 488 с.

170. Устинов В. С. Соотношение целей и методов борьбы с преступностью. Н. Новгород, 1991. 51 с.

171. Федяев С. В. Криминологическая характеристика рецидива насильственных преступлений несовершеннолетних: дисс. ... канд. юрид. наук. Рязань, 2004. 201 с.

172. Филимонов В. Д. Криминологические основы уголовного права. Томск, 1981. 213 с.

173. Филонов Л. Б. Психологические способы выявления скрываемого обстоятельства. М., 1979. 99 с.

174. Философский словарь. 3-е изд. М., 1975. 496 с.

175. Финько Е. О. Семейные преступления (криминологический анализ). М., 2002.

176. Філософський енциклопедичний словник / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. К.: Абрис, 2002. 752 с.

177. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. М., 1994. 447 с.

178. Хомичев Н. Р. Жестокость и ее распространение в молодежной среде. М.: «Просвещение», 2005. 156 с.

179. Хохряков Г. Ф. Криминология: учебник / отв. ред. В. Н. Кудрявцев. М.: Юристъ, 1999. 511 с.
180. Чапурко Т. М. Особенности причинного комплекса преступности несовершеннолетних. Криминальная ситуация на рубеже веков в России. М., 1999. С. 151–156.
181. Шабанов П. Д., Штакельберг О. Ю. Наркомании: патопсихология, клиника, реабилитация. СПб., 2001. 464 с.
182. Шакун В. І. Урбанізація і злочинність. К.: Атіка, 1996. 93 с.
183. Шапиева О. Г. Проблема нравственно-правовой социализации личности: концептуальной и практические аспекты. СПб., 1996. 173 с.
184. Шнайдер Г. Криминология /пер. с нем. М.: Прогресс–Универс, 1994.
185. Ювенальна юстиція України: проблеми створення, законодавча база, коментарі, судова практика / за заг. ред. В. Д. Бринцева. Х.: Право, 2004. 608 с.
186. Ядов В. А., Саганенко Г. И. Ценностные ориентации как отражение условий образа жизни. Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности. Л., 1979. С. 88–100.
187. Яковлев А. М. Основания уголовной ответственности и личность преступника. Актуальные вопросы современного уголовного права, криминологии и уголовного процесса. Тбилиси, 1986.
188. Яремко Г. З., Устрицька Н. І. Кримінологія: навчально-методичний посібник. Львів: ЛьвДУВС, 2018. 144 с.
189. Carrelaere G., Grandjean A. Введение в концепцию международных стандартов в области правосудия в отношении несовершеннолетних. Сборник международных стандартов и норм ООН в области правосудия в отношении несовершеннолетних. М., 1998. С. 11–19.
190. International Helsinki Federation for Human Rights, Annual Report. Helsinki, 1997.
191. Juvenile Injustice: Police Abuse and Detention of Street Children in Kenia. HRWCRP. New York, 1997.

ДОДАТОК

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. Бундз Р. О. Кримінологічна характеристика злочинів, що вчиняються неповнолітніми з особливою жорстокістю. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*: науковий збірник. 2017. № 3. С. 169–173.

2. Бундз Р. О. Кримінологічна характеристика неповнолітніх, винних у вчиненні злочинів з особливою жорстокістю. *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. № 2. С. 136–139.

3. Бундз Р. О. Загально-соціальні заходи запобігання злочинам, вчинюваним неповнолітніми з особливою жорстокістю. *Науковий вісник Херсонського університету*. Серія «Юридичні науки». 2017. № 3. С. 83–87.

4. Бундз Р. О. Детерминанти формування личности несоввершеннолетнего преступника и совершения им преступлений с особой жестокостью. *Leges si Viata*. 2018. № 3. С. 20–25.

5. Бундз Р. О. Основні напрямки діяльності суб'єктів попередження злочинів, скоєних неповнолітніми з особливою жорстокістю. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2017. № 6. С. 123–127.

2. Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

6. Бундз Р. О. Кримінологічний аналіз злочинів неповнолітніх, що вчиняються з особливою жорстокістю. *Сучасні тенденції в юридичній науці України*: матеріали III міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 29–30 червня 2017 р.). К., 2017. С. 86–90.

7. Бундз Р. О. Кримінологічна характеристика особи неповнолітнього злочинця, що вчиняє злочини з особливою жорстокістю. *Проблеми вдосконалення правового забезпечення прав та основних свобод людини*

і громадянина: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Запоріжжя, 23–24 червня 2017 р.). Запоріжжя, 2017. С. 86–90.

8. Бундз Р. О. Деякі заходи загальносоціального запобігання злочинам, що вчиняються неповнолітніми з особливою жорстокістю. *Актуальні питання реформування правової системи України*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Дніпро, 1–2 вересня 2017 р.). Дніпро, 2017. С. 68–73.

9. Бундз Р. О. Вплив мікро- та макросередовища на формування особистості неповнолітнього злочинця та вчинення ним злочинів з особливою жорстокістю. *Верховенство права у процесі державотворення та захисту прав людини в Україні*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 9–10 лютого 2018 р.). Одеса: ГО «Причорноморська фундація права», 2018. С. 71–80.